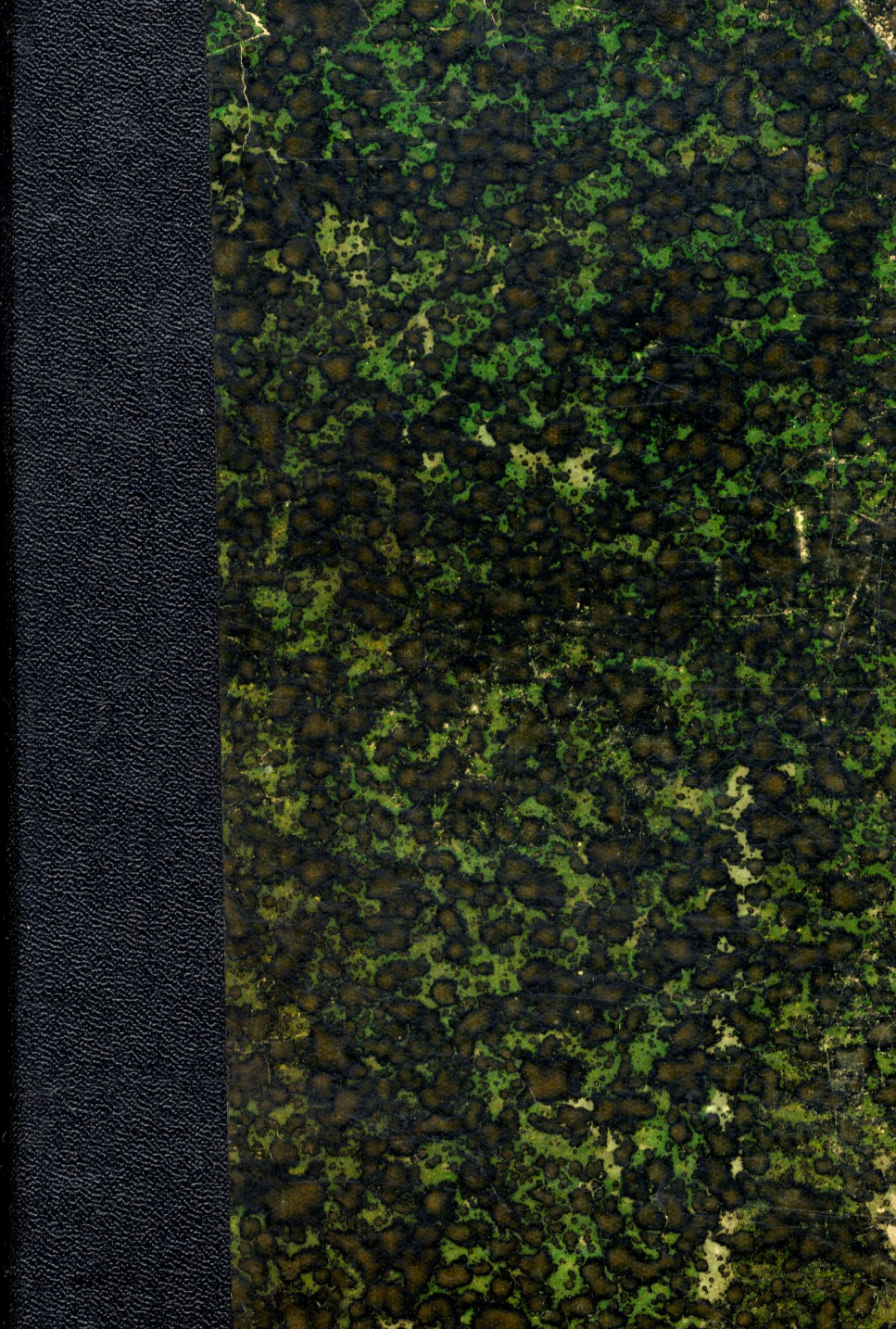

Бібліотека
ТОВАРИСТВА „ПРОСВІТА“

Число **3419**

Знак

104

7-3419

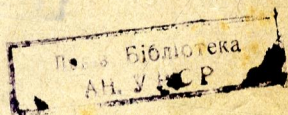
ІІ. БОЧКОВСЬКИЙ

Національна справа

(Статі про національне питання в зв'язку з сучасною війною)

3. -

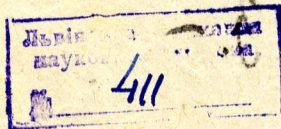

ВІДЕНЬ, 1918.

З друкарні Адольфа Гольцгаузена у Відні.

П а м я т и невтомого каменяра міжнародної
справедливости, палкого оборонця поневоленых наро-
дів і заслуженого дослідника національного питання —
М и х а й л а Д р а г о м а н о в а.

Автор.

... Нове людство може бути тільки тоді багате й повне життя, коли окремішність кожного народу задержить ся в загальній гармонії та коли всі країни будуть грати на струнах вселюдської ліри. Ж. Жорес: Батьківщина й робітництво.

... Поневолений народ — засуджений на смерть. Народи — се скарбниці культури, бо вони є посередниками поміж одиницями й людством. Бажати винищити або поневолити якийсь нарід — се те саме, що зовсім позбавити людство одної культурної форми. Ляндсберг.

... Космополітизм в ідеях і цілях, національність в ґрунті й формах культурної праці... М. Драгоманів.

... Національна свідомість се те, що тримає приналежних до народу разом, що творить з одиниць народню спільність серед всіх можливих обставин; сеї свідомості не можна вирвати з душі одиниць ніяким насильством. Отже доки є національно свідомі одиниці, доти існує нарід і доти не можна його знищити. Fr. Krejčí: Právo existence malého národa.

П е р е д м о в а.

Всесвітня війна поставила національну справу, так сказати, рубом у всій її гостроті та складності. Ніколи ще взаїмні відносини поміж нацією та державою не були такі пекучі й актуальні, як саме під час бурхливих воєнних подій останніх чотирьох років. Мало коли так підчеркувалося право народів на національне самоозначення та політичну самостійність, як тепер. Національна засада з середини ХІХ в. знову виринала на політичній обрії Європи, на сей раз з куди більшою силою та життєвим розмахом. На жаль, серед широкого загалу є так само мало позитивного знання сеї дуже складної та тяжкої проблеми, як і тоді, коли вона вперше появилася в авреолі романтичної краси та мрійности.

Хоча наука де в чім чимало вияснила зі справжньої істоти національної проблеми, але далеко ще не поставила систематичного її досліджування на об'єктивно науковий ґрунт. Націодологія яко спеціальна наука про сю справу — чекає щесвого Челлена. Ся війна причинить ся до її повстання, се річ певна, але зараз годі чекати на її появу задля розв'язання невідложних національних питань, від яких стогне від довшого часу сучасна Європа.

Отже заки витворить ся систематична й докладна теорія національної проблеми, публіцистика мусить спопуляризувати дотеперішній науковий дорібок на сїм полі. Під сей час се одно з найважніших її завдань супроти широкого загалу, який в справах національної політики здебільшого блукає по манівцях і нетрях псевдотеоретичних фантазій або гарних бажань. Ся розвідка має саме таку інформаційно-орієнтаційну мету. Вона тому не претендує ані на повноту, ані на вичерпання сеї дуже пекучої справи нашого часу. Як що їй хоч трохи вдасть ся розвіяти романтичну імлу та шовіністичну темряву, що хмарою затемнюють національні справи, то її ціль буде досягнута.

І. Б.

I. Національно-визвольні рухи нового часу й „визвольники“.

Національна справа — поруч соціальної — належить до найтяжших проблем нової доби. Особливо ж з огляду на культурно-національне відродження та державно-політичні прямування т. зв. „неісторичних“ народів, себто поневолених і недержавних, котрим або взагалі не вдалося дотепер національно самовизначити ся чи здобути державну самостійність під політичним оглядом (напр. Лотиські, Естонці, Фіни і т. д.), або які, з тих чи інших причин втратили свою самостійність, а потім занепади під політичним і національно-культурним оглядом, отже котрі лише з застереженням можна називати „неісторичними“, бо вірніше було б називати їх „півісторичними“ народами (напр. Чехи, Ірландці й англійські Кельти взагалі, Українці, теперішні бельгійські Флямандці, балканські Славяне, Вірмени, Грузини тощо *).

А мало до якої справи (знову поза соціальною) загал та громадянство відносять ся з такою байдужністю і упередженням або нехитю, як саме до національної... Серед пануючих державних народів усі національно-культурні, а далі й політично-самостійні прямування їх поневолених недержавних братів приймають ся звичайно та здебільшого з очевидною ворожнечею. Народи-патриції не дивлять ся на відродження

*) Взагалі сей поділ народів на історичні й неісторичні дуже згладний. Бо фактично нема та не було народів без історії. Недержавні та поневолені народи не мають здебільшого тільки писаної історії, а до того ще в її старім розумінню, коли її змістом уважав ся опис династії, війн, різних дипломатичних актів, словом, лише зверхня державно-політична полуда. З новочасного наукового погляду т. зв. культурної історії й ці недержавні та поневолені народи історичні. Вони мають свою чудову усну історію в старих епосах, піснях (пор. напр. українські „думи“ або лотиські народні пісні), котра, як справедливо каже відомий німецький антропологеограф Рацель, иноді значно цікавіша та змістовніша від безбарвного опису княжих династій чи сварок якогось „історичного“ державного народу.

народів-плебеїв як на природний процес, котрий органічно випливає з дотеперішнього розвитку людської суспільности; на їх думку се є: або романтично-етнографічна примха інтелігенції поневолених народів, оскільки їх відродження обмежується лише красним письменством для домашнього ужитку, ідилічним віршуванням в рідній мові, влаштуванням національних народніх свят, ношенням національної одежі тощо, як ми се бачимо напр. у початкових фазах провансальського руху „фідібрів“ у південній Франції, або на їх думку — се є якась політична інтрига, штучний винахід сусідньої ворожої держави, оскільки національне відродження народів-паріїв, перейшовши підготовчу фазу культурно-національної романтики, входить потім у стадію господарського й політичного реалізму.

Для німецьких пангерманістів відродження австрійських Славян було панславянською царською інтригою й вони в ній скрізь добачували лише московські „рублі“. Для багатьох московських і польських націоналістів український національний рух се або австрійська (гр. Стадіон) або німецька інтрига, життєва сила якої неначе спочиває в коронах або пруських марках. Так само для Французів відродження флямандського народу се прусько-німецька інтрига, хоча їм добре відомо, що Флямандці до Німців відносять ся чи ще не з більшою несимпатією ніж до Французів.

В дійсности-ж новочасні національні рухи так само, як і соціальний, є природним проявом основного перетворювання існуючої суспільности, яка простує до скинення всіх кріпацьких пут минувшини, до цілковитої ліквідації колишнього т. зв. феодалного режиму. А саме в міжнаціональних відносинах найбільше досі залишило ся сього кріпацького феодалізму; отже тому й національна ворожнеча все більше та більше зростає в міру зросту напруження та розмаху рухів відродження у поневолених народів. Ся ворожнеча де в чім нагадує відомий суспільний антагонізм поміж капіталістичною буржуазією та пригнобленим пролетаріатом. Загалом ся боротьба поневолених народів з пануючими має свою чималу суспільну підвалину. Тому й її дотеперішній та майбутній перебіг багато де в чім нагадує та нагадуватиме визвольний рух працюючого люду. І як в сій суспільній класовій боротьбі перемога безперечно буде по стороні поневоленого пролетаря, так і у великім поєдинку пануючих і гноблених народів — скорше чи пізніше перемога припаде сим останнім.

Станеть ся так не тому, що домагання і прямування народів-пролетарів справедливі та морально позитивні в своїй основі, тимчасом коли поборювання їх з боку народів-панів є

безглуздою спробою зупинити природний розвиток суспільного процесу й у своїй основі є захланними й хижацькими, себто морально очевидно негативними, але через те, що сї останні суперечать напрямови суспільного розвитку нової доби, що вони є проти часу, анахроністичні, що вони божевільно силкують ся зупинити ріст життя, загальмувати розцвіт нового та вічного його росту.

Як упав і доживає свої дні суспільно-господарський феодалізм і наближаєть ся час, коли поділ людей на білу панську та чорну робітничу касту буде лише сумним спогадом злощасної минувшини, так недалекий вже час, коли руштування державно-національного феодалізму, підточеного вже та розіздженого зубом часу, зломить ся у своїм фундаменті, пута та кайдани, що сковують поневолені народи, спадуть, скинуте буде національне ярмо й утиск. Вчорашні народи-кріпаки стануть ся вільними будівничими своєї сучасности та майбутности, свого нового власного життя.

Ся всесвітня війна чимало причинить ся до того, щоб процес визволення поневолених народів відбув ся скоршим темпом. Річ в тім, що після її вибуху правительства та дипломатії і заграничні уряди обох воюючих таборів узяли під свою високу руку малі й поневолені народи. В Лондоні, Петрограді, Парижі, Відні, Берліні й Вашингтоні чимало разів керманічі держав і визначні політичні діячі *urbi et orbi* проголосили заяву, що сю війну їх держави ведуть головню задля визволення поневолених народів. *) З сих ви-

*) Особливож в антантських таборах, як з боку правительства, так і публіцистики з натиском підчеркуєть ся сей національно-визвольний характер всесвітньої війни. Бувший англійський голова міністерства казав у своїй промові 6/VIII 1914 р.: „Ми воюємо в обороні засади, що малі народи не мають бути знищені“. Його наступник Лойд Джордж зазначив, що се „війна народів“. Вільсон вже кілька разів заявив, що Америка активно взяла участь в сій війні в обороні поневолених народів Європи, які мають бути визволені з чужого державного ярма, себто управляти ся по власній волі. Навіть російський царизм став під прапор сеї засади, видаючи на початку війни „визвольні маніфести“ (пор. про них брошуру М. Михайленка: „Визвольні маніфести російського уряду в теперішній війні“. 1915).

Сього самого становища боронить відомий англійський публіцистичний збірник: *The war and democracy* (Війна та демократія, з 1914 р.), головний співробітник якого Доуер Вільсон уважає існуючі державні будівлі невідповідними національним домаганням. Тому пропонує переробити карту Європи згідно з сими останніми. Інший співробітник згаданого збірника, відомий англійський дослідник національних відносин на Угорщині та південно-славянської проблеми Сетон Оатсон проєкує карту нової Європи виключно відповідно до національної засади. Сього погляду тримаєть ся також знаменитий французький історик Сеньобо, щирий прихильник і оборонець автономічно-національних прямивань в сучасній Європі (пор. напр. його передмову до французького передвоенного збірника: *Les aspirations autonomistes en Europe* (Автономічні змагання в Європі) Париж, 1913).

звольних промов можна-б було зладити чималу книжку, колиб зібрати всі до купи. На жаль, до більшости сих заяв можна віднести відому українську приповідку: „обіцяв пан кожух, тепле його слово.“ Не вперше се державна дипломатія виступає в обороні прав поневолених народів. Вже в минулім столітті вона чимало послугувала ся національною засадою задля своїх імперіялістичних і експансивних мет. Полагодження балканської проблеми переведено саме під сим її „визвольним впливом“, в чім чимала роля припала російському царизмови.

Великим державам йшло при сьому головно про витворення в Європі такого status quo, котрий найліпше відповідав би їх державному егоїзмови й забезпечував би перед повстанням якогось нового небажаного конкурента в європейському державному концерті. Вони дивили ся на національну справу яко на розкладовий чинник, що ослаблює великі держави різнонаціонального складу (Туреччина, Австро-Угорщина). Справжні життєві інтереси „визволюваних“ народів були при сьому на другому, коли не на дальшому плані. Вони мусіли достосувати ся до великодержавних забаганок, а не навпаки.

Історія Балкану під сим оглядом дуже поучаюча. Європейська дипломатія протягом минулого століття перебудовувала його міждержавні відносини кілька разів — на кожній міжнародній конференції, при чім раз фаворизував ся один, другий раз другий нарід (вистарчить напр. згадати відносини великих держав до Македонії). Балканські народи врешті проти волі своїх протекторів мусіли власними силами звести порахунки з Туреччиною. На жаль, у своїх „визвольниць“ вони вже настільки заразили ся великодержавною манією (мрії про велику Болгарію, велику Сербію, Грецію та Велику Румунію), що, сливе визволивши ся, перегризли ся поміж собою на радість тихже протекторів, які дуже бояли ся, щоб Балкан врешті не визволив ся від їх „визвольних“ заходів.

Європейська великодержавна дипломатія вітала, словом, національні рухи та прямування поневолених народів яко державно-атомізуючий чинник. Натомісць ворожо ставила ся до них, коли вони приводили до зєднання та зцілення більшого державного комплексу, як напр. до повстання новочасної німецької держави, — нового неприємного конку-

Загалом про ролю національного моменту в сій війні пор. систематичний і докладний виклад Р.Челлена (R. Kjellén), а саме в його: *Die politischen Probleme des Weltkrieges* (Політичні проблеми світової війни), Липськ, 1916, розд. III та в його новітній монографії: *Der Staat als Lebensform* (Держава яко форма життя), Липськ, 1917, стор. 129, розд. III.

рента для Франції й Англії, — яким колишня німецька державно-княжа „розмазана каша“ (як недавно про се дотепно висловив ся німецький міністер заграничних справ) була приємніша ніж сильна новочасна Німеччина*).

Нещирість всіх дипломатичних старань великих держав про долю малих і поневолених народів зрештою добре видко з того, що звичайно та здебільшого „визволення“ переводило ся на рахунок свого політичного противника чи ворога, тимчасом коли у себе вдома лишалося все постарому. Поневолені народи гнобили ся; їх прямування до національного відродження безоглядно переслідували ся та вигублювали ся. Пригадаймо собі напр. російський царизм в ролі балканського „визвольника.“ Сю самодержавну, абсолютистичну Росію, де від Молдована аж до Фіна все на всіх мовах мовчало, бо благороднствувало! Або навіть щирість симпатії Англії до поневолених народів, Англії, яка рівночасно дуже безоглядно душила найменший прояв національної самосвідомости серед Ірландців, голодом виморюючи сей безталанний і пригноблений кельтський нарід, а не так давно ще вела заборчу війну з малим бурським народом!

Правда, все се малюнки минувших не днів, але десятиліть. Може дипломатична Європа ХХ ст. чесніша й порядніша від своєї попередниці ХІХ ст. Може загранична політика між тим стала ся демократичнішою та моральнішою?! Замість відповідати на се — подивім ся лишень на справжній образ дипломатичних національно-визвольних заходів саме вже під час сеї всесвітньої війни, коли чейже розходить ся про основну перебудову вчорашньої Європи, про свого роду переоцінку всіх її дотеперішніх вартостей і коли можна-б було дождити найбільшого напруження та вислову всієї чесноти та порядности дипломатично-офіційної її істоти.

Щож ми побачимо? Здебільшого добре вже знайому за кулісову інтригантську гру з середини минулого століття. Тільки в більшім виданню та з більшим інтелектуальним і

*) Під сим оглядом дуже характеристичним і симптоматичним є бажання, яке недавно висловила англійська часопись „Daily Mail“. На її думку в Європі має бути заведений status quo ante перед 1864 р., коли не було ще зєдненої німецької держави, але існувала сумно-славетна німецька „Kleinstaaterei“ (дріб-нодержавність). Положення з 1864 р. на думку англійської часописі виключно раціональне та задоводило-б усіх крім Гунів (себто Німців. І. В.). „Уявімо собі, — рисує ідилічний малюнок „D. M.“, — який спокійний мир приніс би поворот до нього. Полабські вєводства були-б повернуті Данії Франція знову мала-б Ельзас-Лотарингію. Кільський канал був би зайвим. Гельголанд був би знову британським. Німеччина, зрівня ся державного єдинства, була-б знову гуртом самостійних королівств. Німецькі колонії, до набуття яких ми божевільно допустили, скинули-б на все тяжку долоню тиранії. Одним скоком ми повернули ся-б до золотого віку, який згубили наша сліпота й німецька розбійнича пристрасть. Се єдиний status quo ante, який ми могли-б та повинні-б признати“.

фразеологічним жонглерством і езуїтизмом. Знову „визволюють ся“ кріпаки-сусіди, а свої заковують ся в ще гірші кайдани національного поневолення.

Антанта піклуєть ся про австро-угорські „окраїни“ й „іногородців“, хоче вигнати варварську Туреччину з Європи, визволити німецьких не-Німців. Вона цікавиться чеською, ельзас-лотаринзькою, вірменською, подекуди польською справою. Московський царизм ішов „визволяти“ австро-угорські недержавні народи, тим часом як „Ліга російських іногородців“ зладжувала для Вільсона свій страшенний акт оскарження проти царського знасилування та поневолювання численних російських „окраїн“ та „іногородців“.

Англія, захоплена визволюванням австрійських, турецьких і германських недержавних народів, забула про своїх Ірландців під боком, аж сі змушені були пригадати їй своє існування торічним (1916) повстанням, аж повішення ірландського національного провідника Роджера Кезмента ще один раз пересвідчило весь культурний світ в тім, що славетна англійська свобода й політичний демократизм мають свій дуже чорний відворотний бік. Франція та Бельгія, справедливо домагаючи ся направи заподіяних їм кривд, рівночасно переводять безоглядну боротьбу проти флямандського руху під очевидно безглуздим закидом якогось його „германофільства“. Про покійну царську Росію годі говорити, не тому, що про мертвих можна або добре говорити або зовсім не треба говорити, але тому, що на щастє царизм вже на все щєз з поверхні землі. Одначє фактом лишить ся, що його передсмертна фарса — виступ у ролі „визвольника“ поневолених народів під час сеї війни—означає всесвітній рекорд в історії дипломатично-національного „визвольного“ гумбуку.

Було-б очевидно несправедливим і одностороннім закидувати дипломатичний махіявелізм та гіпокризію лишень почвірному порозумінню. Під сим оглядом ворожий йому центрально-державний табор мало в чім відріжняєть ся від антанти. Головно хиба тим, що не має серед поневолених народів морально-політичного кредиту першої. Революційні та демократичні традиції головних співучасників почвірного порозуміння (Французька „деклярація прав людини та громадянина“ або англійська „велика хартія вольностей“) зрозуміло більш приваблює плебейські пригноблені народи ніж спогади метерніхівського, бахівського абсолютизму, чи передвоєнного пруського гакатизму. Тому саме й виступ центральних держав—особливо ж Німеччини—в ролі „визвольників“ поневолених народів зустрів ся загалом зі значно меншим довіррем і симпатіями ніж більш

менш анальогічні заходи антант*). Одначе де в чім ся роля сих останніх була улекшена через те, що свою „визвольну“ акцію вони звернули супроти найбільш та страшенно поневолених народів, які стогнали в грізнім ярмі царської „тюрми народів“, та що в часі війни вони деякі фактично визволили зпід панування царизму.

Центральні держави головну увагу присвячували польській справі, щодо котрої позитивну свою визвольну політику довели до проголошення (5 падолиста 1916 р.) Конґресівки польською самостійною державою з перспективою деякого її поширення після скінчення війни на схід, себто по лінії державно-історичних традицій та прямувань польських самостійників, але без пруської й австрійської навіть етнографічної частини Польщі. Галичині приобіцяно лишень широку державну автономію в межах габсбурзької монархії**).

Менш фактично проявляло ся зацікавлення для українського питання, хоч воно протягом війни набуло першорядного міжнароднього значіння, а вже зовсім очевидно використовували ся політично-дипломатичні справи: литовська, білоруська й жидівська, не без звязку зі сумно-славнотною засадою „розділай і пануй!“.

Інші національні справи східного колюсу (як татарсько-мусульманська, грузинська) викликали здебільшого теоретичне й культурне зацікавлення. Під сим останнім оглядом в Німеччині загалом вельми багато зроблено для популяризації національних справ і рухів не лише російських, але антантського табору взагалі. Протягом війни в Німеччині повстала чимала публіцистична й політична інформаційна література з приводу них, в якій хоч багато є занадто одно-

*) Причиною сього останнього подекуди є також ще й те, що в політичній ідеології центрально-державного блоку нема симпатій до національного принципу та до гасла про національне самоозначення народів загалом. Навпаки зовсім очевидно признаєть ся першенство та перевага над ними державної засади. „Державна спілка — каже Майнеке — мусить стояти над союзом народів“. Він остерігає далі перед „сїоністичною мрійністю й ортодоксією“ націоналізму. На думку Поттгоффа ся війна означає занепад державотворчої ролі національного й расового чинника. Взагалі наука й публіцистика центрально-державного табору старають ся виказати смерканне національної дрібнотдержавности, а поруч з тим державу будучини уявляє собі в наднаціональній або позанаціональній формі (Реннер, Науман, Грабовський). Завданням XX віку в післявоєнній часі на думку ідеологів сього табору має бути гармонійна синтеза провідних характеристичних рис двох попередніх століть, себто космополітизму XVIII в. з націоналізмом XIX в. Критичний огляд сих теорій читач знайде в цитованій вже тут праці Р. Челлена: Політичні проблеми світової війни стор. 47 і далі.

**) Останніми часами Австрія виявила готовість віддати будучій Польщі цілу Галичину, отже й українську частину, при умові, що Польша увійде в склад австро-угорської монархії на основах персональної унії.

стороннього й тенденційного, але поруч з тим не мало матеріалу, під кожним оглядом серйозного й доброго. Згадаю ще, що для популяризації російських національних справ багато причинили ся відомі берлінські т. зв. „східно-європейські вечірки“.

З західних національних проблем центральні держави (властиво Німеччина, бо Австро-Угорщина під сим оглядом ніяк спеціально не виступала) розмірно найбільше присвячували уваги ірландській і флямандській. Роджер Кезмент знайшов, як відомо, в часі війни захист у Німеччині, де розвинув вельми енергічну публіцистичну діяльність для визволення своєї батьківщини з англійського ярма. В звязку з сим саме в часі війни появила ся у Німеччині чимала публіцистична література, що всесторонно розглядала дуже цікаве й актуальне ірландське питання.

Щодо Флямандців — німецьке відношення могло по зайняттю Бельгії цілком реально проявити ся, а саме в напрямі переведення основних національно-політичних і культурних домагань сього своєрідного народу, якому у власно-державній хаті жило ся, як в чужій, котрий на власній шквірі досвідчив бездонну різницю поміж французькою революційною вільнолюбною фразеологією та дійсною національно-централістичною державною політикою. Німці перевели адміністративний поділ Бельгії на флямандську й валлоно-французьку частину; здійснено одно з найзаповітніших культурних домагань флямандського народу, себто ународовлення гентського університету. Одначе Флямандці, котрих їх компатріоти Французи оскаржують у „германофільстві“, ставлять ся до сеї фляманофільської політики окупаційного німецького уряду дуже пасивно й без симпатій. Серед них було донедавна чимало явних германофобів.

Найслабшим пунктом центральних держав щодо їх національно-„визвольних“ заходів є те, що під сим оглядом вони у себе в хаті полишили старі передвоєнні порядки, які ще завдяки воєнному режимови в часі війни подекуди дуже погіршили ся, ставлячи їх власних „іногородців“ і „окраїни“ у вельми тяжке положення, що знаменито знову використовувала дипломатія почвірного порозуміння, особливо-ж у своїх нападах на Австро-Угорщину.

Якого лиха наробив австро-угорський абсолютизм в часі війни, як безоглядно поводив ся супроти своїх народів-плебейців, про се увесь культурний світ довідав ся з трибуни віденського парламенту під час торічного (1916) весняного його засі-

дання, коли заступники Чехів*), південних Славян, Поляків і Українців виступили зі страшенним оскарженням проти режиму гр. Штірка та його грізної спадщини, проти кривавої експрес-юстиції, яка майже по столичніськи щедро вішала „інород-чеське“ населення наддунайської держави. З таким „домашнім обиходом“ дуже ризиковно одягати ся у плащ національного „визвольника“.

В Німеччині також власних „інородців“ трактовано якo населення другої класи або низшого сорту. Гакатизм формаль-но завішено на час війни задля „горожанського миру“. Але дух його та бюрократична практика здебільшого лишили ся постарому. Протести-промови польських послів у берлінським парламентам подекуди відхиляли занавісу, що закривала справ-жнє політичне положення у Познанщині. А ситуація в Ельзас-Льотарингії була куди більше загострена й пекуча**).

Словом, „визвольні“ заходи європейських державних спі-лок в дійсности були лише більш чи менш замаскованим дер-жавним егоїзмом, властиво отже звичайним імперіалізмом і експансією. Задля поневолених народів „визволення“ таким робом і серед таких обставин могло-б легко стати ся справж-нім данайським дарунком, як се найліпше досвідчив не раз на собі у минулім столітті Балкан і як на сім ґрунті прийшло вже до чималого непорозуміння поміж „самостійною“ Польщею та її „визвольницею“ Німеччиною***).

*) Дуже цікавий фактичний матеріал про переслідування Чехів у часі війни зібраний у виданню: *Chování se vládních kruhů k českému národu za války*, Прага, 1917. Є се книжкове видання інтерпеляції чеських послів з приводу воєнного абсолютизму в Чехах.

**) В сій розвідці природно лише дуже загально та поверховно говоримо про різні національні справи, які у звязку з сею війною стали пекучими та звернули увагу ширшого загалу. Інформаційний огляд російських національних питань читач знайде в першій частині нашої спеціальної праці: Поневолені народи царської імперії, їх національно культурне відродження та автоно-мічно-політичні прамування (1916). В другій частині, котра має вийти з друку на-прикінці війни, буде зроблений огляд сих справ у часі війни та в звязкуз нею. Ірландське питання обговорить автор в окремій розвідці, котра підготовлюєть ся саме до друку, також фламандському рухови присвячена буде докладна інформа-ційна праця, яка незабаром піде до друку.

***). Для сього відношення дуже характеристичний сей факт, про який по-відомив варшавського кореспондента „Now-oj Reform-u“ гр. Ронікер, даючи зві-домлення першому про подорож до Берліна в польській справі. Коли в літі 1917 р. дійшло до відомої кризи „Rady Stanu“, а наслідком сього й до кризи польської державности під патронатом центральних держав загалом, в німецьких рішачих кругах виринув проект поладження польського питання в окупованій області *manu militari*, себто завойовницьким робом. На запит кореспондента „N. R.“, яка мала бути ся нова програма, гр. Ронікер відповів: „Дуже проста й не мушу доказувати, що грізна: заведення воєнного режиму, що політично означало-б пере-крислення акту 5 падолиста, а економічно витягнення з Королівства ще протягом року мільярдів марок. На щастє сю програму вдало ся повалити (Див. лист з Варшави п. заг. „Obraz sytuacji“ в „Now. Ref.“, ч. 406) Як в дипломатичнім

Поневолені народи мають, розумієть ся, право використовувати задля свого визволення загальну міжнародню ситуацію та політичну конюнктуру; се значить: вступати в політичні союзи, котрі можуть йому улекшити визвольну боротьбу. Одначе ніколи не слід покладати ся цілком на сю зовнішню поміч, котра звичайно дуже дорого коштує, а до того ще тільки на пів визволяє. Поневолені народи хай памятають гарне гасло італійського визволення: *Italia farà da se* (Італія сама зробить ся), себто визволить ся власними силами. Бо в дійсности народ визволяєть ся завжди власними силами й фундамент свого визволення та самостійности треба завжди будувати на ґрунті власної своєї національної енергії, а насамперед, розумієть ся, через поглиблення національної самосвідомости серед як найширшого свого загалу, що є найліпшою запорукою успіху й перемоги в боротьбі за національне визволення.

„Існування народу—каже чеський філософ Фр. Крейчі, автор незвичайно цікавої і актуальної розвідки п. з. „Право на існування малого народу“ — залежить від умовини, яка не може бути переможена ніяким моральним насильством і жадним насильством взагалі з боку иншого народу й котру кожний народ має у своїй силі. Можемо сміло сказати, що доки ся умова триває, народ непереможний, лише винищити, перестріляти, змасакувати можна-б було народ; але коли ми вже дійшли так далеко, що такого ділання не можна подумати в культурнім світі, принаймні поміж цивілізованими народами, тоді ся умова є для найменшого народу запорукою існування, хіба що він сам її відцураєть ся, що означало-б самогубство. Сею умовиною є національна свідомість, національне самоусвідомлення. Се є те, що тримає приналежників народу разом, що творить з одиниць національну суспільність серед всіх обставин, які можна подумати, а сеї „свідомости“ з душі одиниць ніяким насильством не можна вирвати, отже доки є

„визволюванню“ народів все має саме випадковий характер, видно з того, що за якийсь час сю грізну програму відкинув відомий акт 12 вересня, який означав дальший крок на лінії політики, розпочатої торічним падолистовим проголошенням польської державної самостійности. А на початку падолисту 1917 року з берлінських джерел появили ся сенсаційні чутки про ще иншу й нову концепцію полагодження польського питання, а саме: про буцім-то проєктоване зєднання Конгресівки з Галичиною в самостійну польську державу, лише персональною унією злучену з Австро-Угорщиною. Так отже дипломатичне „визволення“ балканське й суто національного заманювання, є свого роду білярдовою грою про свободу поневолених народів, в якій сим останнім припадає роля киданих кулей, коли тимчасом грачами є великодержавні й пануючі народи-патриції.

національно свідомі одиниці, доти існує народ і його не можна знищити...

„Тому усвідомлений народ, всі верстви, якого проникнуті національною самосвідомістю, кождий член котрого сю приналежність відчуває яко основну частину своєї особистої істоти, витримає кожде протиділанне, утиск, насильство, переживе всі катастрофи. В накинутій боротьбі за існування побідить, оборонить право на буття, а перед сим в нівещь розсипують ся всі висновки філософів, соціологів, державних діячів і істориків, котрі хотять нас переконати про те, що боротьба малого народу проти великого безнадійна, бо будім-то сильніший побідить, що до великих народів належить будучність, що вони є представниками людства й носителями культурного розвитку. Добре, хай сильніший побідить, але національна самосвідомість є силою, котрої не можна знищити, отже й права на існування малого народу не можна знищити, боротьба за нього може вести ся з довіррем в кінцеву перемогу й серед найнеприхильніших обставин“.

Сі уваги з приводу основної умовини права на існування малого народу можна віднести до кожного поневоленого народу взагалі. І для них національна самосвідомість се перша й провідна умова їх непереможности. Тому, як ми вже зазначили вище: головним завданням всіх народів-плебейців має бути поглиблене та поширене національної самосвідомости, сеї непереможної твердині національного існування*).

II. Головні чинники й основні фази національно-відродних рухів.

Національне пробудження і далі культурне відродження й самоозначення т. зв. „неісторичних“ народів є одною з найцікавійших появ новочасного життя. Се не випадковий епізод у новітній історії Європи, але дуже типова поява, спричинена й викликана цілою низкою культурних, політичних і суспільних чинників. Відомо загально, що сі національно-відродні рухи

*) Вже після написання цього розділу я познайомив ся з останньою працею К. Кавтського: *Die Befreiung der Völker* (Визволення народів), Штуттарт, 1917, в якій вельми добре скритикована дипломатична метода „визволення“ поневолених народів, про що саме мова в сім нарисі. Звертаємо увагу читача на цікаві уваги з цього приводу знаменитого німецького марксиста, хоч загалом з деякими основними його поглядами на національну справу, висловленими в сій розвідці, не згоджуємо ся, про що доведеть ся нам говорити в дальших розділах сєї праці.

датують ся головно від початку XIX ст. Тоді саме європейська суспільність вступила в одну з найкритичніших стадій свого розвитку, коли старі феодалні її основи, т. зв. „ancien régime“ (старий лад) занепадав під могутніми ударами великої французької революції, а на його руїнах почала народжувати ся нова людська громада під соняшним, чарівним гаслом: „вільности, братерства та свободи“, коли проголошено одну з найбільших засад нового часу — визволення людини (у так зв. „Деклярації прав людини та громадянина“).

Дуже цікаве й гідне уваги те, що французька революція, яка спеціально у національній справі (саме щодо поневолених народів Франції та їх мов) зайняла крайно державно-централістичне становище (французькі якобінці-централісти були саме батьками й ідеологами всіх пізнійших протинаціональних державних централізацій скрізь по всій Європі, отже всіляких їх „обрусій“, германізацій, мадяризацій і т. ин.*), мала своєю загальною ідеологією чималий вплив на розвиток визволених народів. Згадана вже тут „Деклярація прав людини та громадянина“ була саме політичним євангелієм перших апостолів національного відродження історією забутих і приборканих народів-кріпаків.

Се зрештою зовсім зрозуміле: індивідуальне відродження людини було одною з передумовин суспільного визволення загалу. З руїн феодалної суспільности насамперед визволив ся

*) Згадаємо лишень палкі промови в конвенті проти інородців та „patois“ (наріччя) Барера та Грегуара: Перший рішуче висловив ся проти федералізму та за примусове розповсюдження серед інородців „мови свободи“, себто французької. Він казав: „Треба розповсюдити державну мову, треба знищити ту аристократію мови, котра немов ставить освічену націю серед варварської нації. . . Федералізм і пересуди говорять по бретонськи, еміграція та ненависть до республіки — по німецьки, контрреволюція говорить по баскськи. Розбіймо-ж сі знаряддя шкоди й облуди... Громадяне, мова вільного народу мусить бути одна і таж-сама для всіх. Ми обов'язані перед нашими співгромадянами, обов'язані для ствердження республіки зробити так, аби на всім її просторі говорило ся мовою, котрою написана Деклярація прав людини“. Ще рішучіше грімав у сім дусі другий бесідник конвенту, згаданий вже Грегуар. „Громадяне,— казав він,— ви маєте щастє бути Французами!. Ви ненавидите політичний федералізм, відкиньте-ж і федералізм мови! Мова мусить бути єдина, як республіка!..“ Сей державний протинаціональний централізм французького якобінізму перейшов потім у спадщині до революційного й соціалістичного руху в Європі у XIX ст. Європейський революціонізм і соціалізм дуже довго й традиційно догматично уважав новочасні національні рухи за прояви замаскованої реакції й абсолютизму й тому вороже ставив ся до них та вперто поборював їх. Згадаю лише дуже поширений державний централізм і очевидну неохоту до національної справи серед російських революціонерів і соціалістів (Ткачев напр. був свого роду російським Варером або Грегуаром). Лише наприкінці минулого століття почав ся зворот в європейським соціалізмі від сеї фатальної ворожнечі та нехтування національного питання. Але про се на дальших сторінках сеї праці. (Докладнійше про державний централізм французької революції у знаменитій розвідці Драгоманова: „Чуданькі думки про українську національну справу“, яка взагалі є одною з найцікавійших праць про національну проблему).

так званий „третій стан“ (tier état), але побіч та поруч нього виринула на суспільно-політичнім обрії зоря нової класи: працюючого, обездоленого народу, якому припало завдання бути головним двигуном і будівничим майбутньої нової суспільності. Головні-ж масу та національне ядро „неісторичних“, а здебільшого й поневодених народів взагалі творить саме сей працюючий нарід. Бо колишнє його власне панство винародовило ся на користь державно-пануючої нації, а саме — зверхніх аристократичних його шарів (напр. спольщення, а потім змосковщення українських верхів). Новочасна „інородчеська“ інтелігенція так само якийсь час поповнює ряди національних перекинчиків особливо там, де власне національне відродження поступає поводі наперед або де державний пануючий нарід представляє zarazом культуру всесвітнього значіння (напр. словацькі, хорватські або українські т. зв. „мадярони“ перевертні на Угорщині, або флямандські „франскіліони“ (Franskiljon) у Бельгії).

Задля „неісторичних“ народів новочасна суспільна еманципація спричинила zarazом національне пробудження та відродження, а далі й визвольне прямування до самоозначення й самоуправи. Величезну ролю у сьім, як і в суспільнім русі нової доби взагалі, відіграв капіталізм, який справді став кумом національних відродін приспаних історією народів-кріпаків.*)

Одначе в генезі відродження народів-кріпаків капіталізм щодо часу був пізнійшим чинником. Отже про його говорити мемо потім. А тепер мусимо ще звернути увагу на один факт у процесі новочасного національного ренесансу, що хронологічно попередив французьку революцію. Маємо на думці піонірське значіння релігійної реформації в її різноманітних проявах у заранку історії нових віків, яка своїм протестом проти мертвої латинщини у священних книгах і заведенням в них живих народніх мов була чималим і одним з перших імпульсів до пробудження національної самосвідомості.

*) „Пробудження неісторичних націй — каже найліпший дослідник сєї справи О. Бавер — є одною з безчислених зверхніх форм капіталістичного розвитку“ (Див. його відому монографію: „Nationalitätenfrage und Sozialdemokratie“, стор. 239). Інший визначний теоретик національної проблеми К. Реннер зауважає з сього приводу: „Капіталістичний спосіб продукції має для історика ту дуже поважну функцію, що вириває неісторичні нації з безнадійного отупіння та що дає спроможність при упертій економічній праці витворити класу за класом та повільно з фрагментів нації утворити повну націю. Се зробив він в Австрії з Чехами та Словінцями протягом менше більше двох поколінь“ (Пор. його розвідку: „Проблеми Сходу“, по українськи видану в збірці статей К. Реннер — О. Гаммер: „Національна справа, інтернаціоналізм, імперіялізм і соціалізм“, а саме дуже цікавий II розділ: „Пробудження неісторичних націй“).

мости серед народніх мас „неісторичних“ народів. Але й серед історичних народів релігійно-реформаторські прямування іноді мали виразно-національний характер, як напр. чеський гуситизм, котрий причинився до великого поглиблення народньої самосвідомости Чехів, а потім був найбільшим їх заборолом проти небезпеки германізації. Видання Євангелія чи Біблії (а іноді просто якогось молитовника) на рідній мові для багатьох „неісторичних“ народів (напр. Фінів, Естонців, Лотишів, Литовців і т. ин.*) було початком власного письменства. Коли отже згодом (у ХІХ ст.) почалося новочасне культурно-літературне відродження сих народів задля вироблення власної їх літературної мови, ці літературні початки з часів реформації були підвалинами та вугільними каменями.

А не треба хіба спеціально підкреслювати, яке величезне значіння мало у відродженню „неісторичних“ народів утворення власної літературної мови на народній основі. Се властиво вихідна точка кожного національного ренесансу; підвалина, на якій будується потім даліше культурно-національне самоозначення даного народу; словом, подія першорядного культурного й суспільного значіння для виз-

*) Жорес у своїй дуже цікавій розвідці „Батьківщина й робітництво“ (український переклад видала в 1915 р. У С. Р. II.) слушно звернув увагу на інтелектуально революціонізуюче значіння Біблії. „Перекладана всюди на рідні мови, Біблія мала навчити народи думати. Ся Біблія повна боротьби й різкості, нарікання, крику й бунту невченого народу, гордість якого мабуть подобається ся Богови, хоч він її карає й ломить; ся Біблія, в якій вибрані провідники безупинно ворохоблять народ, а своє право приказувати мусять здобувати заслугами: ся дивно революційна книжка, в якій розмова поміж Йовом і Богом ведеться ся сим способом, що Бог виступає в ролі обвинуваченого, який проти крику розпуки праведного може боронити ся тільки глухим гуком грому; ся Біблія, в якій виступають пророки зі своїми прокляцями на несправедлих багатців, з месіянськими мріями про загальне братерство, з цілим жаром свого гніву й надії, з палким огнем на устах...“ (стор. 9). Зайво додавати, що пригноблені народи могли багато черпати з Біблії для усправедиллення своєї національно-визвольної боротьби. Коли тут мова про реформацію, слід звернути увагу на дуже цікаву появу—неоднакового впливу поодиноких світових релігій на розвиток національно-відродних рухів поневодених народів. Отже під сим оглядом, на що вже звернув увагу Драгоманів („Чудацькі думки“, стор. 60 і 73), найліпше презентують ся протестантизм. Народи, котрі прийняли реформацію, скрізь виказують куди більший поступ у своїм національно-культурнім розвитку ніж ті, що лишилися при католицизмі. Згадаємо напр. Естонців, Фінів, Лотишів і т. инш. Сей факт особливо різко виступає, коли порівняємо національний поступ споріднених народів у звязку з їх релігією. Напр. з кельтійських: найвище розвинули ся Валійці з радикальним протестантством, слабше шотландські гірники-пресвітеріянци, а найгірше католицькі Ірляндці та Бретонці. Або коли порівняємо напр. протестантських Лотишів з католицькими Литовцями чи ще ліпше з їх же земляками Летголами-католиками, побачимо те саме. Православ'є більш менш аналогічне під сим оглядом з католицизмом. Пор. напр. Сербів з Хорватами. Про мусульманство ще тяжко говорити, бо воно поширене здебільша в країнах, куди європейський національний ренесанс поперше починає проникати. Але після його впливу на Балкані серед південних Славян не можна говорити про його великий національний активізм.

вольних народів-кріпаків. А се не тому, щоб рідна мова була якоюсь святістю або національним фетишем, а лише тому, що природний культурно-національний розвиток і поступ кожного народу нормально може відбувати ся тільки на основі власної рідної мови. „Література — каже Драгоманів — мусить нести в маси народу просвіту, а то найлексшим способом. Для того літературна мова мусить бути як найблизша до простонародної“ (Чудацькі думки, 118). „Подібно до обороту крови в організмі — зауважає Житловський — мова являєть ся двигачем в організмі тих елементів духової поживи, що їх треба доставити кожній особі даного народу“ (Соціалізм і національне питання, стор. 57).

Величезне значінне мови для духово-культурного й особливо літературно-мистецького розвитку підкреслює Кавтський, кажучи: „лише мова, в якій від найніжнійшої молодости приймають ся всі вражіння від окруження, дає нам ту силу, ту тонкість відтінків, ту ріжноманітність вислову, які необхідні, коли треба розвинути не якісь абстрактні поняття, але коли треба відзеркалити всю повність конкретного життя. Політику й науку можна робити також і в мові, вивченій у школі, але мистецькі річі звичайно творять ся лише в рідній мові“ (Die Vereinigten Staaten Mitteleuropas). Сю ріжицію між своєю рідною та чужою розговірною мовою знаменито підкреслили істрійські Хорвати, яким приходить ся у життю побіч власної мови вживати задля зарібку також італійської мови. Отже рідну хорватську вони називають „мовою серця“ (lingua del cuore), а італійську — „мовою хліба“ (lingua del pane), себто зарірковою (Житловський, стор. 57).

Таким робом демократизація освіти в ХІХ ст. (шкільний примус, народні університети, курси для неграмотних, дешеві народні бібліотеки й читальні тощо), оскільки вона очевидно мусіла послугувати ся рідною мовою, піднесеною передтим на щабель власної літературної, — стала ся також одним з найголовніших чинників відродження кріпацьких народів (Пор. К. Кавтський, стор. 37).

Дуже цікаво зясовує сей звязок між рідною мовою та культурним розвитком народу Бруцкус в оригінальній розвідці: „Національність і держава“ („Русская Мысль“, 1910, VI). „...Загальнолюдська культура — резюмує він свої уваги з приводу відносин між національним і вселюдським та ролі рідної мови в поширенню й утворенню культури — не наверхуєть ся механічно на початки власної: вона мусить амальгамувати ся з сею останньою, мусить бути перероблена.

Література в рідній мові і є та лабораторія, в якій відбувається перерізка елементів загальнолюдської культури відповідно до потреб даного народу, де сі елементи зливаються з початками власної культури... Власна національна культура, як технічно, так і психологічно є найліпшим знаряддєм задля прилучення народности до дїбр вселюдської культури. Затримання у розвитку національної культури є для кожного народу лихом, бо засуджує його на культурну відсталість; у суспільности, в якій ріжні народи живуть перемішано, такий нарід мусить лишити ся на долї соціальної піраміди. Навіть і в такому випадку, коли національний розвиток припинюється під натиском чужої дуже високої культури, вислідом сього є культурний застій. Бретань є найвідсталішою провінцією Франції, бо заховавши свою кельтійську мову, Бретонці не витворили в ній літератури, не зуміли здобути для своєї мови прилюдних прав...

„Зі всього вище наведеного мусить бути ясно, що національна культура є та форма, в якій духовий розвиток етнічної групи відбувається нормально та швидко... (курсив мій, І. Б.). За нашого часу, коли господарські умовини вимагають швидкого піднесення мас на вищий щабель культури, сю мету можна досягнути лише розвитком культури в національних формах“ (стор. 143—145).

Се останнє особливо відноситься до справи літератури, сього дуже важного прояву людської культури, котра щодо форми завжди була, є та буде національною й немислима в якомусь позаполітичному виді. Всесвітній та загальнолюдський характер і значіння можуть мати окремі національні літератури лише своїм інтелектуальним та мистецьким змістом. Тому всі спроби якоїсь анаціональної літератури наперед засуджені на поталу й неуспіх. Доказом сього може бути доля та розвиток середньо-вічного латинського письменства. Цікаву характеристику сього зробив чеський письменник Ф. Шулць, доказуючи рівночасно утопійність прямувань до загальнолюдської якоїсь понаднаціональної літератури: „Якоїсь абстрактної літератури.—зауважає він,—яка висіла-б десь у повітрі, як домовина Магомета, витвореної людьми, котрі-б не належали до жадної національної суспільности, — ніколи не було, нема та не буде; тому всілякі прямування до якогось літературного становища, вищого за національне, не мають найменшого сенсу. І саме поняття гуманности в літературі

належить до національної сфери. Доказ сього маємо вже давно за нами. Середні віки силкувалися витворити в центральній та західній Європі за посередництвом латинської мови літературу, спільну для кількох народів, вищу за рідні, місцеві, національні письменства. Се мала бути якась всесвітня література й щодо мови й щодо змісту; вона мала бути чимало корисною не лише для її учасників й плекателів, але й задля загальної культури. Які-ж висліди мали ці прямуювання? Вони не досягли навіть того, що, здавалося, наперед вже було готове. Протягом шестисот років свого тривання вони ані на мент не здійснили зєдинення та зцілення під сим оглядом народів, в країнах котрих були плекані. Скрізь та все лишала ся й лишилися латинські літератури: в Італії, Еспанії, Франції, Англії, Німеччині, в Угорщині, а також й у нас в Чехах, але ніде не було ніколи одноманітного світового письменства, хочби у сьому шматку європейського світу. А прецінь, коли є загальною можлива якась всесвітня та ненаціональна література, так се саме було тоді“.

Іншим, значно могутнішим і загальнішим, а щодо часу новішим чинником в пробудженню народів-кріпаків був культурний романтизм з кінця XVIII та головню з початку XIX ст., в атмосфері пристрасности якого до старовини та питомих основ людського суспільного життя (Руссо), а заразом й до природного побуту примітивних і „неісторичних“ народів (Гердер) — повстала новочасна наука етнографія, яка „не тільки викликала переверот у життю цілого ряду менших і більших народів, спонукуючи їх національне відродження, але й мала рішачий вплив на літературу в цілій Європі...“*)

З легкої руки збірки Гердера народніх пісень різних народів („*Stimmen der Völker*“ — „Голоси народів“) в Європі появилося величезне зацікавлення старими витворами народньої словесности всіх, а головню „неісторичних“ народів. Почали записувати ся та збирати ся кельтійські „дуани“, литовські „даїни“, фінські „руни“, українські „думи“ східно-славянські „бидіни“ тощо. Се захоплення літературною старовиною було таке епідемічне, що часто, де не було таких дійсних памяток, дослідники їх самі творили. Пригадаємо лише сфальшовані Макферсоном старокельтійські т. зв. „Осіянові пісні“ або славетні чеські: Краловдорський та Зеленогорський рукописи, які зладив головню чеський письменник Ганка; далі деякі сфальшовані вкладки у відомім естонським національним епосі „Калевіпоег“, потім болгарський фальсифікат „Веда Сло-

*) В. Гнатюк, Українська народня словесність. Відень, 1917 (стор. 3).

вена“, зладжений Ш. Верковичем наприкінці 60 років XIX ст., врешті кельто-бретонський фальсифікат: „Barzas Breiz“ (поезія бретонських бардів), який опрацював та в 1839 р. видав Делявільмарк.*)

В історії новочасного національного ренесансу сей романтичний етнографізм та археологізм — сі оригінальні й підроблені твори народньої письменности відіграли дуже велику роль, розбуджуючи національну самосвідомість серед народів, котрих стара історія уважала вже на все мерцями. Зацікавлення сею народньою літературною творчістю захоплювало для національної справи того чи иншого „живого мерця“, насамперед вчених дослідників, а далі й молоді сили з нової інтелігенції народу, який пробуджував ся. А з її рядів потім виходили дальші невтомні робітники, апостоли національного відродження, заслугою яких се останнє переходило згодом з першої фази національної романтики в другу, реальнішу: культурно-національного самоозначення. А в його творчій сфєрі почала прокидувати ся згодом національна думка народнього загалу: їх потенціяльна національна сила поволі перетворювала ся у кінетичну енергію, що уможливлювала поступенну національну його індивідуалізацію та кристалізацію. Сі автентичні пам'ятки старого власного письменства були крім сього доброю знахідкою у визвольній боротьбі поневолених народів ще під иншим оглядом: вони часто заперечували згідний закид „неісторичности“ або дуже образливий закид культурної „меншевартности“, якими народи-пани частували народів-кріпаків, поборюючи таким чином право сих останніх на національне визволення та нехтуючи їх культурно-національну самобутність. Про се ширше згадуємо низше.

Тут мусимо зазначити, що саме бажання відкинути сі закиди спонукало палких патріотів воскресаючих народів до фальшування старих памяток рідного письменства на зразок справді знайдених літературних памяток инших „неісторичних“ народів. Задля сеї самої вже причини деякі народи, відроджуючи ся, старали ся виводити своє походження від стародавніх культурних предків. Та напр. новогрецький рух захоплював ся пангеленським ідеалом і уважав ся за віднов-

*) Загальний огляд сих національно-літературних фальсифікатів зробив дослідник чеських підроблень проф. I. Hanuš у передмові до: Rukopisové zele-pohorský a kralodvorský (Památka z XIX věku). Praha, 1910; про два кельтські пор. Dr. Thurneysen: Die Kelten in ihrer Sprache und Literatur; про болгарський I. Šišmanov: Glück u. Ende einer berühmten literarischen Mistifikation Veda Slovena (Arch. f. slov. Philologie, 1903, XXV, SS. 580—611); врешті про естонський S. Suits: Die estnische Literatur, Rom, 1914 в „Kultur der Gegenwart“, I, 9. Пригадаю, що був час, коли осперювала ся автентичність українського „Слова о полку Ігореві“, яке також уважало ся за підроблене, але не слушно.

ника античної Геліяди, або новочасний румунський національний рух уважав Румунів за безпосередніх нащадків класичного Риму, а їх відродні прямування за спробу оживлення староримської культурної спадщини.

Колиб отже романтизм був вічним, а прямування народів, які пробуджувалися під національним оглядом, не виходили поза літературно-культурні домагання й не збочували протягом часу на політично-соціальний і економічний шлях, можливо, що іділля поміж панськими й кріпацькими народами була-б довшою та тривкішою. Але силою природного розвитку річей сталося інакше. Безполітичне культурництво якої програми національного відродження на будуче було засуджене на неповідження, бо в душній атмосфері державного централізму й сутокультурні справи (як напр. вільний розвиток і прилюдне вживання рідної мови, нормальний розвиток власного шкільництва, не кажучи вже про права недержавних мов в урядованні) набували легко політичного характеру. Не лише російський царизм (пригадаймо напр. сумнославетний протиукраїнський указ з 1876 р. або насильне накиннене Литовцям московської „гражданки“ замість латинської азбуки і т. ін.), але й революційна Франція, а потім Наполеон душили напр. в Бельгії кождий прояв культурно-національного життя фламандського народу *).

В Австро-Угорщині при номінальній рівноправності народів (§ 19 основних державних законів) фактично культурний розвиток кріпацьких народів, а саме під політичним оглядом, дуже гальмується, як се добре видно з історії національного розвитку галицьких Українців, далматинських південних Славян або угорських Словаків. В Угорщині взагалі під сим оглядом положення кріпацьких народів дуже сумне. Таким робом, колиб навіть не було об'єктивних чинників, котрі скорше, чи пізніше приводять поневолені народи до політичної боротьби за своє визволення, вже згаданий вище конфлікт їх культурного природного розвитку з політичними перешкодами з боку державно пануючого народу неминуче завів би їх згодом на сі „манівці“ політичної боротьби. Згадані ж об'єктивні чинники зв'язані були безпосередньо з цілим економічно суспільним розвитком нового часу, з революціонізованого й спричиненого головно сучасним капіталістичним ладом.

*) Сі протифламандські розпорядки дуже нагадують протиукраїнський царський указ з 1876 р. Порівнюючи їх, мається врахування, що lex Jusephovicі був копією з сього протифламандського первовзору.

Як ми вже бачили вище, еманципація працюючого народу була разом і еманципацією „неісторичних“ і поневолених народів, головне ядро котрих творив та й досі здебільшого творить селянський народ. Занепад патріархального докапіталістичного ладу, упромисловлення передтим хліборобських країв, пролетаризація селянського народу та його тяга до міст, словом увесь сей новочасний добре відомий процес суспільної перебудови під впливом капіталізму спричинив витворення соціальних станів у „неісторичних“ народів, був причиною їх повільного перетворення зі стану національного аморфізму в більш менш розвинений (або такий, що ще розвивається) національний організм. У народів-кріпаків появився таким робом власний пролетаріат—сеї авангард визвольної боротьби та будівничий майбутньої нової суспільності — і своя інтелігенція, яка серед поневолених народів відіграє роль національно-пробудника та сівача національного усвідомлення.

Отже тому в країнах з сильно розвиненим капіталізмом „неісторичні“ народи, що відроджуються, значно сильніше розвинули ся й досягли більші успіхи ніж у тих, де ще панують докапіталістичні або напів-капіталістичні господарські відносини. Вистарчить порівняти національний поступ Чехів, Лотисів, Естонців і подекуди також Фінів (бо в них більш рішучим був політичний ніж економічний момент) з вислідами національного відродження Литовців, Грузинів і Українців та особливо угорських поневолених народів, щоб уявити собі сей зв'язок поміж капіталізмом і розвитком новочасних національних рухів*).

Подекуди він може бути також ключем до географії новочасних національних рухів. У більш та давнійше капіталістичній західній Європі—національно-відродні рухи поневолених народів

*) Зрозуміло, що капіталізм не діяв ніде яко окремих та ізольований чинник: був лише одним з головних серед інших, про які говорить ся в сім розділі. Історичний процес суспільного розвитку вельми складний. Всі спроби звести його до діляння якогось одного чинника—дуже проблематичні й умовні та матимуть лише абстрактно-схематичне й орієнтаційне значіння. Звертаючи ся до нашої справи, зясуємо зглядність такого теоретичного схематизму на двох прикладах: отже Фінляндії, де й при розмірно повільнім розвитку капіталізму, але при ригіднім політичнім положенню (Фіни користували ся російсько-шведським антагонізмом щодо утримання гегемонії в Фінляндії) загальний вислід національного поступу був незвичайно добрий, а навпаки в капіталістичній Бельгії—Фламандці наслідком дуже невідгідного політичного положення, а потім і з огляду на пасивність своєї релігії в національних справах (пор. попередню замітку про відносини поміж релігіями й національним поступом) національно й досі не живіють. Тому отже й зверхніх уваг про роль капіталізму в національно-відродних рухах нового часу не слід розуміти якось фаталістично, але бачити в них лише загально-орієнтаційні вказівки, котрих треба критично вживати в поодиноких випадках.

здебільшого вже в XIX ст. перейшли основні фази свого розвитку та загалом досягли вищі форми й ступні своєї еволюції ніж у східній та південно-східній Європі, куди капіталізм почав проникати значно пізніше*) і де процес національного ренесансу був загалом відносно припізнений та повільніший. Сю ріжницю можна добре спостерегти в Австро-Угорщині або в Росії. І в одній і в другій національні рухи найсильніше розвинули ся саме в найкапіталістичніших областях...

З капіталізмом безпосередно вяжеться соціалізм як дуже ворожий чинник в пробудженню поневолених народів, але уваги на сю тему відкладаємо до окремого розділу.

Вище згадувало ся про теорію меншвартних і більшевартних народів. Про се ми вже писали у своїй розвідці „Фінляндія та фінляндське питання“, виказуючи її неузасадненість на фінським прикладі. Одначе ся справа дуже цікава сама по собі та з огляду на те, що накоїла чимало лиха молодим народам в їх визвольній боротьбі, заслуговує, щоб про неї окремо тут згадати**).

Загально зазначимо, що науково всілякі модерно популярні теорії про „вищі“ та „нижші“ раси або культурно „більшевартні“ та „меншвартні“ народи не витримують наукової критики та здебільшого є проявом свідомого чи підсвідомого расового або національного феудалізму, лише назверх прикрашеного науковою декорацією і орнаментом. Справжня причина культурного занепаду, чи опізнення у розвитку народів-кріпаків спочиває здебільшого у неприхильних для них географічних і історичних умовах, а поруч з тим і в їх соціально-господарським поневоленню, але зовсім не в культурній меншвартности чи нездатности. Відомий мадярський учений Вамбері, відкидаючи закид якоїсь культурної меншвартности туранських племен у порівнянню з т. зв. Арійцями, зауважив, що причиною своєрідного способу думання та почування турко-татарських народів „зовсім не є етнічне, але єдино та виключно їх полі-

*) „Національний принцип,—каже Реннер у цитованій вже тут розвідці „Проблеми Сходу“, — який уформуovala західно-європейська історія в XIX ст. і який в XX ст. попав там в розклад, починає нині на Сході свій революційний похід. Його провідником є капіталізм, а йде за ним соціалізм“ (стор. 95).

**) В німецькій і англійській науковій літературі існують вельми цікаві причинки до неї, а саме у критичних працях про модні расові теорії à la Юбіно або Чемберлен. Нагадаю бодай дві недавні праці про сю проблему, англійську дра Скольса: T. E. S. Scholss — *Glimpses of the Ages or the „Superior“ and „Inferior“ Races etc.*, London, 1905—1908, I, II та німецьку дра Ф Герца: *Hertz—Rasse und Kultur*, Липськ, 1915.

тично-соціяльне, а подекуди географічне положення“ (H. Vambergy: Die primitive Kultur des turko-tatarischen Volkes [Примітивна культура турко-татарського народу], Липськ, 1879. Стор. 49). Майже перед сто роками засаду расової рівноправності проголосив один з найбільших натуралістів нового часу А. Гумбольд, який у своїм відомім „Космосі“ зазначив з сього приводу: „Признаючи єдинство людського роду, ми zarazом виступаємо проти кожного безрадісного припущення, що є вищі й нижші людські раси. Існують більш здатні, більше освічені та через інтелектуальну культуру ублагороднені раси, але нема ніяких благородних племен. Всі однаково призначені для свободи, якою в дикім стані користують ся одиниці та яка в державнім життю з політичними інституціями є правом цілої громади (Kosmos, I, 385).

Отже жадна раса та жаден поодинокий народ не має ніякого монополю на культурний розвиток і поступ. Сю думку гарно зясував філософ Йодль, кажучи, що „ніякий поодинокий народ не заарендував духа, жадний поодинокий народ не виарендував моральности або мистецтва або любови; й як що ми власний народ ліпше розуміємо, бо ми самі в нім вкорінені, отже він нашому думанню та почуванню найдіпше відповідає, то освіченість саме відкриває наші очі для чужого й дозволяє нам під сто й тисячами масок і переодягнень бачити культуру одного людського обличчя“ (Hertz: Rasse u. Kultur [Раса й культура], 419). Незалежність культурного розвитку від племінного походження сконстатував відомий німецький антропологеограф Радель; в своїй „Völkerkunde“ (Народознавство) він каже: „Раса як така не має нічого спільного з культурним станом посідання“.

Так само неузасаднена инша класифікація рас і народів на „шляхотні“ та „нешляхотні“, з яких перші неначе самою природою призначені бути панами, а другі рабами, що видко напр. з одної з термінологій сеї теорії: „Herren“ та „Sklavenvölker“. Расовий і національний феудалізм її такий очевидний, що не вимагає ніяких пояснень. Славний чеський історик Палацький, мотивуючи „право народів“ як цілком природне (на його думку воно є справжнім правом природи; ніякий народ на землі не має права вимагати, щоб на його користь його сусід добровільно жертвував ся; жаден народ не мусить задля добра свого сусіда пожертвувати собою або себе зректи ся...), виказав неслухність вище зазначеної теорії, кажучи, що „природа не знає ніяких народів-панів і наймитів“.

Мусимо сконстатувати, що ворожнеча державно-панських народів проти відродних прямувань поневолених кріпацьких щодо часу проявила ся поперше в дальшій політичній стадії їх національного ренесансу. У першім же політичнім його періоді народи-патриції дуже часто ставили ся навіть прихильно до відродних заходів своїх обездолених братів, оскільки вони мали невинний культурний і неполітичний характер. З рядів інтелігенції народів-панів виходили часто каменярі та співробітники національного відродження сих приспаних народів. Згадаємо напр. польських „хлопоманів“ і „литвоманів“ або т. зв. „українську школу в польській літературі“, перших фіноманів шведського походження або балтійських Німців як піонірів в естонським та лотиським відродженню. Так само далі московських „українофілів“, напр. Павловського, автора першої граматики української мови. Англієць Матю Арнольд своїми викладами про кельтійське письменство („On the study of Celtic litterature“), в яких було більше симпатії ніж знайомости з їх стародавньою літературою, був властиво духовним батьком новочасного панкельтського руху та відродних прямувань серед кельтських народів. Німець Гердер, як відомо, відіграв подібну ролю серед Славян, у відродженню яких гердеризм був одною з головніших ідеологічних основ. Французи вельми цікавлять ся провансальськими національно-культурними святами, а рівночасно паризька преса, як той Катков, нападає на найменший натяк на політичні прямування серед Провансальців.

Ся остання поява, себто протиінородчеське цькування, зауважаєть ся скрізь, як тільки національно-відродний рух недержавних народів переходить зі стадії національної романтики й аполітичного культурництва в фазу позитивного політичного й економічного суспільного реалізму. Тоді починаєть ся з боку народів-панів безоглядна боротьба проти еманципації народів кріпаків. Тоді саме на сцену появляють ся скрізь свої Каткови та Йозефовичі з їх донощицькою та нацьковуючою методою. Вімя молоха державного централізму розпинають ся на прокрустовім ліжку політично-адміністративного уніформізму природні та справедливі національні домагання поневолених народів. Фіно-шведський, чесько-німецький, польсько-український і москвофільсько-український, німецько-лотиський і естонський спір—плястично засовують сей фатально неминучий період національного антагонізму поміж народами-патриціями й плебейцями. Найбільшого загострення та напруження досяг він в Австро-Угорщині — сій справжній лабораторії національних питань. Австрійський письменник Гріль-

парцер висловив його культурну небезпеку у своїм славетнім та загально відомім афоризмі: „Від людяности—через націоналізм—до звірськості“. Сей парадокс свідчить лише про аномалію атмосфери, в якій розвиваються новочасні національно-визвольні рухи.

Ще лишало ся-б нам згадати окремо про один дуже модний чинник у нових деяких політичних теоріях, себто расу.

Вже перед війною дуже популярні були різні політичні віршування та програми, що оперували расовими колективними поняттями, як латино-романський, славянський або германський світ. Бетман-Гольвег якось перед 1914 р. заповідав, що майбутня світова війна буде поединком славянської та германської раси. Рузвельт чимало присвятив своєї краснорічivosti пропаганді американізму. В Еспанії захоплювали ся паніберизмом. В Англії заходжували ся біля панбританізму або пананглізму. Про панкельтизм ми вже чули вище*).

Побіч сих різних політичних панрасових комбінацій чи не більше ще були поширені різні більш і менш дотепні расово-культурні прямування і течії, як напр. чистий ариїзм проти „нечистого“ юдаїзму (в дійсности се є лише одна з численних відмін антисемітської пошести), потім туранізм, себто культурна унія татаро-турецьких народів і племен. Врешті менш відомий яфетизм, то є культурно-племінна єдність тубільних кавказьких народів (теорія грузинського кавказолога Марра) тощо.

Вже після вибуху всесвітньої війни зроблено чимало більш й менш оригінальних спроб зведення її до якогось расового знаменника. Нагадую хочби одну з найбільш відомих з їх числа: покійного німецького історика Лямпрехта, який у своїй статі „Війна народів“ (у „Berliner Tageblatt“, 1914, 23/VIII) об'явлював її як останню боротьбу германства й латинського славянства з східним варварством. . . і бачив скрізь в неї прояв расового „голосу крови“. Кавтський вельми дотепно скритикував науково-расові імпровізації шановного німецького історика з приводу сеї світової війни, яка zarazом виказала повну довірливість яких небудь політичних комбінацій на расовім ґрунті**).

* Цікавий критичний огляд новочасних расових прямувань читач знайде у новій праці шведського соціолога Челлена *Der Staat als Lebensform* (Держава яко форма життя, Ляпск, 1917, III розд. Порівняй також попередню його відому працю *Die politischen Probleme des Weltkrieges*, 1916. Розд. IV, 2.

** Пор. його брошуру: *Rasse u. Judentum*, Штутгарт, а саме передмову до неї.

Нас очевидно цікавить тут та або інша роль расового моменту в національно-відродних рухах нової доби. „Нема більш ворожих принципів—зауважує з цього приводу знаменитий дослідник расової проблеми Герц—ніж раса та нація“*). По суті се зовсім слухна увага. Раса, особливо в модернім псевдо-науковім одязі (сю расову манію Герц дотепно охрестив расовою гістерією), має нахил до проковтнення національного елементу яко буцім-то підрядної своєї складової частини. Всілякі вище згадані пан-расові пошести здебільшого простують до якогось фантастично-неможливого перетоплення живих народів у вищу наднаціональну породу або найчастіше в засимілювання менших народів спільного племінного походження „старшим братом“, який у таким випадку має бути свого роду втіленням чистого расового духа (напр. царсько-російський панславизм—зросійщення).

Таким протинаціональним чинником стала раса нещодавно, від часу, коли її політично надуживається для всіляких замаскованих імперіалістичних плянів. Однак якийсь час, коли ще не існувала расова гістерія та псевдо-наукове жонглерство з її знанням і змістом, вона подекуди й донеде відіграла позитивну роль в процесі національного пробудження приспаних народів. Тоді вона не була їх глитаєм, але заборомом. Многочисельні народи спільного походження бачили в ній зсумованне своєї сили в боротьбі за власне існування (Конкретно иноді раса утотожнювала ся з найсильнішим і найчисленнішим народом даного племені, так напр. серед балканських і австрійських Славян славянофільство часто покривало ся з русофільством). Отже у відродженню малих славянських народів расовий момент на початку відіграв дуже додатну роль: поміг скріпити ся слабим першим національним захопленням у залізно-міцну пізнійшу національну самосвідомість, котра потім не потребувала вже свого племінного костура та відкидала його, ставши певно на власні ноги.

„Не Славянин, але Чех!“ — заявляє напр. самопевно чеський національний діяч К. Гавлічек. Новояфляндський рух, котрий прокинувся в Бельгії під німецькою окупацією та прямує до національно-політичної самостійности фляндського народу, також послуговує ся у своїй діяльності расовим моментом, а саме фактом приналежности фляндського народу до сімї германських народів (Пор. про се заяву „Молодої Фляндрії“ [Jung-Vlaanderen] та маніфест гентської групи Молодофляндців [Jung-Vlamingen], які наведені в додатках

*) Rasse u. Kultur, 410.

[ч. 1 й 4] до брошури К. Керлена: Flandern und Deutschland [Фляндрія та Німеччина]. Цікаві уваги про роль расового чинника в новофлямандському рухові можна знайти в голандській публікації д-ра I. H. Lablerton'a; De vlaamsche Beweging [Флямандський рух] 1916. Розд. I).

Вище ми згадували вже про те, як візія античної Греції підбадьорувала новогрецький рух; або як приналежність до латино-романського світа й буцім-то спорідненне з класичним Римом було та є чималим двигуном у національній відродженню Румунів. Таке саме додатне та підбадьоруюче значіння мають панкельтські прямування для кельтійських народів, що відроджувалися. Вони захищають їх перед зневір'ям у власні сили, у власну майбутність і ведуть таким чином через расову мрію до національного самоутвердження.

Все добре, але в міру. Так само й з сим расовим підбадьорюванням. Воно має допомогти національно ходити на власних ногах. Однак хто вважає костур за ноги, той до смерті не навчить ся сам ходити. Отже в тих випадках, де народи занадто надуживають расового „костура“, вони не йдуть наперед, але або занепадають або животіють. Класичним зразком цього може бути москвофільство на українському ґрунті (де маємо приклад утожсамлення раси з найблизшим співплемінником). Застій у новорумунських русі так само подекуди пояснюється переборщуванням франкофільства та безкрайнім захопленням латино-романізмом.

В новочасній життю, як культурно, так і політично творчим елементом є нація, а не раса. „Наша доба — каже Челлен (сам симпатик расового принципу в політиці)—стоїть під знаком народності; що в області племінної споріднености поза сим лежить, те знаходить ся поки-що в країні чистих мрій або найбільше в аморфній досвітній стадії хаосу“ (Der Staat als Lebensform, стор. 148).

Сей загальний огляд головних чинників у новочасних національно-відродних рухах слід закінчити орієнтаційною схемою основних фаз в них. Нам вже довело ся про се писати в розвідці про фінляндське питання *). Тут можемо отже навести (з незначними поправками та доповненням) відповідний уступ з тої нашої праці.

У відродженню неісторичних народів-плебейців можна звичайно відрізняти три головні розвиткові періоди: насамперед час національного пробудження, визначним

*) „Фінляндія та фінляндське питання“, розд. IV, стор. 37—39.

моментом—власне вихідною точкою—якого є поворот до рідної мови та заходи до літературного її вироблення.

Вище ми вже спеціально звернули увагу на се незвичайне значінне языкового моменту в національно-відродних рухах нового часу. Тут пригадаємо лишень, як воно символічно та плястично було зясоване в назві флямандського товариства, в котрім була первісно зосереджена культурно-національна праця камінярів флямандського відродження: „De taal is gansch het volk“ називається воно, що означає: мова се весь народ.

Загалом ся перша фаза національного пробудження має суто культурний характер. Звичайно се доба, коли повстають і оснують ся культурно-національні й наукові власні стоваришення і організації, метою яких є національне самоозначенне даного народу під культурним оглядом, словом виплекання його національної своєрідности й окремішности. Граматиками й неспілими перекладами на рідну мову вона починається; національним театром, музеями, власною пресою та науковими товариствами або академіями сей перший період здебільшого завершується.

Потім настає друга фаза: доба господарського самовутвердження новопробудженого народу.

В першій лінії очевидно лише в середині; найчастіше шляхом кооперативної самопомочі в головніших областях національно-економічного життя. Провідним гаслом тут здебільшого буває відомий чеський клич: „Svůj k svému“ (свій до свого або у свого). Се також час інтенсивної спільноти на полі господарського життя, а zarazом видимий доказ внутрішньо-суспільної диференціації в лоні молодого народу, де побіч власної інтелігенції, поява якої є характеристичним знаком вже першої фази, народжують ся власне робітництво, міщанство й дрібна буржуазія, словом: людський національно-аморфний організм перетворюється поволі в самостійну національну суспільність.

Культурно-національна й економічна фаза мають рішаче значінне для напруження та розмаху національно-відродного процесу народів, що пробуджують ся. Бо се основа, на ґрунті якої можливою є далі третя фаза в сім процесі, себто політична, коли визвольно-відродні прямуювання пробудженого народу завершують ся самостійницьким ідеалом, домаганням вільного й необмеженого власного державно-політичного життя. Сей державно-політичний бік у національним питанню належить до найтяжших його моментів. Бо ніде національний феудалізм не проявляєть ся гострійше ніж у бо-

ротьбі поміж старими державно пануючими народами й молодими недержавними та поневоленими саме зза державности. Бо природні домагання сих останніх загрожують звичайно державно-національному „станови посідання“ перших. Тому саме в політичній фазі доходить звичайно до палкого загострення та напруження національної ворожнечі, чого класичним зразком є сучасна Австрія.

Розвиток національного визвольного руху в сій останній фазі, як і той або инший його кінцевий вислід, залежить від багатьох різнородних чинників, отже: устрою та життєвої сили старої держави, до якої належить народ, що еманципуєть ся; географічного положення сього останнього й територіяльного його відношення до матерньої держави, головню під господарським оглядом; далі подекуди від числа даного народу та великості його власної країни, потім суспільної диференціяції його національного організму тощо. У дальшім розділі сих нарисів, де буде спеціально мова про відношення поміж нацією й державою, ми докладно візьмемо під увагу важніші з сих вище зазначених чинників.

Розумієть ся, що схарактеризовані тут три розвиткові фази в національно-відродних рухах се лише орієнтаційна схема, яка в реальнім життю не здійснюєть ся ідеально й поодинокі моменти котрої не йдуть хронологічно один за другим по черзі, але здебільшого виступають перемішано, як се бачимо на прикладі галицьких Українців або бельгійських Флямандців.

Бо справжнє життє, як відомо, не признає рямок „сірих теорій“. Але для загальної орієнтації у новочасних національних рухах ся схема цілком надаєть ся.

Для її ілюстрації наведемо тут кілька зразків. Отже Білоруси переживають саме першу фазу. Для них вище згадане флямандське гасло про значінне рідної мови для самоозначення народу є поки-що справою національного буття. Ще примітивніший ступінь національного розвитку можна (після 1905/1906 рр.) добре простежити на пробудженню деяких східно-російських „інородців“ фіно-угорського або туранського походження (Чувашів, Мордвінів, Кіпрізів)*. Литовці та Грузини пішли значно дальше й мають за собою чималу частину культурно-національної фази. В часі війни вони були кинені на шлях інтенсивнішого політичного життя, себто в третю фазу, хоча в другій, то є економічній, їм лишаєть ся ще чимало доробити. Лотиші й Естонці відбули вже не лише першу, але

*) Пор. на се розд. XII п. 3 „Інородці“ в мойй праці „Поневолені народи царської імперії“.

здебільшого й ціла друга фаза. Війна так само втягла їх у вир надзвичайного політичного розвитку. Але класично майже уявляється під сим оглядом чеське та фінське відродження (особливо се останнє), в яких можна докладно простежити типові прояви всіх трьох періодів національно-відродного руху. Тільки що у Чехів природний політичний розвиток гальмується застарілістю та негнучкістю державного організму, до якого вони належать, тимчасом коли Фінам саме вдалося після розбиття царату революцією 1917 року цілком визволитися і під політичним оглядом та досягнути таким чином вершка національних прямувань, себто власної державної самостійності. Отже фінське відродження можна уважати свого роду шкільним зразком національно-відродного розвитку та визволення „неісторичних“ і поневолених народів у новій добі.

Після сього огляду основних чинників у національним відродженню поневолених народів — хіба досить умотивована на початку сеї праці заповіджена їх безперечна та немінуча перемога*).

*) Припущення деяких дослідників з національно-дарвіністичного табору, що поневолені й неісторичні народи будуть національно засимільовані державно-історичними та пануючими, наперед спростовують ся всіма вище зясованими тенденціями новочасного суспільного розвитку. „Асиміляція поневолених народів пануючими—зауважує з сього приводу цитований вже тут Бруцкус—мала місце в попередніх віках, коли вона з початку захоплювала вищі класи, а потім під натиском останніх змінiali ся мова, віра, а поруч з тим і все культурне обличчя поневоленого народу. Але сей процес тягнув ся століттями; в наш же час, коли господарські умовини вимагають швидкого піднесення мас на вищий шабель культури в національних формах—ся мета може бути досягнена лише через розвиток культури в національних формах... В дійсности XIX ст. було свідком не швидкої асиміляції народів, але швидкого розвитку нових національних культур“ (Цит. праця, стор. 145, 142).

З сеї самої причини й запевнення Кавтського (в останній його праці „Die Befreiung der Nationen“ пор. §§ 8 й 9, особливож стор. 46, 47 і 50) в немінучости природної асиміляції народів у майбутній соціалістичній суспільности — дуже проблематичні. Вище зясоване становище щодо сього йстореса на нашу думку ліпше пояснює та передбачає хід національного розвитку в будучности. „Піднесення всього народу до національної культурної спільности, — як добре каже Бавер, — здобуте народами повного самоозначення, поступаюча диференціяція народів — се є соціалізм“. Але колиб асиміляція й була можливою, то з погляду суспільно-культурного поступу вона все-ж-таки сливе чи могла-б уважати ся бажаною тому, що фактично спричинює звичайно певний культурний занепад та якусь свого роду душевну стерилізацію винародовленої маси, особливо в тім випадку, де сей процес денационалізації відбувається примусовим робом. Драгоманів слушно зауважив, що „коли національний характер розкладається під чужим несвобідним впливом, то витворюваний таким чином зліпок присвоює головню злі прикмети чужої нації та загублює саме добрі власні позначки“ (Істор. Польща та великорос. демократія, стор. 284). Сей деправуючий вплив примусової асиміляції найліпше можна бачити напр. на положенню деяких немадярських народів (особливо Українців і Словаків), далі на загальному занепаді деяких російських „інородців“ (головно бесарабських Румунів); про культурну безплідність кельтійської Бретанії, примусово офранцуженої, згадувало ся вже вище. Подекуди сей негативний вплив примусової асиміляції видно на культурній відсталости бельгійських Фляманців. Не є зовсім припадковим, що такі засимільовані „окраїни“ й „інородці“ бувають звичайно справжнім Ельдорадом протикультурної

Можна сказати, що всі тенденції новочасного суспільного розвитку промовляють на їх користь та є пособниками в сїм величнїм розцвітї новочасної культури. Словом, сам дух часу є їх союзником та прихильником. В сїм саме найпевнїйша запорука їх побїдного поступу та здїйснення заповітних їх прямувань і цїлей. Незабаром відкинуть ся й державно-полїтичні перепони з їх шляху, як передтим впали закиди в культурнїй їх „нездатности“ або „меншwartности“. Нема сили, яка могла б зупинити повне розвиненнє та завершеннє національного ренесансу—сеї чудової та чарівної квітки на вічнозеленїм деревї вселюдського розвитку й поступу...

темряви у всіх можливих її проявах: отже масової безграмотности, полїтичного реакціонїзму й чорносотенства, фанатичного клерикалїзму й сильно поширеного алькоголїзму, а поруч з тим иноді й більшої злочинности.

III. Соціалізм і національне питання.

У зв'язку з увагами в попереднім розділі про капіталізм мусимо порушити окремо ще справу відносин соціалізму до національної проблеми та національних рухів. Здавалося-б, що соціалізм при своїм визвольно-суспільнім завданню від початку мав би бути природним спільником національної еманципації поневолених народів, що відроджують ся. Однак в дійсності так не було. Стало ся майже навпаки. Первісний соціалізм, як у своїй утопійній, так і пізнійшій науковій формі подібно до революційного демократизму й лібералізму минулого століття впав у блуд проти національного космополітизму, зв'язаного генетично з відомою вже нам антинаціональною ідеологією французької революції*).

Правда, робітничий інтернаціонал на початку свого існування зайняв був щодо національної справи зовсім слушне й раціональне становище. В органі його німецької секції „Der Vorbote“ (Провістник) знаходимо (в 1866 р.) вельми цікаві й досі ще актуальні думки й уваги з приводу інтересуючої нас тут проблеми. „Міжнародне робітниче питання—читаємо в сім часопису—має всюди передпосилку—свобідний і цілковитий національний розвиток“. „Кожда нація повинна в себе вдома обчистити свій поріг, то є передусім вирішити своє національне завдання, яке спочиває у політичній свободі в середині й національній самостійности назверх“. „Суверенність народу—пояснює ся далі—лежить в тім, що народ належить собі“.

Нас спеціально цікавить та обставина, що в „Der Vorbote“ нація не розуміла ся лише в державно-політичнім сенсі, але й яко культурно-духова індивідуальність, а потім, що право на національний розвиток признавало ся не тільки великим і пануючим народам, але всім безріжниці: „жадна нація не повинна мати ніякої иншої переваги крім тої, що признаєть ся їй завдяки її знанню і діяль-

*) Цікавий причинок до сеї справи читач може знайти в критиці сього наївного космополітизму у вище згаданій монографії Бавера. Далі ще порівняльний нарис К. Реннера: Війна й переміна національної думки.

ности, її інтелектуальній і матеріальній роботі на полі творення мирної культури“. „Навіть найменша національність повинна все мати забезпечене свободне й самостійне існування“. „Der Vorbote“ добре розумів також синтетичну гармонію поміж національним і інтернаціональним: „Кожда національність як органічна складова частина великої сім'ї людства повинна відповідно до свого темпераменту, до своїх здатностей і природних продуктів своєї країни внести свою відповідну частину до загальної культури“.

І завдання міжнародної асоціації робітників лежить саме в тім, щоб бути посередником між духовими, моральними й тілесними потребами народів і щоб їх гармонізувати. „Кождий народ — ще більше пояснюєть ся думка — вкладає відповідно до свого темпераменту, клімату та продуктів своєї країни свою відмінну від інших частину до загальної культурної скарбниці й саме та різноманітність в творчості робить можливим витворення одної гармонійної цілості“. Розумієть ся, що політичне зорганізоване людства сей часопис уявлював собі у формі вільної спілки народів, себто федерації.

На жаль напрям, репрезентований „Der Vorbote“, швидко занепав або лишив ся у царині теорії, бо на практиці розпамошила ся більш або менш замаскована державно-централістична течія й космополітизм (Про „Der Vorbote“ пор. Х. Ж и т л о в с ь к и й: „Соціалізм і національне питання“, стор. 11—13 і К. Kautsky: Die Vereinigten Staaten Mitteleuropas, стор. 41—43).

Сей космополітизм, який з погордою та ворожо ставив ся до національних прямувань „неісторичних“ і „неарійських“ народів, був дивовижною мішаниною інтелектуальної наївності з державно-централістичним атавізмом і національно-расовим феудалізмом. Ті, хто бундючно проголошував, що „Wir haben den Standpunkt der Nationalität überwunden“, себто, що ми вже перейшли поза національне становище (отже уважаючи космополітизм за вищу фазу в суспільнім розвитку людськості ніж природний націоналізм), не бачили або не хотіли бачити, що їх космополітизм се саме фікція, що він в дійсності зовсім не є ні над національним, ні поза національним, але так само національним, але представляє тільки старшу, вищу й ширшу форму культурно-національного розвитку.

Вони не розуміли, що всесвітнє й загально-людське скрізь та все проявляло ся в національній

формі, що вселюдське, як учив уже Драгоманів (його свого роду *caeterum censeo* у національних справах було гасло: „космополітизм в ідеях і цілях, національність у ґрунті й формах культурної праці“. В писаннях Драгоманова взагалі, а особливо у двох розвідках: „Чудацькі думки про українську національну справу“ та „Листи на наддніпрянську Україну“ — основно зроблено критику псевдокосмополітизму, про яку тут саме мова) є лише метою, ідеалом, а національне є засобом і шляхом.

„Багато продуктів загальнолюдської культури — слушно зауважав Х. Житловський у своїй дуже цікавій праці „Соціалізм і національне питання“, (стор. 53) — існують лише в певній національній формі й цілком не можна їх подумати без неї. Найбільше, що можна собі уявити, се те, що їх можна перелляти з одної національної форми в другу. Але цілком втратити сліди тої або другої національної відбитки вони не можуть. Національність се майстерня, в котрій можливі продукти загальнолюдської вищої культури отримують свою конкретну всенаціонально певну дійсність або вірніше: національність се органічне єдинство, що витворює ті національні творчі форми, з котрих виходять вищі продукти загальнолюдської культури, конче пересяклі духом тих форм“.

Наївний космополітизм минулого століття не розрізнявав отже національної форми прояви від загальнолюдського змісту в культурі й життю поодиноких народів і тому не добачав органічного звязку поміж народнім і вселюдським, а навіть констатував природний антагонізм поміж ними... Тимчасом одначе, як се гарно й переконуючо засував у своїх писаннях Драгоманів, справжній космополітизм з природним (а не заборчим) націоналізмом є як в найтіснішій органічній звязку. „В своїй істоті — каже з сього приводу автор монографії „Історична Польща і великоросійська демократія“, стор. 263-264 — думка космополітизму й людяности зовсім не суперечна з національною думкою, але є лише дальшим її розвиненням... Саме поняття ідеалу людства витворюється та продовжує витворюватися у людей шляхом абстрагування ліпших прикмет індивідуальностей, корпорацій (як проявів праці) і націй, чому й поступ сього ідеалу не вимагає стирання всієї різноманітності людства, але навпаки жадає їх постійного розвитку. Космополітизм і гуманізм виключають лише національні антипатії, національний ексклюзивізм та закликають до стирання національних недостатків“.

Другим блудом сих „космополітів“ була гадка, що все-світньо-культурний і загально-людський поступ є монополем тільки великих і державно-історичних народів. Тимчасом новочасна історія Європи спростувала неслухняність сього погляду так само, як неузасадненість спорідненого з ним закиду культурної „меншwartности“ неарійських і „неісторичних“ народів, про що ми говорили вже попереду. Всесвітнього значіння культура малих скандинавських народів, імпонуючий культурний розвиток малих держав і народів, як Швайцарія, Бельгія та Голяндія, далі неарійської Фінляндії і т. ин. (Пор. про се цікаву розвідку Е. Бернштайна: „Vom geschichtlichen Recht der Kleinen“ = „Про історичне право малих“ у „Die Neue Zeit“, 1915, ч. 24) зразково показують неслухняність та упередження сього космополітичного аристократизму. Малі, неісторичні, напівісторичні й неарійські народи та племена не зайві у великій варстаті вселюдської культури. Вони також є співробітниками у витворюванні всесвітньої правди, краси й поступу. Численність чи расове походження не є в сім процесі рішавим моментом так само, як і великість заселюваної територіяльної просторони. Менш численний народ може бути культурно сильніший за більш численного, недержавний, поневолений за державного пануючого народу. Пригадаймо величезне культурне значіння малої поневоленої Греції для величезного пануючого Риму. Сонце відбивається не тільки у великій океані або морі, але й в найменшій кропельці роси. Так само всесвітня правда та краса не є лише монополем великих вільних і пануючих народів.

„Погляд на Швайцарію,—сказав на базельському конгресі соціалістичного Інтернаціоналу Трульстра — на ґрунті якої ми знаходимося, погляд на гарну гуманітарну працю, зроблену маленькою країною Данією, один погляд на мистецтво та науку й культуру Бельгії та Голяндії доказує нам, що не треба ніякої великої простороні, щоб бути великим культурним народом“ (Цитоване Бернштайном в його наведеній розвідці „Про історичне право малих“, себто держав і народів, стор. 759).

Цікавою та дуже характеристичною для космополітів минулого століття є одна обставина: вони не признавали національно-відродних прямувань народів-кріпаків, що пробуджувалися, та симпатизували з національно-державними плянами поневолених некріпацьких націй. Малярський національно-революційний рух, як і польський, далі італійське та німецьке державно-національне зєднання

знайшло у сих космополітів велику симпатію і енергічну підтримку, хоч демократизм в них був дуже зглядний та розвіяв ся швидко (порівн. сучасну Угорщину або Прусію) після досягнення державно-політичної мети.

Ліберали, демократи, революціонери та соціалісти середини XIX ст., основно розходячи ся у політичній своїй ідеології, а подекуди і цілому світогляді взагалі, щодо ворожнечі супроти визвольних прямують плебейських народів, що відроджували ся, були дуже солідарні.

В сих останніх вони бачили лише темні сили реакції та контр-революції, замасковані замахы поваленого „старого режиму“, божевільні та фантастичні спроби вміло гальванізувати та оживлювати мерців, котрі природним розвитком річей покладені були до вічного та непробудного сну на великому цвинтарі всесвітньої історії й над якими новочасне життя та культурний поступ перейшли вже безапеляційно до дневного порядку.

Сього становища тримав ся та навіть спеціально підкреслив і теоретично обоснував т. зв. науковий соціалізм, себто марксизм, а саме у первісній фазі свого існування та в публіцистичній діяльності головних трьох своїх корифеїв: Маркса, Енгельса й Ляссаля.*).

*) На українській мові є питома дуже інтерна розвідка про їх відношення до справи, яка нас тут цікавить. Маємо на думці нарис Дм. Донцова: „Енгельс, Маркс і Лясаль про „неісторичні“ нації, у „Літературно Науковім Вістнику“, 1914 р. (за лютий і далі). В ній докладно виложені основні погляди творців наукового соціалізму на справу національного ренесансу історією приборканих народів; вияснені далі мотиви та причини негативного їх стосунку до свого процесу та врешті зроблена докладна критика основних похибок сих теорій німецької соціалістичної трійці. На нашу думку автор одначе занадто підкреслив виключно об'єктивний характер сих останніх та незовсім раціонально відкинув у них (розд. I) суб'єктивний момент, себто певне расове та національне, хоч і підсвідоме їх упередження до східно-європейських (головно Славян) і недержавно-неісторичних народів. Напр. стосунок Маркса до Чехів вже у 1848 р. був анахронізмом. Чехи перед Білою Горю мали свою власну державу та культурну історію, як мало котрий з новоевропейських народів. У повставшому австрійському парламентаризмі вони первісно (Палацкій та Рігер) виступали дуже радикально та демократично, здебільшого у дусі засад французької революційної ідеології. Найвизначніший чеський публіцист того часу К. Гавлічек був демократичним політиком і безкомпромісним поступовцем. Тогочасне чеське славянофільство було виразно антипанславянське та протиросійське (Гавлічек), властиво будучи спробою політичного австрославизму. Палацкій у своїм відомім листі до франкфуртського парламенту дуже категорично висловив ся проти царсько-славянської „універсальної монархії“.

Все се Маркс або знав, або мусів знати. А як що не знав, се не може бути полєкшующою обставиною, бо незнанням фактів відповідальний публіцист не може бути взагалі виправданий. На нашу думку такий геніальний знавець історичного процесу, як Маркс, об'єктивно, себто лише в залежності від „історичного оточення“, таких грубих похибок не міг зробити. Се могло стати ся лишень під впливом підсвідомих суб'єктивних сил, отже расово-національного упередження та державно-історичного пересуду, а то тим більше, що се був чималий гріх „молодої Європи“ й тогочасного революційно-демократичного космополітизму,

Вже сам іронічно-згрідливи́й та висміюючий тон, яким писали про „неісторичні“ народи каменярі наукового соціалізму, звертає на себе увагу. На думку соціалістичної трійці — се „відпадки народів“ (Völkerabfälle), дикі та варварські шматки народів (Ляссаль) недолітні „народці“, якісь „хлопчаки“ (die Burschen); їх визвольні прямування до здобуття рівноправности — се „право на рабування худоби“ (Recht auf Viehraub). Вони „дикі сили природи“, „кусники племен“, історія котрих належить до минувшини й теперішній історичний розвиток котрих звязаний з націями іншої раси й мови (Маркс), національність та політична активність яких давно була притлумлена та котрі були змушені через те від тисячі років іти слідами могутні́йших народів“ (Маркс). Вони отже лише є „додатки до німецької або угорської нації й більш нічого.“

Політично вони є і „аж до їх повного загину, або винародовлення лишать ся носителями контр-революції“. Їх національно-відродні та визвольні прямування суперечать духови часу. Вони є божевільними спробами „привернення status quo, що був року божого 800“ (Маркс), і котрий отже ніколи не може вже вернути ся, бо стоїть в основній суперечности з новочасним історичним розвитком, який засудив на неминучу смерть та винародовлення раз на все всі неісторичні народи.

У Енгельса знаходимо спробу об'єктивного доказання неминучого занепаду славянських народів (поза Поляками, котрі, як відомо, все тішили ся симпатією революційної та демократичної Європи, Москалів та балканських Славян): на думку великого співробітника Маркса сим Слав'янам „недостає первісних історичних, географічних, політичних та економічних умовин самостійности. Народи, що ніколи не мали власної історії, котрі від того моменту, як осягли перший примітивний ступінь цивілізації, вже дістали ся під чуже пановання, або ще й через чуже ярмо насильно були втягнені на перший щабель цивілізації, не мають жадної здібности до життя (Курсив мій, І. Б.). Якби ще австрійські Слав'яне творили одну компактну масу, як Поляки, Маляри, Італійці, якби вони потра-

про який ми говорили вище, а який ідентифікував ще національну засаду з державним принципом.

З огляду на згадану розвідку Донцова (де також наведена відносна марксівська література щодо нашої справи, стор. 315) ми обмежимо ся у наших нарисі лише до загальної характеристики стосунку корифеїв новочасного соціалізму до національної справи, про близьке поінформовання щодо сього відсилаючи читачів до вище цитованої праці.

пили збудувати державу з 12—20 мільйонів населення, тоді їх претенсії мали-б ще серйозніший характер.“

Се, мовляв, клясично зясована основа теорії про так звану культурну нездатність (згодом культурну „менш-вартність“, про що ми вже говорили вище) „неісторичних“ народів.

Само життя та новочасний культурно-національний розвиток і поступ сих історією неначе засуджених на смерть народів скоригував ту теорію, як і всі інші сього роду погляди корифеїв новочасного наукового соціалізму на „неісторичні“ народи.

Де лежать об'єктивні причини сього їх становища, добре вияснено у вище згаданій розвідці Донцова (Пор. IV розд.): прийняття хвилевого тактичного союзу „неісторичних“ народів, що пробуджуються з політичної тогочасної реакції, за щось стале та неперемінне (звідки оскарження їх у контр-революційности на все), отождаснення об'єктивних інтересів поневолених „неісторичних“ народів з інтересами державно-пануючих; знехтування соціально-економічної їх структури, яко певної передумовини неминучого їх зреволюціонізування у майбутности; врешті, перебільшення панславянської небезпеки для Європи та подекуди в тих часах звичайне плутання понять про державне та національне.

Про вплив суб'єктивних деяких моментів згадано вище у відноснику.

Для нас тут зрештою важне не те, як та чому помилялися у сій справі каменярі новочасного соціалізму, але те, що ці їх хибні погляди фатальною спадщиною лишилися у дальшій розвитку соціалізму, сталися свого роду непорушними догматами для пізнійших соц.-дем. партій, в яких державний характер, протинаціональний централізм та поборювання відродних прямувань неісторичних народів узасаднювалися та виправдувалися звичайно найвищим авторитетом перших навчителів та вісунів новітнього соціалізму.

Марксист-ортодокси, фанатики мертвої догми, замість щоб вжити дотепної методи свого великого вчителя задля вияснення національної проблеми, як се зробили згодом Кавтський, Бавер, Реннер, відхрещувалися та цуралися (особливо у Росії під проводом найбільшого схолястика марксизму Плеханова) протинаціональними цитатами і думками вище згаданого роду з писань Маркса й Енгельса. Їх інтернаціоналізм, як передтим космополітизм революційно-демократичної Європи, був рішуче антинаціо-

нальним, але головню лише у стосунку до недержавних та неісторичних народів, яким *via facti* приходило ся завоювати собі рівноправність у соціалістичному Інтернаціоналі.*)

Саме їх національно-еманципаційні прямування поборювали ся та гальмували ся відомим афоризмом з комуністичного маніфесту, що „робітники не мають ніякої вітчизни.“

Категоричний імператив життя, невинний розвиток та поступ поневолених народів-плебейців, що пробуджували ся й відроджували ся національно та культурно, змусив врешті соціалізм до основної ревізії його „первородного гріха“ щодо національної проблеми. Стало ся се поперше наприкінці минулого століття у державі найбільш загострених та палких національних суперечок, себто в Австрії, звідки вийшли найвизначніші марксистські дослідники й теоретики національного питання (Бавер і Реннер) та де була випрацьована перша новочасна соціалдемократична програма щодо національної справи (а саме т. зв. брюнська з 1898 р.). Ревізію-ж становища до національної проблеми корифеїв наукового соціалізму зробив відомий коментатор марксизму К. Кавтський, який опісля чимало присвятив уваги соціалістичному розясненню сеї дуже складної й актуальної справи.**)

*) Найцікавіше та на перший погляд здаєть ся навіть неімовірним те, що вище зясоване протинаціональне становище ортодоксального марксизму не рідко заповодило у нетрі своєї догматики й перших соціалістів поневолених народів, котрі свою революційну діяльність починали здебільшого під впливом виразно протинаціонального інтернаціоналізму. Донева на дальшій ступні розвитку яко реакція проти сього безнаціонального соціалізму з'являєть ся звичайно серед поневолених народів народній соціалізм, який потім поборюєть ся довгий час з боку перших як соціалістична „єресь“ та глушливо висміюєть ся яко „соціалпатріотизм“. (Пригадаємо лише завзяті бої на сім ґрунті у польському соціалізмові поміж „S. D. K. L. P.“ та „P. P. S.“, „Українську Спілку“, ворогування між грузинської С. Д. і соціалістами-федералістами, вірменської С. Д. та „Дашнакцутюн“ і т. ин.) Більш менш до цієї категорії відносить ся також спір у чеському соціалдемократичному професійному рухові поміж „централістами“ й „автономістами“. Що згодом соціалізм стає одним з найвпливовіших чинників у політичній життю народів, що відроджують ся (Фінів, Лотосів, Чехів) є з огляду на аналогію поміж класовою та національною еманципацією зовсім зрозуміла та природна річ.

**) Пор. його передмову до збірки статей К. Маркса *Revolution u. Kontre-Revolution in Deutschland* та особливо спеціальну розвідку: *Der Kampf der Nationalitäten u. das Staatsrecht in sterreich* в „Die Neue Zeit“ (1898), потім відому брошуру: „Національність і інтернаціональність“, далі „Народність і її початки“, а подекуди торічну публікацію: *Die Vereinigten Staaten Mitteleuropas*, Штуттарт, 1916. Звертаю увагу, що накладом У. С. Р. П. вийшли українські переклади кількох визначних соціалістичних праць (здебільшого цитованих тут) про національну проблему, між ин. Реннера, Кавтського, Пернерсторфера, Житловського, Борисова, Жореса.

Одною з найцікавіших праць про відношення соціалізму до національної проблеми є безперечно брошура Жореса: „Батьківщина і робітництво“ (український переклад видан. У.С.Р.П.), в якій сей великий та геніальний поширювач і оригінальний дослідник новітнього соціалізму з властивим собі мистецько-поетичним захопленням і плястичністю вияснив позитивно органічний зв'язок між класовим та національним визволенням нового часу*). Кількома найхарактеристичнішими цитатами з сеї знаменитої праці ми зясуємо наймодерніше та найраціональніше становище сучасного соціалізму до національної проблеми. А як що воно й досі лишається тільки програмою майбутности (тому, що соціалістична практика державно-пануючих народів здебільшого все ще силою енергії порушається по традиційних шляхах старої ідеології), то тим більшим завданням післявоєнного нового Інтернаціоналу буде здійснення і переведення у життя чудових думок сього оборонця національної справедливости, який сам стався жертвою національно-шовіністичного фанатизму.

„Пролетаріят не стоїть поза вітчизною**”, каже Жорес. На його думку відомі слова „Комуністичного Маніфесту“, що робітники не мають ніякої вітчизни..., були тільки пристрасною фразою, зовсім парадоксальною і зрештою нещасливою відповіддю на напади патріотичної буржуазії, що закидувала комунізмowi тенденцію розбиття вітчизни“ (стр. 54).

„Було найбільшою недорічністю — зауважає він трохи далі — голосити, що вітчизна є байдужною справою для пролетаріату в тім часі, коли народи всіх країв змагали рівночасно до національної незалежности і до політичної свободи, що є умовиною революції пролетаріату. Народи мусять передусім творити єдність, щоб могли собою демократично правити; їх не сміють розбивати й поневолювати ніякі останки фєвдального панування, ніяка брутальна сила наїздника. Пощо прогоняти тиранів, шляхту і клерикалів, коли деспоти ззовні можуть знову здушити щойно пробуджену свободу? У Франції, Німеччині й Італії єднається від часу революції демократія з національністю“ (стор. 55—56, цитую з укр. перекладу).

„Демократія і нація — стверджує він ще раз вище висловлену думку — зостаються завжди головними умовинами даль-

*) „...Національна ненависть — зазначає Бавер у своїм відомім вже нам класичнім творі — є перетвореною класовою ненавистю.“ (стор. 263). „Боротьба народів — каже Реннер у „Проблемах Сходу“ (стор. 94) — є класовими боротьбами“.

**) Аналогічно констатує Реннер: „Неправдою є, немовби робітничий клас була коли небудь ненаціональна. Як довго буржуазія боролася рука в руку з нею за єдність і свободу нації, була вона навіть національною в рівнім значінню...“ (Цит. збірка статей про нац. справу і т. ин., стор. 22-23).

шого і вищого розвитку. Сильне і багате поняття вітчизни набирає нового вищого і ширшого значіння. Позір на кріза ідеї вітчизни є кризою зросту..." (57).

"Я ніколи не брав трагічно — починає свою розвідку Жорес—парадоксів, які звертають ся проти поняття вітчизни. Вітчизна се ніяка пережита ідея: ідея вітчизни змінюєть ся і глибшає. Я був усе переконаний, що пролетаріят у своїй найглибшій істоті ніколи не згодить ся з наукою національної неволі... Пролетаріят, який би зрік ся оборони національної самостійности, а тим самим оборони свого власного свободного розвитку, не буде мати ніколи сили побідити капіталізм; а коли він, двигаючи вже ярмо капіталу, візьме ще на себе ярмо завойовника, то не почує в собі навіть охоти піднести свою голову" (стр. 3*).

Наш автор потім дуже цікаво та переконуючо зясовує національні підвалини та ціхи майбутньої перебудови інтер-національного життя, слушно констатуючи, що „революційна, інтернаціональна, загальна акція буде мати необхідну національну ціху. В кождім краю зокрема мусітиме побороти спеціальні труднощі, а щоб їх перемогти, мусітиме в кождім краю ужити спеціальних засобів: питомих сил національної історії, національного духа. Вже минув той час, коли утопісти уважали комунізм штучним цвітом, що може розцвісти ся в яким небудь кліматі після впадоби провідника секти. Нема вже ніякої Ікарії. Соціалізм не відстає від життя, не відстає від нації; він сам послугуєть ся вітчизною, щоб її перетворити ізбільшити. Абстрактний интернаціоналізм, що не зважав би на всякі умовини боротьби, акції і розвитку кождої поодинокі історичної групи, був би ще більше штучною і старомодною Ікарією ніж давня" (Курсив мій. І. Б.).

*) Реннер у своїй дуже актуальній статі „Соціалістичний імперіалізм чи интернаціональний соціалізм" у цитованій вже тут збірці (Реннер-Гаммер) так само звертає увагу на те, як національне поневолення недержавних народів згодом, коли диктатура стає національною політикою, приводить до політичного суспільного тиску працюючого люду пануючого народу, себто звертаєть ся у першій лінії проти соціалізму й пролетарського руху свого останнього: „Щоб Румун, Словак і полудневий Славянин не міг дійти до влади, не може в Угорщині виборче право бути здемократизоване й мадярський робітник мусить також зоставати ся без волі! Щоб Поляки, Фіни, Українці й Кавказці не були вільними, як всі народи, мусить царат поневолювати також всі класи! Всі великі імперії — на їх чолі римська—виобразували наперед на поневолених і підбитих народах страшний апарат своєї сили, який на закінченне здушував також свободу у вітчизні." (стор. 80).

Жорес добре уявляє неможливість якоїсь позанаціональної людности. На його думку „зєдиненне людства... можна зреалізувати тільки у формі автономних націй, що осуджують всяке насильство та піддають ся загально-правним нормам*). Але тоді не касуєть ся вітчизни, а тільки її ублагородняєть ся. Вона підійметь ся до висоти людства та при сїм не втратить своєї незалежности, свободи й питоменности...“ (стор. 65). На дальшій сторінці (67) він філософічно пояснює останню думку, кажучи: „Ціла природа здоу до гори вяжеть ся з підйомом духа; темні сили підіймають ся до світла і перетворюють ся, не пропадаючи. Так само піднесуть ся нації до людськості, а не розпадуть ся. Велика колективна сила, велика колективна пристрасть зорганізованих народів не виладуєть ся у вибухах бутної зарозумілості, а навпаки піддаєть ся найвищому закону ладу людства і перейметь ся наскрізь ідеєю праці, справедливості і мира. Але не втратить нічого з своєї чести.“

З непохитною вірою у гарну будучність людства зясовує великий французький народній трибун гармонічну синтезу поміж пролетаріатським соціалізмом та демократичним націоналізмом. „Таким чином стане вітчизна живим дзеркалом, в яким зможе пізнати себе кожда свідомість. А пролетарі, що довгий час мали уділ у вітчизні тільки в часті і несвідомо, будуть мати її в цілості в повнім блеску**). Вітчизна буде належати до них вповні навіть з своєю минувшістю, бо наслідком великих діл пролетарів ціла праця віків доведе до сього, що вони вибють ся на верх в царстві справедливості. Вже нині не стоять вони поза вітчизною, бо можуть бороти ся у вітчизні, щоб перетворити її після вищої ідеї. Вони стоять на своїм ґрунті, бо впливають на вітчизну, бо інтернаціональний соціалістичний рух хоронить незалежність націй як націй, бо демократія — форма існування модерних

*) Дуже цікаві думки про автономію націй та майбутню-вільну федерацію народів (Бєсєвітня Швайцарія) розвинені у численних писаннях Рєнєра (Пор. між иншими: Нація як правна ідея і Інтернаціонал, 1915, та його розвідки з часу війни у згаданій вище збірці статей: Національна справа і т. ин.).

**) Цікаві розвинення сєї думки знаходимо у цитованій тут монографії Бавєра „Досоціалістична суспільність — після його уваг — не матиме вповні розвиненої нації тому, що широкі народні маси стоять ще поза її обсягом. Поперше соціалізм — ся еволюційно-національна політика... сучасної робіничої класи“ приведе до витворення суспільно-національного організму. Соціалізм бо не тільки що не хоче ставити перепон дальшому розвитку національного характеру, але навіть змагає до того, щоб з цілого народу зробити поперше націю, дати йому можливість розвинути ся в націю. Йому розходить ся не тільки про розвиток націй, але про розвиток всього народу в націю (Стор. 160. Курсив мій. І. Б.).

націй — сприяє змаганням робітників, бо пролетарі можуть тільки тоді побідити, коли присвоять собі в кождім краю найвищі душевні й духові прикмети і правдиву есенцію національного характеру, бо нове людство може бути тільки тоді багате, й повне життя, коли окремішність кожного народу задержить ся в загальній гармонії та коли кожда вітчизна буде дріжати струнами вселюдської ліри.“ (67—68).
Ся майбутня нова вітчизна „може розвинути ся тільки через автономію націй, розцвіт демократії і ужиттє цілої сили кожного поодинокого національного духа для нових проблем, отже дорогою розтягнення ідеї вітчизни на ціле людство“ (Курсив мій, як і скрізь в сих цитатах. І. Б.).

Щоб не розтягувати занадто численних і великих виписок з цитованої праці великого французького пророка майбутньої нової суспільности, ми не можемо на жаль наводити тут навіть у виїмках дуже цікавої позитивної програми його пролетаріатського націоналізму (порівн. 69—70 ст. наведеної праці). Тому закінчуємо сю низку цитат його останньою узагальнюючою увагою з приводу справи, яка нас тут цікавить: „Інтернаціонал і вітчизна відтепер зв'язані з собою. В Інтернаціоналі має незалежність націй свою найвищу запоруку; а противно Інтернаціонал має в незалежних націях свої найсильніші й найблагородніші органи. Можна би сказати: трохи інтернаціоналізму віддаляє від вітчизни, багато інтернаціоналізму веде назад до вітчизни. Трохи патріотизму віддаляє від Інтернаціоналу, багато патріотизму зближає до Інтернаціоналу“ (стор. 72*).

Ми незайво навели тут сі подекуди численні виписки з цікавої розвідки Жореса. В них переконуючо з'ясований органічний зв'язок поміж новочасною національною ідеєю та соціалістичними прямуюваннями робітничого люду; ясно висловлена думка про повну рівноправність всіх народів. Отже тому відкинено анахроністичний національний феудалізм, якому на жаль не рідко ще й досі поклоняють ся соціалісти пануючих народів (до чого ще вернемо ся), а головню підкреслено природну гармонію поміж націо-

*) До такого самого висновку приходить також К. Кавтський у своїй оригінальній розвідці „Національність і Інтернаціональність“, 1915, де він, резюмуючи свої уваги з цього приводу, каже: Одним словом, найбільші інтернаціональні елементи в нації є одночасно також в ній найбільше національними.

нальним та вселюдським, а таким чином переможено мнимий антагонізм між націоналізмом та інтернаціоналізмом чи космополітизмом. Жорес вже на штутгартській конгресії (1907 р.) — отже на конгресії соціалістичного Інтернаціоналу — підкреслив величезне культурно-творче значіння нації, називаючи її „скарбницею людського генія та поступу“ та зазначаючи, що не в інтересах пролетаріату було б розбити „се дорогоцінне начиння людської культури“. На жаль всі гарні та справедливі думки Жореса і на ґрунті соціалізму належать ще до рідких виїмків. Бо ревізійнізм відносно до національної справи і в соціалізмі здебільшого обмежував ся досі лише сферою абстрактного думання та теорії. В партійній практиці ще залишило ся — особливо ж в соціалізмі державно-пануючих народів — чимало старого протинаціонального упередження та централізму. Вже в часі сеї війни зроблено проби (Кунов, Ленін) повороту до первісної протинаціональної марксистської ідеології з очевидною тенденцією знов узасаднити національний „стан посідання“ пануючих історичних народів, як і рачію буття великих імперіалістичних держав, щоб опісля скерувати сю теорію проти еманципаційно-національних заходів поневолених кріпацьких народів.

Кунов напр. називає право всіх народів на самостійність „морально-мистецькою фікцією без історичної підвалини...“ Він і досі не добачає ще в новітній історії величезного процесу національного розрізнювання, натомість бачить скрізь та завше в дотеперішнім історичнім розвитку „від старих культурних держав Азії й Америки аж по новітню добу...“ лише загальний образ могутньої амальгамації, невпинного стоплювання малих народів у великій культурній державі (!). В сих останніх гегемонія державно-пануючого є опісля логічним вислідом. „Оскільки в одній державі—зауважає з сього приводу Кунов—злучено більше народів різної численности, культурного рівня та господарського характеру, се абсолютне неминуче, щоб при унормованню спільних державних справ більший, сильніший і більше розвинений народ в більший мірі ділав та щоб його інтереси набули переваги“ (Підкреслення моє. І. Б.). Се вже очевидний національний дарвінізм, який в приложенню до практичної політики означає лише модерно замаскований вище згаданий старий національний феодалізм. Другий з наведених згори німецьких його прихильників Ленін надає сій субек-

тивно-заборчій теорії характер об'єктивного суспільно-природного закону, кажучи, що життя народів і держав має бути трактоване не „з становища бажань та потреб, але законів розвитку“, а вони неначе не знають ніяких „індивідуальних бажань та домагань, але тільки „історичну неминучість“, яку витворюють знову „найсильніші й найздатніші національні одиниці“, міжтим як решта менших народів лишається тільки випадками сього історичного розвитку й не має ніякого иншого історичного завдання, як повільно та протягом часу бути „засимільованими“ й „замалытованими“.

Від сього національного дарвінізму був уже лише один крок до т. зв. „соціалістичного імперіялізму“, який в ґрунті річи є звичайним заборчим національним феудалізмом, тільки назверх трохи підмалюваним та причупуреним неначе в соціалістичнім дусі. Сей останній вже без застережень виступає проти визвольних змагань поневолених народів, які неначе не завше та не скрізь є у згоді з історичною „необхідністю“ або тенденцією новочасного розвитку. Тому соціалімперіялісти відкрито виступають проти національної засади. Один з них Винік називає її „несоціалістичною“; на його думку „робітничий рух прийняв її, як багато дечого иншого, з духової зброївнї буржуазно-революційного періоду XIX віку“. „Соціалізм — каже він — не може ані зробити ся основою для політичного устрою нинішніх держав, ані признати безумовне право кожної нації до абсолютної самостійности. Оскільки соціалізм може вплинути на нове уладження відносин після війни, мусить він притім, як і всюди, висновувати напрям своєї волі з загальних тенденцій розвитку й інтересу пролетаріату“*).

Се вже — як дотепно іронізує Бернштайн — домоворити ся до того, що мовляв „історичним правом малих є бути проковтнутими великими“ (Цитована вище праця, стор. 754). Не без причини він остерігає далі перед величезною небез-

*) Цитую після К. Кавтського: Національна держава, імперіялістична держава й союз держав, 1915, стор. 3, де знаменито скритиковані ці заборчі теорії в „соціалістичній“ масці. Відтак про се пор. також його полеміка з Куновим на сторінках „Die Neue Zeit“ (Річн. XXXIII, т. II, чч. 3, 6, 8); далі дуже цікаву критичну розвідку Реннера: Соціалістичний імперіялізм чи інтернаціональний соціалізм? у відомій вже нам збірці статей сього автора й Гаммера. Національний дарвінізм у німецькїм соціалізмі вельми річево та влучно був критично розглянутий чеським публіцистом Sigma (псевдонім) на шпальтах пражського „Právo Lidu“ (1916, чч. 201, 208, 215 і 222). Пор. його серію статей під заг. К orientaci v národnostní otázce (питанню). Псевдонауковість новітнього „соціал-імперіялізму“ переконуючо засував Бернштайн у вище згаданій розвідці: Vom geschichtlichen Recht der Kleinen (в „Die Neue Zeit“, 1915, ч. 24).

пекою сього неоімперіялізму, який „не лише матеріально, але й інтелектуально заповонив соціалістів великих держав“... Зовсім слушно критикує батько соціалістичного ревізіонізму сю імперіялістичну пошесть в соціалізмі в часі війни: „Сей імперіялізм не є тим, що промощує шляхи для соціалізму, але загрожує їх. Не є його повитухою, але вбійником, бо инакше соціалізм означає демократичну організацію та співробітництво людства“ (757). Бернштайн ґрунтовно провадить далі напад на централістичні течії в новітнім німецьким соціалізмі, правильно кажучи, що не централізм і не заборчий імперіялізм є двигуном людського поступу, але „полученне сил вільних народів для великих спільних діл...“, для чого одначе не потрібно жадного воєнного батога над ними...

Збочення соціалізму на манівці захланного та протинаціонального імперіялізму не є випадковим. Воно мало давні передумови в традиційнім центрально-державнім забарвленню наукового соціалізму від самого його початку, дошкульність чого соціалізм недержавних народів (в Австрії й особливо в Росії) відчував на кождім кроці свого визвольного руху. Як ми вже зазначили вище, ревізіонізм в національній справі обмежив ся в соціалізмі лише сферою теорії, не сягаючи до щоденної практики, в якій всевладно панував старий дух державно-імперіялістичного фетишизму. Під час сієї війни, не зважаючи на те, що скрізь лунає гасло національного самоозначення, між соціалістами державно пануючих народів починає знову прокидатися та дужати сей протинаціональний атавізм. „Національний дарвінізм“ чи „соціалістичний імперіялізм“ в Німеччині, „демократичний централізм“ в новій Росії, паперово-догматичний „екстериторіяльний автономізм у „відновленій“ Австрії й вже зовсім безпардонна примусова курателя над поневоленими народами Угорщини з боку мадярських соціалістів — все се дуже вимовно свідчить про те, як навіть у міжнароднім соціалізмі залишило ся й досі багато пережитків захланного національного февдалізму*).

*) Про сі рецидивістичні появи в німецьким соціалізмі була мова вище. Про відношення нової Росії до національного питання чимало матеріалу зібрано було на сторінках „Вістника Союзу визволення України“ (Пор. між иншими мої дві статі про се: Російська революція та національне питання у Росії, ч. 146 і До національної справи у новій Росії, ч. 163. Крім того невідписану цікаву статтю: Демократичний централізм, ч. 169). Що до відновленої Австрії характеристичною є основна різниця поміж стокгольмськими заявами німецької соціалдемократії й славянських (головно чеської) соціалдемократій; далі відома резолюція щодо національного питання торічного вересневого австро-німецького партайтагу у Брюні (Брні), сферованого проти державно-правних заяв не-німецької соціал-

Сей протинаціональний рецидивізм у соціалізмі саме тепер, коли в кривавих боях найлютішої всесвітньої війни родить ся новий світ, новий лад, нова суспільність — є дуже небезпечною появою, яка мусить бути переможена раніш ніж запустить глибше корінне у сучасне життя. Ми бачили вже, як національні рухи органічно й природно виплинули з новочасного розвитку суспільно-політичного ладу, як вони обумовлені й спричинені були головними факторами сього останнього, себто: капіталізмом, демократизмом і соціалізмом. Се немов природне рівняння о чотирьох членах, які так цупко переплетені поміж собою, що ані одного з них не можна випустити без порушення загального поступу суспільности. Соціалізм, який є вищим логічним щаблем демократизму, як і розвитковим заперечником свого батька, себто капіталізму, є й мусить бути природним оборонцем і визволителем поневолених недержавних народів. Як се чудово висловив ватажок голландської соціалдемократії Трульстра на незабутнім противосанім конгресі Інтернаціоналу в Базелі (1912 р.): „Ми малі народи, але з нами є величя сила міжнароднього соціалізму!“

Соціалізм, завданням якого є перемогти суспільні антагонізми, мусить також покласти кінець національному ворогуванню. Підмінувавши соціальний феудалізм, він мусить так само подолати й його рідного брата, себто національне кріпацтво. Майбутній новий Інтернаціонал має бути зорганізований після національно-автономічної засади, а не державно-центральної, як здебільшого досі. Соціалізм мусить відкинути всілякі псевдо-демократичні й ніби наукові спроби „національного дарвінізму“, а насамперед антидемократичного імперіялізму у своїм власнім лоні, як він слушно відкинув т. зв. суспільний дарвінізм з боку деяких буржуазних соціологів.

демократії й спеціально проти заяви чеських соціалдемократів-автономістів. Найяскравіше одначе ся зява кидаєть ся в очі у мадярської соціалдемократії, яка навні (напр. у Стокгольмі) виступає оборонцем національної свободи й рівноправности, а у себе вдома супроти угорських інородців тримаєть ся загальномадярської (бегярської) політики примусової опіки. Орган словацької соціалдемократії „Robotnícké Noviny“ (з жовтня 1917 року) скаржить ся й протестує проти того, що мадярські товариші відмовляють їм право окремого власного заступництва на стокгольмській конференції. „Мадяри — пише згадана часопись — хочуть, щоб про нас рішало ся-б без нас. Словацький робітник задрожить справедливим гнівом над таким поведженнем людей, які все мають повен рот міжнародности та демократизму, але не мають відваги та охоти признати нам те, на що маємо право у власнім русі. Не хочемо на будуче зносити сю безправність та надвладу.“

„Natio nationi res sacra“ (Один народ для другого рiч свята) хай буде його життєвим гаслом. Се значить, як писав найпослiдовнiйший соцiалiстичний дослiдник нацiональної справи Кавтський, що „нiякий народ не потребує рости коштом другого, жаден загрожувати инший...“ Лише таким чином згодом промостить ся шлях до епохи вiчного миру, до визволення всiх народiв, до всесвiтньої спiлки вiльних народiв, словом, до Швайцарiї, обiймаючої цiлу земну кулю!...

IV. Держава та нація.

(З політичної історії національної засади.)

В природно-органічному розвитку нації державнополітичні аспірації означають вершок, коронуючий соціальне її утворення. Це показує, що внутрішня організація її, а в першій лінії суспільне повне її сформовання, є доконаним фактом, що аморфно-етнографічна маса, котра творила її зміст, викристалізована в новітній національний організм.

„Довго передтим, — характеризує нормальну еволюцію нації Реннер — заки нація розвинеться до значіння політичного чинника, живе вона несвідомо, яко національний характер, півсвідомо яко національне почуття, а вкінці як ясна національна свідомість.“*)

Тому в ролі політично-державного фактора нація виступає доперше в новітнім часі в зв'язку з модернізацією держави під впливом капіталізму та демократизму.

Велика французька революція надала нації виразно державно-творчий характер. В конституції 1789 року знаходимо щодо цього такий ясний вираз висщезгаданої думки: „Суверенність є одноцільна і неподільна, повна суверенність належить ся нації.“ Навіть саме слово нація появляється власне в часі першої французької революції.**)

Держава докапіталістичної доби існувала, так сказати, поза нацією, яка тоді ще знаходила ся у недорозвиненій стадії та назверх була репрезентована здебільшого двома лише класами з правно-політичним значінням: духовенством та дворянством. Над ними був пануючий князівсько-королівський елемент, під ними безправний люд, так звана *misera plebs*. Відповідно до такої суспільної структури докапіталістичної нації, середньовічна держава, навнутрі феодална, назверх

*) Війна й переми́ни національної думки. У збірці статей Реннер-Гаммер: Національна справа, інтернаціоналізм, імперіалізм і соціалізм — 1915 р. стр. 6.

**) Пор. про це: В. Д. Бруцкус: Національність і Государство в „Русский Мысли“ 1910, VI, стор. 160, відтак R. Kjellén: Der Staat als Lebensform стор. 102 (примітка).

утримує свою суцільність здебільшого династичним або церковно-релігійним цементам.

Церква, відтак „regna“ (королівства), „civitates“ (громади) се форми давніших державних організмів. Всесвітня „imperium Romanum“, середньовічна священно-римська імперія се реальні їх зразки.*)

Загалом сей тип держави має патріархально-абсолютистичний характер. Вся політика переводить ся згори. З бажаннями населення вона не числить ся, хоч формально не наче пеклуєть ся про його добробут. Тому в неї нема громадсько-політичної діяльності широких верств людности. „Стара автократична держава — каже Брудкус**) — не потребувала високого рівня свідомости самодіяльности має. Тих солідарних ділань, яких ся держава вимагала від них, вона досягала своїм авторитетом, майже завжди маючим релігійну санкцію. Тому автократична держава завжди прямує до релігійного єдинства: єдиний самодержавний володар є найліпшим представником бога на землі...“

Повну протилежність під сим оглядом уявляє з себе демократична держава, ідеалом якої є „все для люду, але і через люда.“ Народження новочасної демократії у звязку з капіталізацією новочасного суспільного господарського життя, неминує означало заразом модернізацію докапіталістичної старої держави: себто ліквідацію так зв. „старого ладу.“

Тимчасом розвиток національного організму під класово-суспільним оглядом довершуєть ся утворенням „третього стану“ (tiers état) та еманципації робітництва яко четвертої класи. Попри сім визволюванні та самовизначенні в окрему суспільну групу працюючого люду, відбуваєть ся, як ми се бачили у попереднім розділі, національна еманципація тзв. неісторичних та культурно-відсталих народів-кріпаків.

Для держави капіталістичного устрою старі основи (церковно-релігійна, династична, а далі станова) зовсім природно, вже не вистарчають. Капіталізм, утворюючи нове господарське життя на промисловій основі, революціонізує також політичний тяжеловісний лад сеї докапіталістичної держави. Новий „третій стан“ — дитина капіталізму, яка при його повстанню „не є нічим“, хоче в міру його розвитку бути в с ї м. Появляєть ся нова ідеологія політична, в якій національний елемент, а саме почуття своєї національної

*) Реннер: Нація яко правна ідея і Інтернаціоналізм, 1915 стор. 4.

**) Цит. розвідка, 159.

відрубності є першорядним чинником. Середньовічний безнаціональний універсалізм, символізований мертвою латиною яко спільною мовою науково-культурного життя середніх віків, — заміняється на всій лінії західно-європейського новочасного поступу демократичним націоналізмом.

Сей свого роду процес ународовлення народів починається, зрозуміло, від державних історичних народів-патрицій; насамперед національно самоозначилися Еспанці та Французи, відтак Англійці, Італійці та Німці,*) аби згодом природним розвитком річей захопити пробудженням також поневолені народи, деякі з котрих як напр. Чехи та Флямандці почали національно самоозначувати себе також наприкінці середніх віків. Процес націоналізації держави почався вже наприкінці XVIII століття.**)) Але типовим явищем державно-політичного життя стає він лише в XIX ст., котре тому іноді називається віком національної держави *par excellence*. Реннер називає сей процес „законом політичного розвою дев'ятнадцятого віку. Його основою є економічний розвій від примітивної продукції товарів до капіталістичного способу продукції, розвій, який повалив старий фєвдальний і становий порядок, та довів буржуазію до перемоги. Національна держава є державною ідеєю зростаючого капіталізму.“ (Підкреслено мною. I. Б.)***))

Таким чином національна держава XIX ст. є виразом буржуазного демократизму та капіталістичного індустріалізму минулого віку. Звернемо увагу на сей її характер. Далі ми побачимо, як в останній третині попереднього століття переведення національно-державного принципу спроквола загальмовується, хоча в теорії він процвітає ще по сей час та й досі поважається як найліпший державотворчий елемент. Ми побачимо також, що сей його занепад був обумовлений дальшим поступом капіталістичного розвою, котрий перейшов поза розмір національної держави, економічно природно-відповідаючий промисловій фазі капіталізму.****))

Але для радикально-демократичної ідеології першої половини XIX ст. непогрішним та абсолютним каноном була засада, що нація та держава мають покриватися, чи — як її майже математично сформулювали італійські самостійники —

*) К. Реннер: Нація як права ідея, 5.

**) Пор. Б. Кавтський: Національність і інтернаціональність стор. 32—33

***)) Війна і перемирення національної думки, 4.

****)) R. Kjellén: Der Staat als Lebensform, 128.

„кожда нація повинна творити державу, кожда держава повинна обіймати лиш одну націю.“ Манціні, один з найвизначніших італійських апостолів національної засади, виясненню якої він присвятив (р. 1851) спеціальний славетний виклад: „Della nationalità come fondamento del diritto delle gente“). (Про націю яко підвалину міжнародного права), називає її божою та святою справою.“ (Santa e divina cosa.)*)

Тріумфом сеї державно-національної засади було політичне зєдинення Італії та Німеччини, відтак повстання самостійних балканських держав.

Здавало ся, що політичний розвиток Європи піде потім по лнії розкладу ріжно-національних держав на національні, що майбутність загалом належить сій останній формі державного будівництва.

В дійсности однак майже ніде ся революційна засада не була ідеально переведена. Утожсамлення нації з державою в дусі вище наведеного італійського гасла в політичній практиці натикало ся на майже непереможні перепони. Сливє скрізь національні держави захоплювали в свої границі инше-національні елементи. Навіть найнаціональніші з числа їх, як Франція та Німеччина, мали свої окраїни та своїх „іногородців“.

Виходило без мала так, що національний канон XIX ст. надаєть ся лише для малих держав другого рангу, та що велико-держави першої класи хоч-не-хоч мусять у більший чи менший степені бути ріжнонаціональними.

Ся незгода поміж теорією та практикою „національної засади“ природним шляхом мусіла привести державних будівничих до думки необхідної поправки до неї, яка б дала бажану та догматичну тожсамість нації з державою. Се не тяжко було зробити: вистарчило центр ваги з нації перенести на державу.

Не прийшла гора до Магомета, то піде отже він до неї. Коли нація не може дати державі потрібної національної одноцільности, то держава витворить сю останню сама. Просто кажучи, се означало, що инш-національні елементи, нарушуючі національну одноцільність держави, мали бути нею знаціоналізовані, себто засимільовані національно пануючою більшістю. Таким робом національною засадою була освячена державна націоналізація недержавних окраїн та іногородців. „Національний принцип — завважає з сього при-

*) „Народ і нація“, цитую за Бруцкусом, I. с. 140.

воду російський дослідник сеї справи Гессен — в однаковій степені тріумфує, як в тім випадку, коли нація утворює державу, так і в тім, коли держава творить націю.“ (Підкреслено мною І. Б.)

Непомітно і спроквола революційно-національна засада виродилася в своє реакційне заперечення, себто більш-менш примусове винародовлення недержавних поневолених народів, яке в русифікаторській практиці царизму, германізаторській — пруського гакатизму та угорській мадяризації, досягло своїх варварських вершків, але яке поруч з сим існувало в різних степенях напруження також і поміж недержавними народами, причім поневолений виспої степені напр. історичний нарід націоналізував поневоленого низпої степені, неісторичного кріпака, як се було напр. у Галичині (польсько-українські відносини) або в Далмації (італійсько-хорватські взаємини).

Протягом прошлого століття гегемонія нації в державі звела ся до панування сеї останньої над першою. Нація з будівничого держави стала її матеріалом. Право на національну самостійність, що фактично мало означати право на повний природний її розвиток в дійсности було признано тільки державно-пануючим народам, а з недержавних в обмеженому розсягу подекуди історичним націям, суспільно пануючим. Недержавні та поневолені народи, а насамперед неісторичні народи-кріпаки були отже усунені поза обруб національної рівноправности: видані на поталу державно пануючого націоналізму. Тут знову можна завважити певну аналогію поміж національною та соціальною справою нового часу. Революційні гасла „свободи, равенства й братерства“ з побідою буржуазії стали порожнім згуком. Пролетаріят — працюючий люд взагалі — опинив ся поза обрубом їх чарівних ділань та в полоні буржуазного капіталізму, як поневолені народи в жорстокім ярмі державного винародовлення.

Ся дегенерація та занепад національної засади подекуди вже були дані у вище наведеній французько-революційній формулі, яка (як вся французька революція взагалі) занадто державно та централістично трактувала справу нації.

Замість, щоб бути ідеальним та гармонійним подружжям, як се собі уявляла радикально-національна ідеологія середини минулого століття,*) нація та держава в багатьох

*) Як ми зазначили вище, ся ідеологія ще по сей час має своїх прихильників та оборонців. Один з них, Челлен завважає з сеї причини: „Протягом

випадках стали свого роду співкаторжниками скутими до пари тільки кайданами зовнішнього примусу, котрі взаємно ненавидять одне одного та гризуться як кіт с собакою.

Загалом державно-національна ідилія не тривала довго. Швидко виявила ся деспотична вдача першої та непримирна з нею еманципаційна тенденція другої. Сей конфлікт поміж державою та нацією тим більше загострювався, чим тяжша була в дійсности перебудова держави на національній основі, себто чим палкійшою ставала боротьба поневолених народів з державно-національними за політичну незалежність.

Щоб зрозуміти істоту сього антагонізму поміж державою та нацією, мусимо кожний з сих чинників розглянути з осібно.

Почнемо з держави.

Державно творчі елементи.

Ми вже зазначили вище, що національний елемент у державнім будівництві є зовсім новочасною появою. Від античних часів аж по капіталістичну еру в розвитку держави він не має майже ніякого, або в найліпшій випадку має чисто зверхнє значіння. Тому насувається питання, чи національний елемент може вповні вичерпати істоту держави, іншими словами, чи сього останню можна звести тільки до національної бази, як про се мріяли ентузіясти національної засади XIX віку?

Докладна відповідь на се питання вимагала б спеціальної чималої розвідки, яку ми зрозуміло не можемо тут писати. Відсилаємо тому зацікавлених сею проблемою до знаменитої спеціальної монографії відомого шведського вченого Р. Челлена, яка вийшла і в німецькій перекладі: „Der Staat als Lebensform“ (Держава яко форма життя).

Автор її є великим прихильником національного принципу й називає його „найбільшою думкою, яка коли небудь опановувала певну епоху“ (125—126). Се однак не пере-

всіх доб держава та нація шукали одна другу, поки врешті знайшли себе в наш час національної держави. Про них можна сказати, що се чоловік та жінка яко два учасники подружжя, злучені вони для вищої органічної, інтимної, оплідненої суцільности“.

Відомий німецький публіцист Рідорфер порівнює державу та націю з тілом і душею.

(R. Kjellén: Die politischen Probleme etc., стр. 49.)

шкоджає авторови без національної романтики дивити ся на природу та істоту держави, яку він, що видко вже з дуже вимовного та символічного титулу згаданої його праці, (розглядає не яко якийсь випадковий механізм, але яко живий організм, котрий повстає та розвивається після природних законів. Се, словом, дуже дотепне біо-органічне розумінне держави, котре, не зважаючи на деякі односторонности та певний доктринаризм, безперечно належить до найцікавіших теорій про державу, а тим більше тепер, коли все-світня війна поставила справу про відносини поміж нацією та державою, так сказати, руба, є дуже актуальною теорією.

Нас зрозуміло цікавить тут становище сеї доктрини, що до органічної структури держави, себто аналізу державно-творчих елементів, з яких складається підвалина державного організму. Саме під сим оглядом дуже цікава згадана теорія шведського соціолога. Бо в ній істота держави зовсім слушно зводить ся до кількох (пяти) основних елементів, а не одного. Се насамперед країна (територія), яку Челлен називає тілом держави, та яка є одною з перших умовин існування держави й теоретичне досліджування чого належить до геополітики після термінології шведського вченого. Другим головним та центральним чинником є нація, яка є динамічним та, так сказати, духовним елементом держави. Етно- або демополітика студіює роль сього чинника в життю держави. Відтак іде третій вельми важний складник — господарське життя держави, що є предметом дослідів тзв. економічної політики. Дальшим елементом є суспільна істота держави, яку досліджує соціальна політика і врешті п'ятим та останнім є політичний устрій та управа держави, що належить теоретично до царини т. зв. адміністративної політики.*)

Нація отже є одним з головних, але зовсім не єдиним державно-творчим фактором. Се отже складова частина її бази, але не самовистарчаюча основа. В органічній та природній розвитку держави чимале значінне саме має геополітичний та економічно-політичний момент.

Геополітичний фактор в життю держави.

Територія є в життю держави не випадковою величиною, а навпаки як найорганічнішою, без якої загалом ся

*) Порівн. цят. працю, стор. 43.

остання немислима. „Без країни — каже Челлен — може бути суспільне існування, але нічого більше“ (47). Країна є свого роду тілом держави. Кожда держава має отже раз на все певне територіальне ядро, від якого живою не може бути відорвана... Життєва форма держави є подібна до дерева, яке стоїть і падає на окресленім місці“ (55). Кожда держава має отже певні свої природні границі, з якими нерозлучно звязане поняття її незайманної інтегральности та які є необхідними умовами її життя. Що є поза тими границями, може бути без шкоди для дальшого життя держави відірвано. Коли однак ампутується щось з середини сих границь, тоді буття держави може бути смертельно загрожене, позаяк „закон оздоровлення“ (61) у сьому випадку є безсильним, життєва сила держави може бути знищена в своїм осередку.

Інстинктовне прямування до сих природних границь є характеризовано боротьбою держави за територіальну просторонь, найліпшим висловом якої є досягнення власної „географічної відрубности“ (65). Закон сеї „географічної індивідуальности“ здійснюється через осягнення природних границь на вні та утворення природної суцільної і замкненої області внутрі.

Ми не можемо тут далі слідкувати за цікавим ходом думок шведського соціолога. Зазначимо лишень, що для нормального розвитку держави — як він слушно підкрескує та доказує — першорядне значіння мають: просторонь, положення, та форма її території, як і той чи инший внутрішній характер сеї останньої. Наперед можна констатувати, що кожда одноманітність та односторонність під сим оглядом є звичайно шкідливою для природного розвитку держави.

Що до просторони ідеалом була б середня територіальна великість держави, позаяк занадто мала чи завелика гальмує подекуди свободний її розвиток. У першім випадку через небезпеку ніби гравітаційної сили з боку сусідних великодержав та взагалі певного натиску сих останніх, в другім, задля неможливости елястичного опанування завеликим державним комплексом при дотеперішнім здебільшого централістичнім державнім механізмі. Сумна доля малих держав підчас сеї війни (невтральних, як і неневтральних), виданих на поталу політично-державного егоїзму обох воюючих таборів (з причини їх географічного положення залеж-

них насамперед від антантського табору) потверджує вище сказане. Царська Росія була знову зразком другої крайности.

Не слід забувати, що в справі територіяльної простори чимале значінне має географічне положення країни, яке є дуже важним чинником для існування держави.*) Що до сього держава острівна чи приморська або взагалі периферіяльна, словом, маюча необмежену або легку спромогу зносин з цілим світом, є, зрозуміло, в ліпших умовах розвитку, ніж замкнена континентальна, яка легко може бути відрізана від решти країн та частей світа. Англія є прикладом першого найвигіднішого типу положення, Німеччина (пригадаймо напр. її концентричне окруження антантою) та взагалі центральні держави зясовують невидгідність другого роду положення.

Таксамо загальна форма, чи територіяльна конфігурація держави має не аби яке значінне для її існування. Що до сього концентрична фігура (яку мають напр. Франція та Еспанія) є ідеалом. І навпаки ацентричність форми, себто непропорціональність поміж довжиною та шириною (Перу, Норвегія), завелика ломаність, чи вигнутість периферіяльної лінії (напр. бувшої Австрії без Угорщини, подекуди Румунія без Трансильванії) — є чималою перешкодою та навіть небезпкою для життя держави. Звідсі інстинктовне її прямування до заокруглення, до концентричності, аби визволити ся від ацентричності форми і взагалі з геополітичної ексцентричності — сеї небезпечної державної хвороби, про яку ми говоритимемо далі.

Врешті що до внутрішнього характеру країни важним є гармонійна її різноманітність і шкідливою кожда одноманітність терену, навіть і в тім випадку, коли вона сама в собі є позитивна, отже напр. лише хліборобський тип країни, не кажучи вже про те, коли ся очевидно

*) Нїде мабуть виразнійше та пластичнійше не виступає величезне значінне географічного положення країни для держави, як саме в Бельгії. Бельгійська проблема від самого початку своєї появи — отже від античних часів — є суто географічною справою. Трагедію історії Бельгії, а саме факт, чому вона від найдавніших часів стала „майданом воєн“, вповні поясняєть ся та обумовлено її географічним положенням. Вельми цікаво під сим оглядом зясував бельгійську справу голландський публіцист Лябертон. Порівн. I. H. Laberton: *De Vlaamische Beweging* (флямандський рух), 1916, Розд. II. та III.

Трагедія чи скрутне положення підчас сеї війни малих держав та народів Сербії, Греції, Польщі, Голандії здебільшого також є в зязку з їх географічним положенням. Не без причини отже кажуть Французи, що „політика держави се їх георграфія“. (*La politique des états est leur géographie.*)

негативна, як у Фінляндії — „країні тисячі озер“, або в закаспійським краю — з одноманітними його пісковиками.

І під сим оглядом гармонійна різноманітність терену, в яким пропорціонально були б представлені всі його позитивні ознаки та типи, що загалом уможлиблює суцільний розвиток держави, як під хліборобським, так і промисловим та торговельним оглядом, — є ідеалом, який найчастійше досягається через злучення, напр. в Бельгії: промислової Вальонії з хліборобською фламандською Фляндрією.

Вищенаведене*) можна б було зрозумовати таким робом: геополітична рівновага та гармонія поодиноких попереду згаданих територіяльних властивостей є одною з головних умов нормального існування та природного розвитку держави.

Ся геополітична рівновага держави в першій лінії обумовлюється координацією периферії країни з її державним центром, чим природно обмежується територіяльний зріст держави до безконечности. Бо з моментом перекрочення природних границь краєвої просторони, якими саме обумовлюється нормальне відношення поміж центром та периферією, себто кожне зайве територіяльне поширення держави з перевагою периферії над центром спричиняє порушення згаданої геополітичної рівноваги держави та підготовлює ранше чи пізнійше її розпад наслідком геополітичної ексцентричності.

Німецький географ Геттнер поясняє між иншим (у своїй відомій монографії „Европейська Росія“) занепад колишньої Польської Річи Посполитої саме сею геополітичною ексцентричністю, яку добачає у надмірнім поширенню старої польської держави на схід, чим викликана була аномальна перевага периферії (України та Литви) над центром себто над властивою Польщею.

На сю саму хворобу хронічно слабувала стара царська Росія, де се було вислідком програмової заборчої політики покійного царизму. Звернув на неї увагу та зробив наукову її діагносту геніяльний російський хемик Менделєєв у своїй дуже цікавій праці „Къ познанію Россіи“, в якій він географічно точно обчислив територіяльну ексцентричність російського колюсу та слушно остерігав перед великою не-

*) Докладнійше про се у Челлена: *Der Staat als Lebensform*, II розд.

безпекою сього факту для майбутнього державного розвитку царської держави.*)

Таким робом і для держави існують певні межі територіяльного зросту, які вона безкарно не може переступати. А тим самим zarazом кладуться жалізні перепони для захлапного імпералізму, який в політичній своїй формі (напр. у царської Росії) не є вислідом природного зросту та зміцнення держави, в котрій життя мов іде через край, але як ми вже вище зазначили, був свого роду державно-політичною програмою, з очевидною метою ціною гальопуючого периферіяльного поширення здихати ся невідбутнього новочасного зреформовання політичного устрою в центрі.

Економічно-автаркічний бік істоти держави.

Попри саме розглянутім вище геополітичнім моменті в основі держави велике значіння має органічно з ним зв'язаний і таксамо сильно географічно обумовлений економічний момент. Господарче життя держави подекуди творить власне основу та умовину її існування взагалі. Звідси прямування кожної держави до економічної незалежності себто самовистарчальности тзв. автаркії, закон якої Челлен формулує таким робом: „Держава мусить бути такого роду природною областю, аби мала запевнену відповідну самовладу в змислі самозабезпечення“ (l. c. 76). Се значить насамперед використати всі скриті господарчі можливости та сили свого краю. „Автаркія — каже цитований автор — є дана лише латентно в земній поверхні і мусить бути добута працею: могутнє систематичне оброблення землі, прямуюче не лише для того, щоб розвинути її добрі якости, але й для подолання її недостатків, означає великий вклад в індивідуальність держави“.

Автаркія є таким чином економічною індивідуальністю держави, подібно як країна географічною, а народ етнодемічною.**)

Ідеалом державної автаркії як і територіальної є знову гармонійна ріжноманітність. Отже ненадпромисловість і односторонній торговельно-фінансовий розвиток (у Челлена тип надкультурної рентової держави вроді Англії або Франції),

*) Докладнійше про се в моїй праці: Поневолені народи царської імперії ст. 19.

**) R. Kjellén, l. c. 162.

але і не аграрний примітивізм та кольоніальний тип взагалі (напр. Росія), тільки середньо-пропорціональне поміж сими двома полюсами, себто такий державно-економічний організм, який би насушні потреби народа покривав з помічних жерел власної держави, або осібна від інших, замкнена в собі продуктивна та споживча область, яка на случай кризи могла б сама існувати поза зачиненими дверима. Се значить отже: жадний всепожираючий промисел, жадна така торгівля, що веде до залежності від чужини, але й жадна занадто переважаюча хліборобська господарка коштом вищих культурних домагань, тільки гармонійна зміна та взаємне забезпечення суцільності внутрі продукційного життя, так, аби ріжнотісні життєві потреби високорозвиненого народу могли б бути заспокоєні внутрі власних границь.*) Вищенаведені умови державної автаркії — се, розуміється, ідеал, в життю дуже рідкий. Тим цікавіше, що Україна вповні відповідає всім сим вимогам автарко-економічного ідеалу, та що під сим оглядом має цілком запевнене своє майбутнє державне існування.

Однак багато сучасних велико-держав дуже хорує під сим оглядом. Особливо напр. Англія, наслідком чого вся її політика, головно егоїстичне утримування самовладного панування над морем має виключно економічні мотиви і причини.***) Таксамо Росія без України та без доступу до моря була б під сим оглядом у вельми скрутнім положенню. Звідсі ворожнеча її проти українських або фінляндських самостійних прямувань.

Коли великодержавна експансія давнійше мала в першу чергу стратегічно-військовий характер, за новітніх часів вона здебільшого обумовлена економічними причинами. Великодержавна політика нашої доби розвивається під прапором економічного великокапіталістичного імперіялізму, котрий лише з традиції послуговується національною ідеологією, фактичнож переходить вже за межі національної держави сього ідеалу XIX ст.***)

*) R. Kjellén, l. c. 162.

**) R. Kjellén, l. c. 158.

***) В сій всесвітній війні автаркічний момент грає одну з провідних ролей. Центральні держави оточені та заблоковані антантою на сумнів досвілі відчують всі приємні наслідки невистарчаючої власної автаркії. Передвоєнний німецький план Берлін—Багдад та навіманівська „Середня Європа“ чимало обумовлені були бажанням витворити автаркічну повну незалежність та самостійність, хоча поруч з тим у них (особливо у Навмана — „спільність окопів“)

„У пануючих кляс — каже Реннер — інтереси державности відобрали вже першештво старому ідеалови нації... тепер розходить ся не про оборону національної ідеї, але про оборону господарчих інтересів, історично здідиченої економічної спільности“ (курсив автора).*)

Сей економічно-державний імперіялізм між иншим зробив з Малярів (котрі прецінь здобули свою державну самостійність також під прапором національної засади ХІХ ст.) фанатичних гнобителів всіх поневоленних угорських народів та фактично непримирних заперечувателів гасла самоозначення народів.**)

Таксамо і незвичайний зріст серед Поляків політичного зацікавлення для тзв. „wschodnich kresów“ колишньої Річи Посполитої та програмова і дуже систематична пропаганда за їх прилучення до майбутньої польської держави — здебільшого обумовлені сею самою причиною, правда не для всіх визнавачів відбудови історичної Польщі цілком ясної, але тим не менш підсвідомо (чи свідомо) лежачої в основі вгаданих польських прямувань.***)

Наприкінці сих уваг про господарчу самовистарчальність держави слід зазначити, що таке палке та безмала життєве значіння має проблема автаркії лише в сучаснім мілітаристично-капіталістичнім державнім устрою, в яким існуючі держави та народи здебільшого жили після відомих стереотипних засад: „Людина людині вовк“ (Homo homini lupus est) або „Хочеш миру, готов ся до війни“ (Si vis pacem para bellum).

рішаючи ролю грали і стратегічно воєнні огляди. Порівн. критику сього останнього в брошурі Кавтського: Die Vereinigten Staaten Mitteleuropas, 1916.

*) Війна й переми́ни національної думки, 16.

**) Звідсі напр. страшенне лютовання малярських політиків та преси проти маєвої (1917) державноправної заяви Чехів, претендуючої також на включення до евентуальної чеської держави угорських Словаків. Звідсі програмова публіцистична малярська діяльність в обороні власних „історичних“ прав на всю Угорщину та трактування угорських інородців як свого роду невдячних зайців, котрі мовляв нахабно розпаножили ся в неначе чужій хаті. Пор. напр. чималу працю про се д-ра Карачоні (Karácsoni) A magyar nemzet történeti joga. (Історичне право малярського народу). Далі цікаву статтю про сї заходи малярів словацького публіциста Штефанка: Maďári se brání (боронять ся) в пражських Národních Listech, 1917, ч. 308.

***) Див. про се мою статтю — Поляки та „Wschodnie Kresy“ у В. С. В. У., 1917 р. ч. 178—179.

„В нормальній позавоєнній добі державна автаркія є власне цілком ілюзорною, наслідком абсолютного зінтернаціоналізовання новочасного господарчого життя, коли навіть найбагатші держави уявляють з себе лише провінції світової господарки“, коли в однім одинокім дні життя кожної людини лучать ся п'ять частей світа, щоби заспокоїти її дрібні потреби одежі й поживи та бідолашні забаганки зовнішніх прикрас. Від рана до вечера, від капелюха на голові аж до підошов чобіт вона є споживачем світової господарки, величезного спільного обороту всіх народів, консументом інтернаціоналі в розвиненім матеріяльним значінню сього слова...“*)

Господарче життя нашого часу фактично отже далеко вибігає поза межі державно-національної автаркії, розвиваючи ся чим далі більше в всесвітнім напрямі.

Не без причини тому К. Кавтський в своїх писаннях зводить проблему економічної автаркії до раціональної комунікаційної системи, до суцільної доріжняної сіти в кожній державі (Verkehrseinheit).**)

Без сумніву, що при загальнім зінтернаціоналізуванню господарчого життя при помочи водних та земних шляхів легко можна усунути автаркічні недостатки кожної країни і для кожного народу, раціонально звести справу задоволення господарчих потреб до фактично єдино можливої автаркії всеї земної кулі.

Але при сїм не слід однак забувати, що в дотеперішнім устрою державного життя, коли міждержавні кордони легко та довільно можуть зачиняти ся, коли плові границі можуть стати в економічній конкуренції справжніми китайськими мурами, комунікаційне, так сказати, рішення проблеми автаркії є лише умовне, а його діланне обмежене, а на випадок війни зовсім неможливе, як се добре видно було на господарчім положенню центральних держав, економічно блькованих антантою від вибуху всесвітньої катастрофи 1914 року.

Кавтський отже не зовсім слушно цілком відкидає якесь значінне автаркічного моменту в життю держави, принаймні для існуючої ще мілітарно-капіталістичної держави.***)

*) Реннер: Війна й Інтернаціонал (в цитованій збірці статей), ст. 45—46.

**) Пор. його нову брошуру: Die Befreiung der Nationen, ст. 27, а також Die Vereinigten Staaten Mitteleuropas, ст. 19—20.

***) Збагнення проблеми державної автаркії є загалом вельми тяжке, до того ще ускладняєт ся значно через те, що великодержавний імперіялізм нового

Держава та її структура.*)

Соціальний та режимополітичний чинник в органічній структурі держави (згідно з згаданою на початку цього розділу теорією Р. Челлена) з огляду на тему та завдання цього нарису є дуже цікаві, бо новочасний фатальний конфлікт, а відтак і гострий антагонізм поміж існуючою державною системою та еманципаційними заходами поневолених народів здебільшого повстає, так сказати, в області їх ділання та впливів.

Тому мусимо тут присвятити їм трохи уваги.

При звичайнім дотеперішнім погляді на державу, як на випадковий механізм, а не природний організм, що розвивається після певних свого роду біологічних засад, — суспільність, яко форма людського співжиття, так само як і нація уважала ся нормально за щось вище за державу або принаймні природнійше. Поміж державною та суспільною організацією зазначувало ся, як що не суперечність, то принаймні якийсь дуалізм, що видно з відповідної термінології вже від античних часів (у Аристотеля — „*koinonia*“ супроти — „*polis*“, а у Ціцерона „*societas*“ та „*civitas*“).** Фактично однак сей неначеб антагонізм є дуже часто ілюзорним та обумовленим низкими стадіями розвитку процесу, як державного так й суспільного.

Напрям же сеї еволюції веде до гармонійного синтезу з одного боку поміж державою та нацією, а з другого поміж державою та суспільністю. Метою цього процесу є, щоб кожна держава була суспільністю, а кожна суспільність державою (Челлен, 172).

Суспільність є отже звязуючим цементом поміж нацією та державою. Через повне усуспільнення аморфної народної

часу дуже часто послугується фіговим листком автаркії для замаскування своєї заборчої та захланної експансивности. Саме славетна наманівська Mitteleuropa є власне прикладом такого послуговання автаркічною засадою також і для економічно та стратегічно імперіалістичних цілей.

(Пор. влучну критику цього наманівського проєкту в цитований вище розвідці Кавтського: „Сполучені держави середущої Європи“).

*) Як читач бачить, ми тут користуємося з орієнтаційної схеми державної структури та звязаної з нею спеціальної термінології шведського вченого Р. Челлена; в загальних основах та під методичним оглядом ми вважаємо їх добре зладженими та багато обіцяючими для дальшого наукового дослідження проблеми держави, але в деяких висновках та деталях цілком не згоджуємося з ними, що й зазначаємо в відповідних місцях сеї розвідки.

**) R. Kjellén l. c., 171.

маси в соціально складний національний організм веде шлях до здобуття державної незалежності недержавними поневоленими народами.

В чім різнять ся нація та суспільність, яко форми людської організації, видно з сього окреслення їх Челленом: — „Суспільність — се реальна ріжнотність протилежних інтересів, тимчасом як національний нарід се природна єдність подібних одиниць. Суспільність — се працюючий член культурного світа, тоді як нація є фізичною формою людства“ (173).

Соціально-політичний момент далі близько сходиться за вище розглянутим економічно-політичним або автаркічним. Завданням обох є, мовляв, забезпечення державного організму перед голодом. Тільки що перший годує державу здебільшого матеріально, а другий духово.*)

Ми знову одже бачимо, що держава се рівняння о кількох взаємно залежних та обумовлених даних серед котрих, як побачимо далі, в новітніх часах нація виступила наперед. — Вище ми згадали, що конфлікт поміж суспільністю та державою впливає найчастійше та буває обумовленим недорозвиненням нормальних форм кожної з них, що отже гармонійний синтез між ними — які взагалі між всіми державотворчими складовими частинами — буде можливим лише на вищій щаблі вселюдської еволюції, себ-то можливо в тій добі людської історії, котра почнеть ся від сеї всесвітньої війни.

Окидуючи загальним поглядом і нашвидку дотеперішній суспільний та державний розвиток, легко можемо завважити в нім певний паралелізм.

Примітивна, родова форма суспільного життя, так характеристична для дитячого віку людства, спочиває на спорідненню крові. Відповідної форми держави властиво нема, бо їй бракує здебільшого одної з найголовніших передумовин державного організму території, сталого осідку.

Лише на дальшій стадії суспільного розвитку — з переходом до хліборобства та певного осідку, себ-то з перевагою територіального моменту над ієнеальогічним — спільним походженням — повстає завязка примітивної держави; рід перетворюється в громаду; починається суспільно-клясове розверствлювання досі одноманітної соціально-аморфної маси. З нього згодом народжується становий тип су-

*) R. Kjellén l. c., 175.

спільности, а поруч з тим і відповідаюча йому февдальна форма держави.

Се значить на горі суспільно-державної піраміди кілька упривілюваних нечисленних верств, „*beati possidentes*“, а під ними десь в льоху (Челлен) сеї будівлі величезна більшість поневоленого люду, так звана „*misera plebs*“.

Французська революція розбила твердиню февдальної суспільности. Вона знесла станові привилеї та мала визволити всіх, хто стогнав в ярмі суспільного поневолення й кріпацтва, але фактично визволила лише т. зв. „третій стан“, себто буржуазію.

Нова пореволюційна суспільність, номінально безстанова, в дійсности від свого народження хронічно слабує на класові суперечности та боротьбу. Вона називається звичайно „горожанською суспільністю“, але властиво є буржуазно-класовою та капіталістичною, як і відповідаюча їй новочасна держава. В неї більш-менш щезли давніші релігійні та політичні обмеження й поневолення, але тим гострійше та виразнійше виступає суспільний утиск та несправедливість і нерівність.

Перед війною ся буржуазно-капіталістична суспільність досягла вершку свого розвитку, а денеде наблизилась навіть до смерку свого існування. Війна ушвидчить її розклад та допоможе народженню дальшої та нової стадії суспільно-державної еволюції, в якій, сподіваймо ся, щезне врешті всяке поневолення й утиск і всі прояви та прямування громадського людського життя існуватимуть гармонійно разом.

І се буде дальший етап в розвитку держави, яка таким робом osiąгне своєї суспільної індивідуальности, що буде доповненням її географічної, національної та автаркічної особистости.*)

Коли дотеперішня суспільність і держава тримала ся на засаді станової, чи класової залежности та підрядности, ся нова майбутня громада будуватиметь ся на принципі загальної рівности та співрядности всіх своїх складових елементів.

А що й новочасні національні антагонізми здебільшого мають — як про се була мова у попереднім розділі — також суспільні підвалини, і в отже свого роду класовою боротьбою поміж пануючими та поневоленими народами,**) то

*) R. Kjellén: l. c., 180.

**) Пор. про се також, R. Kjellén; l. c., 182 про соціально-політичний момент в державі.

в сій майбутній громадї державно-національний конфлікт під соціальним оглядом усунеться уможливленням швидкого усуспільнення, себто повного природного соціального розвитку поневолених народів, перетворення сих останніх з аморфної етнографічної маси (або тільки слабо національно визначених формацій) у вповні скрісталізовані національні організми та індивідуальности.*)

В тім, що Челлен**) називав режимовою політикою держави, себ-то іншими словами, в політичній устрою та ладі держави — найсильніше проявляється дух держави, найскритіші тайники її внутрішньої істоти. Тому саме в режимі-політичній сфері звичайно найгострійше проявляється ворогування держави з нацією, особливо-ж у випадку боротьби поміж поневоленими та пануючими народами. Там, де держава з нацією більш-менш покривають ся, себто в лоні державних народів, режимі-політична боротьба ведеться в суспільній поверхні, маючи природно соціально-класовий характер.

Що внутрішній лад держави та її устрій не є чимсь випадковим та зверхнім, що його не можна довільно окроювати та механічно перероблювати всупереч розвитковим тенденціям державного організму, відомо кожному, хто хоч трохи уважнійше задумувався над сею справою.

Не підлягає жадному сумніву, що режимова політика держави залежить не лише від суспільних та господарських відносин в ній, але й від її географічного положення та територіального характеру взагалі. Приморське чи континентальне положення держави, тропічне або холодне її підсонне, хліборобський чи промисловий її тип, мала чи велика її просторонь — все се має вплив на характер державного устрою, все се відбивається в її конституції, коли не писаний, то справжній, згідно з котрою фактично живе кожна держава.

*) Докладнійше у Челлена, IV розд.

**) Саме що до цього наші погляди найбільше розходять ся з оригінальною теорією держави шведського соціолога. Спеціально його природна схема державних форм (від абсолютизму через конституціоналізм до демократизму вгору, а потім занепад через принципат до нового абсолютизму в формі цезаризму — пор. 195—196 стр. цитов. його праці), на нашу думку більш дотенна, ніж раціональна зі становища дійсного державного розвитку. Тому в сих наших увагах найменше місця присвячуємо зясованню режимі-політичних поглядів Челлена, критика яких виходить поза межі сеї нашої праці.

А насамперед величезне значінне має під сим оглядом національний момент в державнім життю, себ-то вдача, культурний рівень, історичні традиції та ідеали майбутности заселюючого її народу (або народів).

— „Кожен нарід є унікум“, — каже Челлен (188) — і тому вимагає спеціального, йому відповідаючого та до нього пристосованого державно-політичного ладу.

Під сим оглядом чи не найідеальнішим зразком є Англія, конституційний лад якої протягом століть природно та органічно розвивався й виріс з молекулярної та невинної праці англійського народу так, що нині — по словам одного німецького дослідника Англії — приріс до нього „як шкура до тіла“. (К. Петерс).

Зовсім иншим — революційним шляхом витворився новочасний лад Франції, котрий мав потім рішаче значінне для утворювання державно-політичного устрою в цілій Європі, а подекуди й скрізь поза нею, де лише прийшло до демократизації політичного життя.

Там, де держава під національним оглядом є однонаціональною (очевидно лише в певній мірі однонаціональною, бо всі європейські великодержави в більшій чи меншій степені національно ріжноті), — розвиток режимової політики був і є порівнює легшим і органічнішим, ніж там, де під одним державним сволоком — живе кілька народів (за винятком трінаціональної Швейцарії, конституційний лад якої розвинувся зовсім своєрідно, історично-еволюційним шляхом, — отже де-в-чим нагадує під сим оглядом розвій Англії), де звичайно державно-пануючий нарід є творцем конституційного ладу, якому мусять коритися, пристосовуючи до нього, поневолені недержавні народи. Так в Австрії верховодили Німці й австрійська режимова політика не лише була німецькою, але по змозі хотіла бути германізаторською. Ще гірше під сим оглядом положення в Угорщині, де панувала безоглядна мадярська гегемонія. А що при більшій національній ріжноті — приклад чого маємо саме в габсбургській монархії — фактично не можлива (принаймні хоча б при номінально-конституційно-парламентарнім режимі) якась національна моно чи бігегемонія, то з числа поневолених народів державними верховодами деякі висувається на „пануючих“ другого рангу. На таких помічників звичайно вибираються не „неісторичні“ народи-кріпаки, національно мало викристалізовані, але колишні державно-історичні народи, що з панів занепали до

стану плебеїв. В Австрії а саме в Галичині, таким пануючим народом другої класи були — Поляки, в Угорщині — Хорвати.

Одначе такий довільний, ніби родинний, поділ національної гегемонії можливий лише доти, доки суспільно та культурно не розвинули ся останні поневолені народи і то лише при псевдоконституційнім чи суто-абсолютистичнім державнім устрою напр. в бувшій царській Росії, в якій номінально існувала навіть моногегемонія.

В міру суспільно-політичного розвитку нової доби, а поруч з сим і швидкої еманципації поневолених народів скорше чи пізнійше виринає конфлікт та антагонізм поміж державно-пануючими й недержавно-кріпацькими народами з приводу вищезгаданої національної гегемонії та односторонньої режимової політики. З сим явищем здибуємо ся саме в австрійським політичним життю останніх десятиліть та особливо від весняної парламентської сесії 1917 року.

Поневолені народи прямують до повного політичного самоозначення, до власної режимо-політики. Не хочуть бути кріпаками в ярмі ворожої державности та чужого національного утиску. Проти дотеперішнього принципу абсолютної державної суверенности скрізь стихійно лунає гасло національної суверенности, домагання признання права всім народам на повну державну незалежність та самостійність. З сього власне приводу трагічний конфлікт між державою та нацією досяг підчас війни свого найвищого напруження та прийняв найгострійші форми. В сій безоглядній боротьбі між державою та нацією асто-густо відкидаєть ся всі реальні та об'єктивні передумовини існування як гноблених держав, так й поневолених народів. Вона здебільшого веде ся по лінії „*ria desideria*“, національного та державного максималізму, під брандівським гаслом: „все або нічого“.

Висловом її є національний сепаратизм та ірредента, сі так характеристичні явища в державнім життю нового часу.

Війна поставила сю суперечність поміж державою та нацією з приводу режимо-політики руба. Категоричне рішення сього конфлікту неминуче та невідкладне. Компроміс та всякі виверти, як повчає дотеперішній досвід, сеї справи зовсім не поладять, тільки ще більше загострять. Так само не допоможе, а лише пошкодить, історичне її трактування ворогуючими дуелянтами.

Бо справа режимо-політики, себ-то власного політичного устрою та ладу для кожного народу є справою його

існування, повного чи обмеженого, загальмованого розвитку та поступу, словом: природного розцвіту або примусового животіння.

Зрозуміло тому та природно, що всі поневолені народи прямують до власної незалежності та державної самостійності, що вони хочуть бути панами у власній хаті.

Але з другого боку й існуючі держави, се не тільки „в'язниці народів“, але, як ми бачили на попередніх сторінках цього розділу, — під багатьома оглядами — живі організми. Розторопити їх, річ певна, можна. Але иноді та для декотрих поневолених народів се, zarazом, означало-б підняти власні життєві коріння, зломити сук, на якому вони самі сидять. Сього не слід забувати при обговоренню справи, про яку тут мова. Її не слід односторонньо трактувати лише з державного, або тільки з національного становища. Се добре розумів напр. Драгоманів, який державну перебудову Росії уявляв собі яко федерацію автономних країн, утворених „відповідно цілості географічних, економічних і етнографічних умовин“.

Розв'язання національно-державної проблеми нашого часу треба перевести у всій її запутаності та суцільності, а передовсім з узгляненням її, так сказати, біоутилітарного боку. Кожен ідеологічний фанатизм або фетишизм загальмує лише її полагодження й навпаки тверезе та неупереджене трактування всіх її складових частин уможливить розумне, а головне практично-доцільне її розв'язання.

Про се однак далі, бо ми й так подекуди забігли наперед. Зараз мусимо познайомити ся з істотою нації, як на попередніх сторінках цього нарису запізнали ся з проблемою держави.

V. Про націю взагалі й під державно-політично-правним оглядом зокрема.

Ми вже зазначили в передмові до сеї розвідки, що досі національна проблема не була систематично та во всій своїй многосторонности науково досліджувана, що не існує ще в суспільних науках окремої дисципліни, спеціально присвяченої такому її дослід, котру ми наперед охрестили назвою *націологія*.

Є правда, вже чималий причинковий дорібок щодо сього. Але се дотихчасове наукове оброблення цікавлячої нас тут справи саме з причини вищезгаданого браку систематичности та якогось одноманітного методу — є загалом вельми фрагментарне, не достає йому злучуючого цементу, багато в ній є випадкового, а головню поодинокі складові частини сеї дуже скомплікованої проблеми не однаково в ній углянені та опрацьовані.

Подекуди се можна пояснити тим, що національна справа во всій своїй пекучости та нагlosti проявила ся доперше в недавнім часі, а відтак і тим, що й соціологія ся молода наука нової доби — не могла ще здіференціювати ся та виспеціалізувати ся відповідно до всіх головних проявів дуже складного та багатого суспільного життя нашого часу. На нашу думку сей факт має ще й свої спеціальні причини. В ній подекуди відбивають ся відносини сучасної офіційної науки до всього, що хоч трохи має суспільно-політичний характер, де отже дуже тяжко утримати ся на безстороннім становищі об'єктивного наукового дослід та правди, вияснення *sine ira et studio*.

Цитований вже нами тут англійський дослідник расової проблеми др. С к о л ь с, констатує сей факт ще в більшому розмірі діагнозує його як „страх перед правдою“ й винить в ній пасивність сучасної науки (а також і релігії), як співчинників у вселюдськім суспільнім поступі. З сього приводу він вважає: „Я не хочу сказати, що наука та релігія цілком затають правду, я лише тверджу, що вони її говорять в залежности від політичних

поглядів (підкреслено мною. І. Б.). Суспільне життя, закони, виховання, торгівля, релігія, література, наука, філантропія, все се нині обмежується очевидно не в теорії — політичними оглядами. Згідно з ними правду або укривається, або зясується лише її частину“.*)

Ми звернули тут увагу на сей політиканствующий, так сказати, характер науки, а поруч з тим і на її абстинентизм щодо деяких палких справ нашого часу в зв'язку з попередньою нашою увагою про т. зв. „то щось инше“ в трактуванні національної проблеми. Власне т. зв. наука дуже часто витворює передумовини такої подвійної бухгалтерії в національних справах. Для утворення польсько-українських відносин чимале значіння мали, напр. тенденційні писання про українську справу Равіти-Гавронського, Брікнера, Смольки, та інших польських „українологів“, які під прапором науки достарчали польському загалови звичайну націоналістичну контрабанду.

З сею метою трактування національних та расових проблем здибуємося скрізь, де ведеться боротьба поміж пануючими та поневоленими народами. Недосяжними віртуозами в ній є Німці (їх винахід т. зв. „політична антропология“ стала свого роду каноном наукового націоналізму для всеї Європи), зневживають її Мадяри, послуговувалися нею царські вчені та великоруські державники, процвітала вона во Франції та Англії, тут здебільшого на расовім ґрунті. Серед таких обставин справжня наукова націология не могла повстати. А колиб і повсталася — як про се можна гадати з деяких натяків та спроб в сїм напрямі, то булаб лишень науковою карикатурою в роді згаданої вище „політичної антропологии“, якаб не тільки що не спричинила до з'ясування дуже важкої національної проблеми, але ще більше затемнила б її всякими „науковими“ упередженнями та забобонами.

Так отже націология лишається справою пововненої майбутности. Вона може повстати лише в очищенім повітрі нової науки, визволеної з феєдальних кайданів думки.

*

По увагах в попереднім уступі не може нас дивувати, що в білянсї дотеперішнього наукового досліджування наці-

*) Цитую за статтею Dioneo: — „Избранныя“ и „отверженныя“ расы — в „Рускомъ Богатствѣ“, 1908. VIII, стр. 35.

ональної проблеми не має навіть якогось одноманітного та всевичерпуючого означення самого поняття нації.

Всі дотеперішні справи зясування істоти нації за посередництвом зовнішніх ознак, себ-то об'єктивним робом, як ми се зараз побачимо не вдали ся.*)

Робило ся се генеалогічною метою, себ-то на основі племенного походження народів та споріднености їх крови. Але се означало лише повторюванне аналогічного досліджування проблеми раси. Ми вже казали попереду, що об'єктивна наука не знає ніяких чистих, себ-то генеалогічних одноманітних рас. Найстарші відомі раси були вже мішаними, вислідом складного перехреснування різноманітних расових елементів. Навіть археологія не докопала ся до питомих рас одноманітного кровного походження. Існуючі расові класифікації зовсім довірливі й антропологічно не обосновані. Відомий французський антрополог Топінар каже з сього приводу: „Нам говорять про расу латинську, германську, англійську, славянську, хоча ці терміни зовсім не наукові. Перед нами лише чисто політичні поняття, якими хочуть означити випадковий зліпок, витворений з різних антропологічних жерел“. „Всі спроби гуртувати людство на основі антропологічних ознак — завважає сей самий вчений — не мають ніякого значіння“.

Сказане ще, мовляв, в кубі відносить ся до всяких спроб племенного трактування істоти нації, яка є вислідом довгого історичного процесу та склала ся під численними різноманітними впливами, серед котрих власне расовий є зовсім підрядним. Бо саме під сим оглядом новочасні народи уявляють з себе справжню мозаїку, дуже різноманітну та многогранну.

Не без слухности завважив з сього приводу Челлен: „По свідоцтву всесвітньої історії в життю народів кров ледве чи є густійшою ніж вода“ (106). А далше він констатує: „Коли ми розглянемо сучасні культурні нації зокрема, то ніде не найдемо чистої, нефальшованої крови... Певні, визначені нації нашого часу розпадають ся під генетичним оглядом на різноманітні елементи, які взаємно злучили ся тільки потім та згодом“ (106, 107).

*

Звичайно за найхарактеристичнішу ознаку націй поважаєть ся мову. Вона має бути неначе найправдивішим

*) Цікавий огляд сеї справи у Челлена в цят. праці, розд. III.

проявом істоти та духа сеї останньої. Безперечно, мова є одним з найголовніших складників в структурі національного організму. Вище ми звернули спеціальну увагу на величезне значіння рідної мови в культурно-національним самоозначенню народів. Одначе й ся ознака не є абсолютно певна та не вичерпує всього багатого та ріжноманітного змісту істоти нації. Історія знає приклади зміни мов народами. Ірляндці здебільшого вже говорять по англійські, але національно є відрубною індивідуальністю ворожо настроєною супроти Англійців.

Історія знає й інші під сим оглядом дуже цікаві приклади: два народи з одною мовою; напр. Сербів та Хорватів, Флямандців та Голяндців (а подекуди й африканських Бурів, отже навіть три нації з одною спільною мовою.)

Слушно тому каже Челлен: „Мови є важним показником переведеного та закінченого утворювання нації, але вони не є причиною сього, тільки одним з наслідків його. Вони є дзеркалом народу, в яким ясно відбивають ся його темперамент та геній, а рівночасно й наймогутнішим знаряддям, котрим він утримується та заховуєть ся; тому нарід цупко тримаєть ся мови й поважає її своїм заборолом, від якого залежить заховання його власного життя...“ (109).

Загалом однак ядро нації спочиває глибше ще — за мовою.

*

Територію рівнож уважаєть ся здебільшого безумовною ознакою нації. Ми побачимо далі, що й ся характеристична прикмета нації має не абсолютне, а тільки релятивне значіння. Її роля в життю нації є двоякого роду. З одного боку вона безперечно впливає на внутрішнє утворювання індивідуальної своєрідности нації, з другого вона обумовлює зовнішнє її поширювання, себто впливає на формування національно-краєвих областей. Се двояке взаємовідношення поміж територією та нацією можна було відповідно назвати антропогеографічним та геоморфологічним. Загально відомо, що вдача та побут окремих народів в значній степені витворили ся під впливом країни, яку вони заселяють. Підсонне, географічне положення країни, характер її террену — відбивають ся в національній психології та вдачі народів, її замешкуючих. Фінський письменник Юхані Ахо цікаво зясував у своїй книжці „Галузка Ялівця“ (Katajainen Kansani) антропогеографічну взаємо-залежність поміж його батьківщиною та народом,

кажучи: „Там у рідному краю сонце світить косо й зимно, земля порепана й неплодюча. Ростини там на півночі трохи вищі від болотняної берізки. Люде там задумливі та мрійливі; їх інтелігенція пересічна, а обрій обмежений“.*) Або ще виразнійше символізує ці взаємини словами: „Яко вереск держимо ся обома руками й навіть зубами ріллі своєї батьківщини. Хто бажав би відірвати нас від неї, мав би лише стебло в руках, бо коріння лишили ся-б у ній і вирости-б знову...“**)

Відомий російський історик Ключевський у своїм славетнім „Курсі русскої історії (т. І.) незвичайно дотепно зясовує утворення великоруської національної психології та вдачі в звязку з природою та характером країни навкруг Москви, де формувався національний тип цього народу. Її природа — після Ключевського — поклала незатерте тавро на душевну вдачу Великорусів, обумовила його відоме „авось“ та іншу не менш характеристичну його рису: — „быть сильным задним умом“.

Щодо українського народу (в порівнянні з Москалями) цікаві причинки можна знайти у відомій монографії Костомарова — „Дві руські народности“.

Загалом досліджування цього взаємного стосунку між нацією та територією входить в обруб антропогеографії, чому ми й назвали його антропогеографічним. З огляду на предмет цієї праці для нас цікавішим буде другий бік цього стосунку, названий нами геоморфологічним, бо він нагадує де-в-чим вищерозглянутий геополітичний момент в життю держави.

Певна річ, що окреслена країна є необхідною умовою осідлого побуту народу, а таким робом і передумовою його культурного та суспільного розвитку й поступу. Певним є так само і те, що територіальне розселення народів, не було зовсім випадковим, що в ній грали рішучу роль географічні та тектонічні мотиви. Нація як держава прямує до відповідної їй територіальної цілості, до власної географічної індивідуальності.

Первісне її розселення звичайно детерміновувалося геоморфологічними умовами. Драгоманів слушно звернув увагу на сю обставину, кажучи, що „з малими виїмками люди одної породи (себ-то нації І. Б.) заняли

*) Пор. мою розвідку: Фінляндія та фінляндське питання ст. 41.

**) Там же, 2.

на землі країни з більше-менше однородними умовами для господарства й існування взагалі.“*) В наведених словах великого українського дослідника національної справи влучно з'ясовано взаємо-залежність всіх головних чинників в структурі нації, аналогічних з тими, котрі ми пізнали вище як державнотворчі елементи, себто — географічного, економічного та соціального. Під кожним з цих оглядів нація так само як і держава, прямує до власного самоозначення та відрубності. Не диво отже, що серед певних обставин лінії розвою держави й нації стривають ся і коли не покривають ся, то мусять перехрещувати ся, що згодом викликає вище згаданий конфлікт та антагонізм між ними.

Кавтський ще виразнійше підкреслює цю співзалежність поміж нацією та територією кажучи: „При національній державі можна брати в увагу лише замкнену мовну область. Кожний живий наріз заселяє таку область. (Курсив мій. І. Б.)**)

На початку цього уступу було відразу зазначено релятивне лише значіння територіальної позначки задля характеристики нації. Потім була мова про те, що нація прямує до територіальної індивідуальності, але zarazом та навмисно підкреснуто, що розселення народів наперед, так сказати, було детерміновано геоморфологічними умовами.

Се було нам необхідно для того, аби виказати, що гармонія поміж нацією та територією не скрізь була, а головне може бути досягнена, що дуже часто вона є тільки ідеалом, на шляху до здійснення якого стоять непереможні перепони географічно-природного характеру.

Геоморфологічна карта Європи допоможе нам зорієнтувати ся в сій справі. В західній та периферіальній частині Європи ми добачаємо сильну територіальну різноманітність: ніби низку, мовляв, „географічних індивідуальностей“, самою природою призначених за осідок для народів чи за гео-

*) Цит. за М. Лозинським: — Українське національне питання в трудах М. Драгоманова 1915, стр. 92.

**) Die Befreiung der Nationen, стр. 28. Читач, може, звернув увагу на те, що Кавтський говорить про мовну, а не національну область. Се є в зв'язку з його поглядом на наріз, як на виключно мовну спільність (Sprachgemeinschaft, 32 стр. цит. праці). Новочасні нації він розуміє навіть як спільність на ґрунті лише літературної мови. Се саме зразок однобокого розуміння істоти нації, хибної, заміни цілої істоти нації одним з елементів її, себто мовою. Трохи вище ми саме говорили про те, що мова не є всевичерпуючим елементом нації; не мусимо отже полемізувати з сим поглядом Кавтського.

політичну підвалину держав. Але чим далі від західно-північної території Європи йдемо в глиб її континенту в південно-східнім напрямі, тим більше щезає геоморфологічна її ріжнотність (Центральна Європа є під сим оглядом перехідним етапом), заразом зростає географічна однотність, яка саме в Східній Європі порівнює досягає свого вершку.*)

Коли ми відтак подивимося на новочасну етно-національну карту Європи, то спостережемо певну аналогію поміж нею та вищезгаданим геоморфологічним її виглядом. Під національним оглядом вона найбільше та найвиразніше індивідуалізована також в західній своїй частині та в периферіальній зоні. (Напр. і особливо у Скандинавії.) Відтак у східнім напрямі розмежування національних груп починає бути менш виразним, національно-язикові області та границі не так ясно та суцільно означені. Вже в східних частинах осередньої Європи появляється тип національно-мішаних областей, котрий чимдалі на схід набуває переваги та подекуди стає навіть нормальним явищем в західній периферії бувшої царської імперії.**)

На сей географічний характер Східної Європи та несприятливий вплив його на історично-національний розвиток тамошнього населення звернув увагу та добре зясував його Д р а г о м а н і в у відомій своїй монографії: „Историческая Польша и великорусская демократія“, де з сього приводу читаємо такі дуже цікаві спостереження: „Історія кожного народу обумовлюється географією країни, котру він заселяє, або инакше, землею (почвою), на якій він живе. Щасливі ті народи, яким довелося зайняти країни вигідні й, так сказати, легкозрозумілі, себто такі, прикмети та відно-

*) Балканський півострів при дуже сильнім своїм тереннім індивідуалізованню, з етнонаціонального погляду, коли так можна сказати, навіть переборщеним, уявляє з себе, мовляв, мозаїкову суцільність (подібно, як і Кавказ), що знайшло свій державно-політичний вислів в новочаснім гаслі „Балкан балканським народам“ та в примуванні балканських демократичних елементів до балканської федерації. (А щодо Кавказу аналогічною появою є постання Кавказської Швейцарії.)

**) Зрозуміло, се твердження не слід уважати за якийсь непогрішний догмат або взагалі трактувати його якимось фаталістично. З певними застереженнями можна визначити деякі географічно-національні індивідуальності і в Східній Європі. Напр. цікава спроба визначення такої польської області зроблена Н а л к о в с ь к и м. А щодо України то недавно саме обґрунтування її географічної відрубності зробив д-р. Ст. Рудницький. Правда, що дві вищі згадані області під кожним оглядом належать до порівнює найвиразніших у Східній Європі.

сини в котрих легко зрозумілі навіть і тоді, коли нарід стоїть ще на невисокім щаблі розвитку. Але лихо тому народові, якому доведеться жити в країні, географічні прикмети котрої затагують його в складні відносини, опанувати які можна тільки на високім культурнім рівні та під умовою дуже ясного розуміння, витривалости й послідовности. Отже такі вельми „тяжкі“ країни дісталися майже всім Слavianам, котрі заселяють велику східну рівнину Європи з її продовженням на Заході до долішньої Ельби, себ-то: Полякам, Білорусам, Українцям та Москалям. Рівнинний характер країни вабить її мешканців до поширювання. Зв'язуючими нитками служать лише ріки, але тому, що вони перехрещують своїми притоками, то їх басейни легко переходять один у другий, а їх населення переплутується між собою (стр. 14—15. Курсив мій І. Б.)

Трохи нижче Драгоманів резюмує свої уваги в отсїм висновку: „Таким робом географічно-історичні умови країн поміж Балтійським та Чорним морем спричинили те, що там інші народи, будучи відпихувані від морських берегів, мусіли наштотхувати ся один на одного, на очевидну власну шкоду“ (19).*)

Хай читач не думає, що ми занадто відхилили ся від теми сеї розвідки, присвячуючи стільки уваги з'ясованню взаємин поміж геоморфологічним характером Європи та її етно-національними відносинами зі спеціальним зазначенням різниці під сим оглядом між західною та східною її частиною.**)

*) Мимохідь завважимо, що відомий т. зв. „Drang nach Osten“ також обумовлений вище згаданим геоморфологічним характером Східної Європи. Ті, хто уважає його за специфічну прикмету германського поширювання та бачать в ній характеристичний прояв германського расово-національного духа, дуже помиляють ся. Се ж основний чинник історичного розвитку всіх центрально- та східно-європейських народів. Експансія Поляків на українську територію, українського народу на Крим, Кавказ та в сусідню великоруську область, Москалів у колишню фіно-угорську країну, — се все варіанти тогож самого „змагання на Схід“. Народи, як вода, поширюють ся по лінії найменшого відпору. Звідсієї загальний середньо-європейський „Drang nach Osten“.

**) Сю ріжницю між геоморфологічним характером західної та східної Європи завважили європейські дослідники Росії, починаючи Леруа-Боле автором відомої класичної праці про царську імперію. Вони однак, прикладаючи, так сказати, західно-європейське мірило до східної Європи (не зважаючи на вище згадану їх різницю), прийшли до хибних висновків щодо майбутнього утворення національних відносин в сій останній, — бо передбачали та віщували неминучу в ній амальгамацію різнородних елементів в один одноманітний

Бо як для теоретичного досліджування національної проблеми, так і для практичного її полагодження, се — факт чималого значіння, досі на жаль дуже нехтований або знову вельми односторонньо трактований. З одного боку він, правда, стверджує очевидну взаємо-залежність між територією та нацією, але з другого показує, що ся залежність не є такою

національний тип, за виїмком лише польської та фінської національної групи, утримання та розвиток яких і на будуче не підлягало для них питанню. Згаданий Леруа-Боле твердив, напр., що „російська земля сотворена для єдності“, що всі її народности здебільшого занадто слабкі, занадто розділені, щоб мати які-будь претенсії до незалежності: вони будуть засимільовані самим поступом цивілізації, який скрізь мало спріє малим племенам та відрубности мов...“ (Курсив мій І. Б.) Про се докладніше в моїй праці: Поневолені народи царської імперії, стр. 12—13. (Дуже цікавим з огляду на повищі наші уваги про відношення науки до національної проблеми, був вплив згаданої європейської теорії на російську науку, особливож історію та географію, в яких вона свідомо чи підсвідомо стала знаряддєм для обґрунтування та оборони державно-централістичної ідеології, так характеристичної для російського загалу. В політичній практиці царизму, оскільки ся взагалі потребувала якогось ідейового умотивування, сеї теорії знеживало ся для примусового винародовлювання „інородців“ та „возсоединенія“ окраїн, мовляв, в душі природних тенденцій Східної Європи.)

В дійсности само життя скоригувало неслухність сих поглядів. Теоретично наукову їх односторонність річево скритикував український географ др. Рудницький, а саме в своїх німецьких працях про Україну (*Ukraine: Land und Volk*) та про східний терен війни (*Der östliche Kriegsschauplatz*). Загалом ся похибка цікава під тим-оглядом, що показує, як не слід занадто фаталістично трактувати взаємо-залежність поміж геоморфологічним характером країни та національною її фізіономією, себто стверджує отже тільки релятивне значінне території яко національної позначки.

Через се останнє повстало, на наш погляд, дуже механічне розумінне антропогеографічного та геоморфологічного моменту в нації (про се була мова вище в звязку з територіяльно-національним характером східної Європи), яке найдужче проявило ся в акліматизаційній теорії походження нації, представники котрої (напр. покійний німецький антропогеограф Кірхгоф) дивлять ся на природні області (*Naturgebiete*) як на свого роду національні „відливні форми“ (*Gussformen*), в котрих ріжнотіпні етнічні елементи перетоплюють ся спроквола в одноманітний новочасний національний тип. Такою *Gussform*-ою мала бути Східна Європа й такою є — на думку прихильників згаданої теорії — Америка, де саме відбуваєть ся в великім розмірі сей процес національної акліматизації, прямує до витворення одноманітного американського національного типу. (Пор. про се уваги та критику Челлена в навед. праці, стр. 120—121).

Є добре відомий факт, що європейська еміграція на американськім ґрунті здебільшого дуже швидко асимілюєть ся та національно занепадає. Звичайно сей процес національної акліматизації відбуваєть ся протягом трьох поколінь. Перше, себто батьки знають лише свою мову. Друге покоління, себто діти, вже

безумовною, як у держави, яка без країни немислима та для якої територія є абсолютною познакою. При динамічнім характері нації (в порівнянні зі статичним держави) — країна творить безперечно основний елемент, біологічного значіння, однак не абсолютний в значінню „conditionis sine qua non“ її істнування.

Ми могли-б покликати ся щодо сього на приклад „вічного народу“ без батьківщини, розсіяного по цілім світі, який саме в Східній Європі почав національно відроджувати ся й знову означати ся подібно до пробуджених з довговічного сну „неісторичних“ народів-кріпаків. Але тому, що національ-

двомовні, але з перевагою нової, американсько-англійської мови. Врешті третє, внуки — говорять вже лише сею останньою та звичайно зовсім не знають європейської мови своїх предків так, що іноді діди з внуками не можуть вже навіть порозуміти ся. Се схема згаданого процесу, яка в життю однак не скрізь та не завжди ідеально здійснюєть ся. Тому ми саме вище казали, що емігранти здебільшого асимілюють ся. Бо попри згаданім процесі акліматизації європейських „діаспор“ в американськім „голусі“ завважаєть ся останніми часами ціаком протилежне явище: прямування й рухи серед європейської еміграції в Америці до національного заховання, ба навіть до відродження. Поміж американськими Чехами та Поляками чимало зроблено для заховання національної своєрідности в новій заокеанській батьківщині. Для Литовців після російської пруських протилитовських заходів, Америка стала на якийсь час (до першої російської революції 1905 р.) — справжнім національно-культурним Пемонтом. Подібну ролю вона відіграла також в новожицівськім національно-автономічнім русі. Що вона є центром ірландських самостійницьких прямувань, — загально відомо так само, як і чималий національний поступ американських Українців (особливо в Канаді).

Сей останньо-згаданий процес завважили, природно, й американські націоналісти. Що він їм дуже не до смаку, зайво казати. Менше відомо, що проти нього вони пропонують сумносласветні європейські винародовлюючі методи. Цікаві під сим оглядом міркування пророка та апостола американського націоналізму, Ө. Рузвельта, ідеолога т. зв. американізму. (Пор. німецьке виданце вибраних його промов та статей в збірці — *Amerikanismus* — в т. зв. „Реклямпці“ ч. 4919). Він отверто заявляє в програмовій промові (цвітень 1894 р.) затитулованій „Справжній американізм“, що Америка потребує зовсім не Європо-американців, але чистих Американців „під кожним оглядом: що до мови, політичних поглядів та повань, як і їх розуміння, відносин між державою та церквою“. (стр. 22). Він, словом, за абсолютну асиміляцію європейської еміграції, за англійську лише мову навчання в американських школах. „Назва Американець — каже він — є почесним титулом. Хто инакше про се думає, не має права вживати сього титулу, а коли він прийшов з Європи, хай чим скорше тим ліпше знову туди вертає“ (23). А трохи низче Рузвельт завважає: „Насамперед мусить емігрант навчити ся говорити та думати не американськи“ (25). Як видно, європейський національний феодалізм захоплюо також і демократичну Америку.

ний характер жидівської справи на європейським ґрунті звичайно заперечується, то ми лишимо на боці сей спірний зразок. Зазначимо тільки, що „діяспора“ зовсім не є характеристичною прикметою тільки жидівського народу; вона є не аби якою рисою, напр., вірменського народу. В новітніх часах у звязку з капіталізацією суспільного ладу завважається сильна „діяспоризація“ між середньо-європейськими та головню східньо-європейськими народами. Двома шляхами — еміграцією та кольонізацією — она йде, розриваючи замкнену суцільність та відрубність національних областей, розмиваючи не лише її периферію, але подекуди й зачеплюючи вже саме ядро їх.

Не однакові результати її для державно-пануючих та недержавно-поневоленних народів; бо по лінії кольонізації, себто зросту, здебільшого відбувається сей процес у перший, а шляхом еміграції, себто звичайно коштом власного національного ослаблювання йде він у других. Правда, й для сих має він позитивне значіння, оскільки селянське „інородецьке“ населення з поворотом добуває винародовлені міста на власній території. (Напр. в давнійше понімченій Чехії.)

Масова еміграція з Європи до Америки працюючого люду кріпацьких народів (головню Словаків, Ірляндців, Жидів, Українців і т. д.), еміграція польського робітництва до Силезії або з Познанщини до Вестфалії, Чехів до Долішньої Австрії і т. и., — се все зразки такої новочасної „діяспоризації“ народів, яка поволі, але невпинно порушує суцільний тип національних областей, витворюючи новий чим далі все дужчий — мішаний тип, котрий можна назвати національно-мозаїчним.

В Осередній та Східній Європі (напр. Силезія), де національна ріжнотність поодиноких країн мала вже географічні й історичні передумовини, сей мозаїчно-національний тип властиво починає бути нормальним. (Пригадаймо для прикладу Литву та Білорусь.)

Се перетворювання національно-територіяльних відносин знайшло вже навіть відгомін в теоретичнім досліджуванні національної проблеми. Маємо на думці оригінальні спроби Бавера та Реннера екстеріторіяльно-персонального полагодження національних справ з огляду вже на неможливість рішення їх дотеперішнім територіяльно-автономним або державним шляхом.

Зовсім не якийсь тільки припадок, що єї спроби позатериторіяльного трактування національної справи зроблено

в Австрії, де саме національні відносини переплелися вельми складним узором, який годі вирисувати на територіальній канві. (Існуючі австрійські територіальні провінції, т. зв. „коронні краї“ — здебільшого вміло викроєні області з певним узглядненням історичного моменту, але національно не мають власного індивідуального обличчя. Тому вони вже нині анахроністичні та суперечать життєвим прямуюванням поодиноких австрійських народів).

Потім не припадок, що австрійська соціалістична теорія екстериторіальної — персональної автономії — знайшла прихильників та продовжувателів серед російських „іногородців“ (особливо Жидів, з посеред яких вийшло кількох талановитих дослідників в сій царині, напр. відомий бундівський публіцист В. Медем).

В Росії національно-територіальні відносини ще більше переплутані, ніж в Австрії. Тому в ній полагодження національної справи по територіальному принципу для багатьох „іногородців“ — особливо з малим числом членів — означало б майже національний погром.*) Наведені тут саме уваги

*) Під сим оглядом дуже цікаві обчислення зробив вищезгаданий В. Медем. (Пор. його розвідку „Къ постановкѣ націон. вопроса въ Россіи“ в „Вѣстникѣ Европи“, 1912, чч. 8—9). По його числам навіть найсуцільніші національні області, як польська та українська мають понад 20% иншоціональні меншости за межами своїх країв. Такіж провінції як північно-західний край (себто Литва та Білорусь), Прибалтійський край, відтак Кавказ та Закавказзе національно-територіально уявляють з себе незвичайно пестру мозаїку. Головний національний елемент творить в кожній з них тільки порівнюючу більшість (від 50—80%), лишаючи поза обрубом власної області чималий відсоток (аж до 25%). І найкомпактніша національна область — естонська (91%) всеж таки виказує 6% меншість поза своїми межами. Для малих $1\frac{1}{2}$ —2 міліонових народів се вже чималий національний мінус. (У Литовців він = 13%, у Вірмен понад 30%. Се в російських Вірмен, а загалом — коло 50%).

Коли зсумуємо разом національні меншости тільки головніших територіальних областей Росії, то побачимо в „діяспорі“ живе цілком понад 11 міліонів ріжновіонаціонального елемента, отже число, яке само по собі значно перевищує скількість т. зв. малих народів та наближається до норми середньовеликого народу або держави.

Правда, царсько-російський адміністративний поділ, бюрократичний в своїй суті та протинородецький по своїй тенденції, навмисно та свідомо обминав природні національні межі та штучно витворював подекуди національно-територіальну мозаїку. Медем доказує однак, що коли перевести нове областне розмежування для досягнення максимуму можливого національного територіалізму, то всеж таки лишать ся скрізь поза територіально-національними областями чималі національні „діяспори“, котрі власне для менших народів означали б дуже важкий національний мінус. Тому сам він висловлюється за екстериторіально-персональне

мають не абияке значінне для державно-політичного моменту в національнім питанню, себто для спору про те, чи справу політично-самостійницьких прямувань поневолених народів можна полагодити тільки утворенням національних держав, чи її можна розв'язати в рамках держави національностей і нарешті, чи поза сими двома можливими способами не існує ще якийсь інший, котрий би ліпше та національніше, а насамперед доцільніше рішав проблему державно-національного будівництва.

Отже, закінчуючи сі уваги з приводу взаємин поміж територією та нацією, мусимо знову констатувати, що ані ся її прикмета — як се вже зазначено на початку отсих міркувань — не всевичерпуюча й не абсолютна, а в життю й розвитку нації має лише релятивні вплив та значінне побіч інших складових її елементів. І коли територіальну познаку нації денеде — особливо в новітніх часах — уважало ся за спеціальну й необхідну її прикмету, то пояснення сього факту слід подекуди шукати в іншій області, а саме: в державно-політичних самостійницьких прямуваннях поневолених народів, проти яких гостро виступають народи патріції, вважаючи свій історично-державний територіальний „стан посідання“ за якесь свого роду незайманне та нечипальне „табу“. Державні та історичні народи витворили, ідеологією „територіального фетишизму“, і до нині голдують їй. Неісторично-кріпацькі народи без державних традицій, а головнo без окресленого якогось територіального „стану посідання“ трактують ся ними навіть у власній батьківщині (напр. в Угорщині), як „гости“ або „зайди“, котрі не мають ніякого державно-політичного права на країну, заселювану ними віддавна.

Самостійницькі прямування поневолених народів відкидаєть ся во ім'я схолястичного догмату державної інтегральности та суверенности.

Се, словом, знайомий вже нам конфлікт між нацією та державою, власне пануючими та поневоленими народами на ґрунті режимо-політичнім, обумовлений здебільшого націо-

полагодженне національної справи в Росії. Дійсно, при вищезгаданім мозаїчним укладі національно-територіальних відносин, в Осередній та Східній Європі, національні справи її неможна полагодити лише краю автономним (чи державним) способом і його треба буде иноді комбінувати з екстериторіально-персональним. Подекуди се останнє відносить ся також до Австрії, в котрій так само неможливо полагодити всі національні питання, основуючи ся тільки на територіальнім принципі.

нальним феудалізмом, про який була мова в попереднім розділі та про що ще говоритиметься на дальших сторінках цього нарису.

*

Як вже зазначалося вище, всі дотеперішні справи об'єктивно-наукового збагнення істоти нації за посередництвом зовнішніх познач, не вдалися. „Треба сказати — завважає про се Челлен — що як лінгвістичне так і генеалогічне (а ми додаємо — також і територіальне) поладження (сеї справи) збанкрутувало“ (l. c. 110). Зовсім зрозуміло, що се невдача змусила дослідників нашої проблеми шукати роз'яснення її істоти иншим шляхом, а саме психологічно-суб'єктивною методою.

Ренан, один з найоригінальніших мислителів в сій царині, автор вельми цікавої розвідки: „Що таке нація?“ (*Qu'est ce qu'une nation?* 1872), проголосив націю — „психологічним принципом“, назвав її „душею“ (*une âme*). Внутрішня самосвідомість є, на його думку, головним націотворчим елементом. Нація, по його окресленню, се — психічно-культурно одноманітна, суцільна громада, заложена на „свідомості спільного самопожертвування за спільне життя та на бажанню й на будуче разом жити“.

Вона є, так сказати, внутрішнім проявом волі до власної відрубності, до утримання індивідуальної своєрідності, до повного самостійного життя кожної такої національної одиниці. Сей психо-суб'єктивний характер нації плястично зясує відоме вже нам італійське самостійницьке гасло „*Italia farà da se!*“ означає національне зєдинення й утворення національної держави власною волею й силою; а ще виразнійше висловлює сю її істоту шилерівський надпис на берлінським парламенті сполученої Німеччини: „Ми хочемо бути зєдиненим народом братів!“

Новочасна наука здебільшого прийняла се психологічне розуміння нації. Соціолог Л. Гумплович, географ Кірхгоф, дослідник державної проблеми Єлінек та історик Майнеке трактують проблему нації саме з сього психо-суб'єктивного становища.*)

З сього погляду нація подекуди нагадує людину, але ніби в більшому та колективному виданню. Се по словам Майнеке — „великолюдина“ („*макроантропос*“), потенційна індивідуальність, яка точно відзеркалює всю зміслово-розумову істоту людей.**)

*) R. Kjellén: l. c., 110.

**) Тамже, 112.

Але такою нація стає лише на вищій щаблі свого розвитку, просвітлена, так сказати, кристалізуючим та організуючим діланнем вищезгаданої національної самосвідомости та національного чуття.

В розвитку нації сю психічну фазу попереджає звичайно біологічна, себто природний процес перетворювання (здебільшого шляхом перетоплювання ріжноманітних первісних етнічних елементів та достосуванням їх до зовнішніх природних умовин) етнографічної аморфної маси в самосвідомий національний організм викристалізовану відрубну національну індивідуальність.

Челлен неслухно називає нації з ґрунту природними істотами, біологічними організмами, даючи оттаку загальну їх дефініцію: „Нації без сумніву є особисто закраплені істоти з окресленими як фізичними, так і психічними характеристичними рисами, які, очевидно, підлягають змінам подібно до характеру поодиноких людей, але в незрівняно помалійшій темпі і тому лишають ся порівнююче постійними“ (114).

Таке біо-психічне розуміння істоти нації пояснює (але природна річ, зовсім не виправдує) дуже ріжноманітну, а загалом вельми нерівну й неоднакову її етику, про що вже ми зрештою згадували, говорячи про характеристичне явище в національній співжиттю — т. зв. „*to co innego*“. Як ми зазначили там, ся душевна познака нації органічно звязана з її природою. „...Національне почуття — як влучно завважив Челлен — само по собі ані добре, ані зле, але здатно до одного й до другого, як до наймогутнішого й найбагатшого особистого розвитку, так і до засліпленої несправедливости й упередження“ (116).

У націй, як і в поодиноких людей підсвідоме часто переважає свідоме, сліпий природний інстинкт панує над критичним та дисциплінованим розумом. „Бо вони первісні організми в біологічному розумінню. Одинокі міцні в них, се інтереси, упередження та інстинкти: інстинкт самозаховання та зросту, воля до життя й воля до могутности“ (Челлен 117). „Нації — пояснює потім цитований автор — як такі з ґрунту чисто природні істоти, котрі від історії бажать не об'єктивної правди й права, але лише свого й для себе“ (118).

Відомий італійський „*egoismo sacro*“ є в дійсности суто-національною познакою взагалі. Національний алтруїзм, властиво живий інтернаціоналізм, себто реальне від-

чування міжнародної справедливості й рівноправності, се все покищо та здебільшого національна „музика майбутності“, потенціальна сила та напрям національного життя, які, сподіваймося, по сій всесвітній війні здійснюватимуться в суспільнім розвитку дужче та скорше, ніж перед 1914-им роком.

Власне ця світова катастрофа виявила національний егоїзм во всій його захланній гидоті й обридливості.

Подекуди се було обумовлено аномальним існуючим державно-політичним ладом, в яким одні народи мали запевнений не лише повний власний національний розвиток але й хижацьке панування над іншими, тимчасом як сї інші в більшій чи меншій степені були видані на поталу першим та загалом були вельми обмежені в своїм природнім життю й поступі.

Сей факт стоїть в звязку з державно-політичним моментом в національній проблемі, про який зараз говорити меть ся.

В нашій орієнтаційній схемі національного відродження ми вже звернули увагу на те, що процес ународовлення сирієї етнографічної маси починається звичайно витворенням спільної та відрубної рідної мови, далі продовжується в області виплекання національно-культурної своєрідності народу, який ковоформується, а поруч з сим також в області його господарчо-суспільного упевнення, по чім завершується політично-державним самостійництвом. В головних чертах подібно до сього національного відродження поневоленних та приспаних народів відбувся, лише в значно повільнішій темпі, природний процес народження та розвитку історичних народів. Відродження поневоленних народів є отже лише скороченим та ушвидченим повторенням нормального процесу націоналізації взагалі.

Відомий гекелівський біо-генетичний закон можна б з певними застереженнями (бо всі аналогії дуже релятивні, й не мають абсолютного значіння) приложити для плястичнішого зясування взаємного стосунку поміж новочасним національним ренесансом „неісторичних“ народів та первісним утворюванням й розвитком історичних народів. Добачав вже та передчував його Драгоманів, згадуючи про певні існуючі закони національного розвитку. Хто любить точну номенклатуру, міг би вищезгаданий паралелізм назвати націо-генетичним законом.

Ми тут одначе лишимо вже чисто біологічний момент в утворюванню нації й звернемо нашу увагу на найвищий

щабель психічного розвою нації, котрий по нашій схемі характеризується державно-політичним прямуванням її до власної незалежності.

Прихильники національного принципу в його розумінню з середини минулого століття — поважають звичайно сей момент за найважнійший в життю народа. Від нього вони власне датують національне існування поодиноких народів. Перед судом всесвітньої історії се найбільше напруження національно-творчої енергії є єдиним та виключним „доказом фактичного народження народу“ (Челлен, 125). У звязку з сею метаморфозою можна сказати про націю, що вона „стала людиною“. „В сій точці біологічний процес перетворюється в політичний... Державне буття — каже Челлен — є таким робом завершення життєвих прямувань нації... В державі отримує нація найвищий духовий зміст, котрого їй, яко такій, не доставало“ (125).

Ми навмисно навели тут повищі цитати з Челлена, бо вони вельми яскраво зясовують національну ідеологію нового часу, яка розцвіла пишною квіткою в XIX ст. відтак подекуди занепала, виродивши ся в отруйне зілля воюючого націоналізму, а підчас сеї всесвітньої війни знову розцвітає, переживаючи неначе свою другу весну...

Прихильники сеї ідеології гадають, що здійснення національної засади під державно-політичним оглядом, яке почало ся в XIX ст., має докінчити ся у всім своїм обемі в біжучім столітті. На їх думку, „гріхи проти національного принципу являють ся — як повчає щоденний досвід — отвертими ранами на державній системі, зовсім так само, як гріхи проти природи“ (Челлен, 130). Тому „нова Європа мусить бути нині цілком перебудована відповідно до засади права народів на зєдинення та свободу (там же, 129; підкреслено мною І. Б.). Одначе фактична реалізація сих новочасних прямувань нації до державно-політичної індивідуалізації не так легка й проста. І се не тому лише, що проти сих самостійницьких прямувань безоглядно та захланно виступають існуючі держави та пануючі народи-патриції (пор. напр. становище Німців та Мадяр до політичних прямувань австро-угорських недержавних народів або категоричний протест російської ліберальної демократії та навіть і соціалістів проти українського домагання суверенности. Див. про се статю: „Укр.-рос. напруження перед повстанням большевиків“ у „Вістнику

С. В. У.“ ч. 178.), але в чималій мірі обумовлено складности проблеми держави й нації, їх взаємною залежністю, а відтак залежністю кожної з окрема від зовнішніх об'єктивних чинників (напр, геополітичного й економічного), про що докладніше говорило ся на попередніх сторінках сього нарису.

Простолінійне рішення сеї справи в дусі перебудови дотеперішньої державної системи Європи в нову — на лише національно-етнографічній основі — в дійсности майже неможливе, як се подекуди видно з дотихчасових спроб в сїм напрямі протягом XIX ст., про які говоритиметься далі. Розуміють та добачають се вже й найбільш захоплені прихильники національно-етнографічного принципу в державнім будівництві й ставлять ся тому до нього з певним критицизмом. Англійський — знайомий вже нам з сих нарисів — дослідник національної проблеми Сетон-Уатсон слушно завважив з сього приводу, що „нація зовсім не є талісманом, який відчиняє всі брами“. Інший прихильник сеї засади, Челлен остерігає читача й радить не бути „рабом національної думки“.*) А перед тим сеї самий вчений завважає щодо сього: „Домагання національного принципу в моїм розумінню не означає ще, що національна держава є останнім словом історії“ (там же, 53).

Він розясняє своє розуміння сеї справи, розрізняючи в ній два моменти, оскільки розходить ся про поняття свободи нації. Сю свободу він уявляє собі передовсім яко право народів на зєдинення для досягнення передумовини повного розвитку національної своєрідности. Але абсолютна свобода або державна суверенність се, на його думку, вже дальший та другорядний момент сеї справи. „Апріорне право нації — пояснює Челлен сю свою думку — поширюєть ся лише до зєдинення, але не до суверенности; для сього вимагає воно во ім'я порядку признання існуючої державної громади. Се признання з боку останньої мусить спочивати на певних як позитивних, так і негативних передумовинах. Одна нація не сміє бути небезпечною для свободи та порядку другої. Розпалювачів пожежу та підпальні вогнища не можна терпіти во ім'я національности...“ (Т а м ж е, 53—54.)

В сих характеристичних увагах шведського соціолога плястично зясовано фатальний дуалізм в сучасній ідеології щодо державно-національної справи. З них яскраво видно

*) Die politischen Probleme des Weltkrieges, 55.

те роздоріжжє, на яким опинило ся під сей час питання державно-національного будівництва.

Ми називемо сей фатальний вузол кризою існуючої державности взагалі. Вона характеризується неначе непримирним конфліктом та антагонізмом поміж старим поняттям абсолютної державної суверенности й зростаючим новочасним прямуванням до також абсолютної державної суверенности. Сі два протилежні абсолютизми не можуть побіч себе існувати. Звідси отже така палка новочасна ворожнеча між державою та нацією. Челлен додає та відчуває сю кризу й державно-національний антагонізм нашої доби. Він добре спостерігає, що рівночасно неможна служити богови держави й богови нації, що отже вихід з сього фатального положення один: „поза двома існуючими світоглядами з учорашнього дня — староконсервативним та староліберальним треба шукати вищої єдности, яка повстане з сьогоднішньої дійсности та з завтрішніх домагань“ (там же, 55).

Характеристичною ознакою вищезгаданої державно-національної кризи, кажучи словами Реннера, є фетишизм суверенности, на що слабує як держава, так і нація. Такий фетишизм міг повстати та розвинути ся на ґрунті безправного державно-політичного положення поневолених народів та надправного, так сказати фактичного існування держави, себто власне державно-пануючих народів.

Сю аномалію в сучасних державно-національних відносинах мав певно на думці великий німецький філософ-поет, Фр. Ніцше, кажучи в славетнім своїм творі: „Десь є ще народи та отари, але не у нас, мої брати: тут є держава. Держава? Що се таке? Се найзимнійше зо всіх зимних чудовищ. Зимно воно також бреше. І ся брехня виповзає з його рота: „Я, держава, — нарід!“

В сих словах автора „Also sprach Zarathustra“ міститься зясований той факт, про який ми вже згадували вище; себто виліплювання нації державою, чи верховодство державно-пануючих народів над недержавно-кріпацькими.

Такий стан річей і звязану з сим сучасну кризу державности обумовлено й уможливлено фактичним браком правних підвалин в державно-національнм життю нашої доби. Державне право взагалі, міжнародне (власне міждержавне, бо справжнього міжнародного права — себто такого, котре б нормувало співжиття та взаємини народів, яко таких, без огляду на їх державно-політичну

приналежність, — немає ще й досі, а його витворення буде одною з найпекучіших справ повоєнної майбутності) зокрема існували здебільшого в теорії: в кодексах та літературі, але реально над ними всевладно та свавільно панував фетиш державної суверенності, себ-то, матеріальна сила та міць. Не дарма славетний Бернгарді, захоплений апольоет сього державного абсолютизму, автор сенсаційної праці „Німецьчина й найближша війна“ — з пихою проголошує: „Дбати про свою силу, ось — найвищий етичний (!) обов'язок держави“ і вважає війну „етичною konieczністю“ в міждержавнім життю, а поруч з сим п'ятує пацифічні прямуювання, яко неморальні (!), пацифістів же лає „нікчемами“.

Доки отже існуватиме такий державний абсолютизм, доки суверенність окремих держав та народів не матиме над собою якогось вищого загального обов'язуючого всесвітнього, міжнародного трибуналу, котрий нормував би взаємні відносини між державами та народами, а головню унеможливлював би вибрики та примхи їх абсолютизму, доки, словом, державно-національне життя не будуватиметься на певнім непохитнім правнім ґрунті, — доти всі спроби поладження вищезгаданого державно-національного антагонізму й зв'язаної з сим сучасної державно-національної кризи будуть сизифовою працею.

Д. Й. Гіль, автор цікавої розвідки „Організація народів і сучасна держава“ вельми переконуюче з'ясував сю неможливість оздоровлення сучасного міждержавного життя, спочиваючого на необмеженім абсолютизмі надправної суверенності. Ось що каже він з сього приводу: „Коли держава абсолютна, немає нікого над собою й не підлягає ніякому запові, тоді неможливо зорганізувати народи в правнім розумінню, і тоді мусить остати ся на віки вічні стільки чисто самовільних одиниць, які ані не підлягають ніякій управі, ані не дозволяють собою управляти — скільки є суверенних держав, наслідком чого в області інтернаціональних зносин віки вічні запевнилося б анархію“.*).

З сеї останньої уваги видно, що майбутнє удержавлення недержавних, поневолених народів не усовує ще згаданої державної кризи й зовсім не обмежить існуючої анархії

*) Цитую за дуже цікавою, присвяченою інтересуючій нас тут справі розвідкою Реннера, „Нація яко правна ідея й Інтернаціонал“ (1915, стр. 11), в котрій докладно обговорено вищезгадану кризу сучасної державності.

в інтернаціональним політичним життю. Подекуди навіть ще збільшити її, збільшуючи так сказати, число державних абсолютистичних суверенностей.

З цього очевидно не випливає, що самостійницькі прямуювання поневолених народів треба якось обмежувати чи гальмувати. Се лише значить, що їх треба поладити новими методами, а саме: на точно та ясно сформулованій правній основі. Крім того, се значить ще, що так само треба перебудувати і все існуюче державне життя, себто, що майбутня правно-політична реформа має охопити собою не лише недержавні, але й державно-пануючі народи. Се, словом, має бути загальна ревізія державно-національного „status quo ante“ та існуючого національного „стану посідання. Не якась доктринерська реформа, розвалююча живе буття во ім'я мертвого теоретичного догматизму, але саме навпаки, раціональне та доцільне уладження державно-національного існування згідно з вимогами й умовами, як об'єктивно-зовнішнього, так і об'єктивно-внутрішнього характеру.

Коли для цього треба насамперед повалити ненаситного молоха державно-абсолютистичної суверенности, то рівночасно необхідно доповнити сю деструкційну працю відповідним позитивним чинником, себто політично державно-правним унормованням нації, яко такої.

Річ дуже цікава та гідна уваги: засаду суверенности нації проголошено, як відомо, вже французькою революцією, але фактично її поширено тільки на державні нації.

Недержавні та поневолені народи не мають правно-призаного характеру ані по сей час. Під сим оглядом їх уважається за свого роду живий інвентарь чи рухоме майно тої держави або тої території, до котрої вони належать чи котру заселяють. Навіть в чисто культурних справах на інтернаціональним форумі, вони мусіли здебільшого виступати анонімно під загально-державною фірмою, бо більшість інтернаціональних наукових, мистецьких, професійних і партійних організацій та товариств будується на принципі державної, а не національної репрезентації. Навіть соціалістична інтернаціоналізація питома та здебільшого трималася сеї засади, зробивши виїмок для Поляків, соціалістичні партії котрих — з усіх трьох „заборів“ — мали в ній спільне національне представництво. На міжнародних виставах, напр., народи бувшої царської імперії та габсбурзької монархії мусіли фігурувати під російською й австро-угорською державною етикеткою, а не під власною національною фірмою.

Сей парадокс сучасного державно-національного безглуздя чи не найяскравіше проявляв ся в Австрії, в сій класичній державі національних проблем. Отже ані в сій реторті національної різноманітності, нація, яко така, не мала правно-політичного характеру. Австрійська конституція знала лише державну та краєві мови, далі, „коронні краї“, але для неї не існували живі представники обох, себ-то народи.

І коли саме від мая (1917-го року) серед поневолених австрійських народів вибух стихійний рух в напрямі здобуття для себе правно-державного признання, — він зустрів ся з не менш стихійним відпором з боку австро-угорського німецько-мадярського пануючого елементу, пупко обороняючого їх дотеперішній національний „стан посідання“, оснований на традиційнім анахронізмi. Вихід з сього фатального лабіринту один: дотеперішній державно-суверенний абсолютизм треба скасувати. Право політичного самоозначення необхідно признати всім народам однаково: державним, як і недержавним. Се значить, що потрібно скасувати феодално-національні привилеї пануючих народів-патриців, а рівночасно признати поневоленим народам-плебейцям державно-політичну рівноправність. Загалом отже дотеперішню засаду, державно-національної суверенності треба замінити принципом державно-національної автономності.

Ми знаємо, що се останнє слово — залякає деяких фанатичних самостійників, бо автономія досі здебільшого означала саме обмеження самостійницьких прямувань поневолених народів, мала бути для них сурогатом купої незалежності, а до того ще, коли не з ласки, то принаймні з дозволу державно-пануючих.

Одначе не слід ніколи бути рабами слів чи абстрактних понять. В нашім державно-національнім розумінню поняття автономія, — (яке зрештою зовсім не суперечить фактичному його змісту, автономія ж дослівно означає самозаконність та самоуправу) — вона не лише що зовсім обмежуватиме досягнення національної незалежності всім народам, а в додатку ще — що особливо важно з огляду на дотеперішній розвиток міжнародного життя в дусі засади: „війна всіх проти всіх“ — забезпечує здійснення інтернаціональної солідарності людства, реалізацію заповітної його мрії „вічного миру“, сеї вчорашньої утопії, сьогоднішньої можливості, а завтрашньої неминучості.

В нашій розумінню автономізм має стати правовою нормою нового майбутнього державно-національного життя отже загальною засадою дальшого державно-національного будівництва, а не образливою милостинею, кинutoю з палаців державно-пануючих патрицій до загарбаних їми насильно власних хат народів-кріпаків.

Такий автономизм не обмежуватиме природних вивольних прямувань поневолених народів, але тільки унеможливлуватиме дотеперішню сваволю державно-пануючих народів під егідою суверенного абсолютизму, таким чином отже спричинить ся до здійснення нарешті засади національної рівноправности, яко обовязуючої та основної норми майбутнього державного життя.

Реннер (котрий, як ми вже вище зазначили присвятив спеціальну розвідку виясненню сього дуже цікавого боку національної проблеми) так характеризує зміну, яка спричинить загальне правне унормування нації: „Наслідком такого перетворення нації в правну особу досягається очевидно новий й вищий ступінь культури який відбігає від попередніх так далеко, як часи цивільного процесу від часів права пастука, а до того ще досягається його так, що притім не потребує й не буде затрачувати ся ні один культурний елемент, який містить ся в національності» (цит. праця, стр. 18).

Таким автономічним унормуванням державно-національних відносин усунеть ся дотеперішній конфлікт та антагонізм між державою й нацією, скинеть ся нарешті пута національного февдалізму визиск та поневолювання одних народів другими, — словом, всі добре та загально відомі національні злидні останнього часу. Се, на нашу думку, шлях до витворення того нового світогляду щодо державно-національної проблеми, котрий передбачає Челлен, констатуючи неvistарчальність існуючих ідеологій в сих справах, які трактують взаємний стосунок між державою та нацією дуже однобоко або сутодержавно, або знову сутонаціонально.

Наслідком сього відпаде, нарешті, небезпека того, щоб політичні прямування й розвиток якогось народу могли загрожувати світовий мир або були підпалиювачами чи вогнищами міжнародного пожару, як се бувало звичайно досі, з чим саме числить ся Челлен, признаючи нації право самоозначення під політичним оглядом лише яко право на зедичення і тільки з застереженням (оскільки се не спричини-

ло б якогось міжнародного конфлікту) — на повну самостійність.

З хвилиною бо, коли впаде деспотичний фетиш абсолютистичної суверенності, коли отже всі держави та народи будуть рівноправні, себто в однаковій мірі автономні й відвічальні перед міжнародним державно-національним правним трибуналом та езекутивною, якісь заколоти чи пожари на ґрунті політичних прямувань поодиноких народів будуть неможливі, позаяк не буде викликаючих їх причин: національного утиску та визиску, словом, дотеперішнього національного поневолення й февдалізму.

Так згодом припинить ся природним шляхом дотеперішні боротьби й ворогування між нацією й державою. Процес унормування державно-національних відносин, як він нами тут передбачаєть ся, де-в-чим нагадує перебіг та розвиток відносин між поодинокю особистостю й суспільностю в громадським життю.

Тут довший час лютувала неначе непримирна ворожнеча між індивідуально-еманципаційними прямуваннями поодиноких осіб та суспільно-поневолюючим абсолютизмом загалу. І тут в жертву молохови суспільної суверенності приносило ся живі й природні інтереси й потреби поодиноких людей. А яко протест проти сього суспільного деспотизму часами здійсмав ся бунт антисоціального індивідуалізму, котрий найрадше розторочив би в щерть весь будинок суспільности й на руїнах його піднес би прапор протисуспільного еґоїзму, себ-то індивідуального абсолютизму.

В новій добі поладодження сього індивідуально-соціального антагонізму відбуваєть ся по діагоналі, пробігаючій більше менше посеред між крайніми полюсами сих неначе супротивних прямувань. З одного боку повалено фетиш суспільного авторитаризму й поруч з сим признано суспільностю природні права індивідуальности, а з другого — поруч з сим почали притупляти ся гострі грані протисуспільного ексцентричного індивідуалізму й признано природні потреби та права суспільного загалу. Одним словом, суспільність ніби почала індивідуалізувати ся, а поодинокі індивіди — усуспільнювати ся.

Повної гармонії між ним ще, правда не осягнено, але принаймні знайдено шлях, йдучи по яким, можна прийти до неї. Сей шлях веде до нової суспільности, яка під сей час уявляєть ся в образі соціалізму. Отже й се не припадкове, що таке розвязання національно-державної проблеми, про

яке була мова вище, випрацьовано соціялістичними теоретиками (Бавером, Реннером, Жоресом*) — і що вповні може здійснити ся лише в соціалізованій суспільности.

Значить се нове розв'язання вимагатиме й нових, відповідних до нього, форм державно-національного будівництва, бо в дотеперішніх старих поагодженнях існуючих державно-політичних справ не могло-б вповні зреалізувати ся, як се ми побачимо в далішій нарисі сеї розвідки.

Вже по видрукованню попередніх розділів сеї праці, автор мав нагоду познайомити ся з дуже цікавою й вчасною розвідкою відомого чеського вченого д-ра Ф. Вейра (Weyr): — *Soudobý zápas o nové mezinárodní právo* — (Сучасна боротьба за нове міжнародне право, вийшла в моравських Берні, 1919), в якій фаховим дослідником переведено безоглядну критику дотеперішнього міжнародного права й вельми переконуючо з'ясовано повну його невдержність як загалом так і зокрема щодо існуючої в ній фетишизації принципу державної суверенности, яку ми поборювали тут, яко вже зовсім перестарілу й неутримальну (пор. стр. 83—94).

На думку цитованого вище чеського вченого „суверенність“ є... найголовнішою, а zarazom і й найфатальнішою прикметою юридичних суб'єктів існуючого міжнародного права. (75). „Самозначення народів“ — каже він далі — є... найбільшим ворогом сеї старобулої державної „суверенности“. З прийняттям одного з сих двох постулатів конче падає другий“. (101).

Не абсолютистична й самовільна суверенність поодиноких держав, але колективна суверенність „Союзу народів“. Не принцип сили, себто іншими словами — право п'ястука, що досі найбільш було рішачим в міжнародніх зносинах, але засади правної й моральної справедливості та відвічальності треба положити в основу нового майбутнього міжнародного права. „Не військові події та результати битв, як каже Вейр, але льоїчні аргументи та етичні принципи мали-б бути рішачими для будучого упорядкування міжнародніх відносин...“ (115).

Цитована тут вище чеська праця не обмежуєть ся однак лише критикою дотеперішнього старого міжнародного права:

*) Пор. про се відповідні уваги в III-ім розділі.

друга її частина присвячена з'ясуванню нового міжнародного права. Під сим оглядом дуже цікавими й повчачими являються нариси про „самоозначення народів“, про „Союз народів“ та про „відзброєння народів“, які слід було б переложити на українську мову з огляду на оригінальність їх думкового змісту та загально принципіального трактування чеським дослідником досі все ще раціонально не полагодженої державно-національної проблеми...

VI. Національно-визвольні прямування й існуючі типи держав.

Минув якраз рік*) від часу, коли написано попередні нариси сеї розвідки. Між тим в загально-міжнародній ситуації в зв'язку з всесвітньою війною дійшло до епохальних — майже неймовірних — переворотів. Мілітарно-стратегічний успіх осередніх держав, який досяг свого вершку в першій половині 1918-го року, потім від невдалої німецької спроби прорвати ся до Парижу почав очевидно занепадати, аж на початку осені спав до перигея катастрофального їх погрому, розпочатого капитуляцією Болгарії, яка автоматично майже викликала відтак повний розпад всього хитро сконструованого механізму почвірного союзу.

Болгарія була свого роду його життєвим центром, утримуючим в рівновазі весь складний механізм сього мілітарно-політичного спілчанства осередніх держав. Коли отже з сього механізму випала болгарська його точка опертя, повний його погром був вже лише справою недалекого часу. І дійсно після болгарської капитуляції — турецька була вже тільки льогічним висновком; так само, як і катастрофальний розпад чорножовтої габсбурзької монархії. Ізольована Німеччина очевидно не могла довго сама утриматися. Соціально-політична революція німецького люду з очевидними большевицькими тенденціями була відтак неминучою відплатою за страшенні злочини прусько-гогенцолернівського абсолютизму.

Історія Європи не записала досі в своїх аналах таких бурхливо-революційних подій, як ті, яких ми були свідками наприкінці жовтня та протягом падолисту 1918 року.

Старий лад („ancien régime“), котрий почала розторощувати велика французька революція 1789 р., поваленне котрого відтак протягом XIX ст. було метою революційних вибухів (1830, 1848, 1871 рр.), а на сході Європи першої осінньої російської революції (1905—6 р. р.), смертельний удар котрому нанесла друга, весняна російська революція (1917), і котрий потім в щерть розторощила большевицька її фаза — „старий лад“, котрий у своїх пережитках дуже цупко три-

*) Писано в падолисті 1918 р. І. Б.

мав ся ще в Прусії, Угорщині та Австрії — розпав ся на наших очах від стихійного вибуху революції в осередніх державах, викликаной повною їх воєнною поразкою.

В Австро-Угорщині — сій зразковій лабораторії національної інквізиції, — ся жовтнева революція мала виразно національно-політичний характер, була стихійним проявом самостійницько-визвольних прямувань поневолених австро-угорських народів. На руїнах чорно-жовтої монархії майже протягом одної ночі повстала низка самостійних національних республік: чесько-словацька, юго-славянська, австро-німецька, українська, мадярська.

Поруч з соціально-політичним рухом, національний чинник відіграв отже найголовнішу роль в сій революційній перемоті. Під його залізними вдарами розпали ся підвалини старої державности, сього непримирного ворога політичного, соціального та національного розвитку й поступу. А разом неначе розторощена була твердиня національного феудалізму й скрізь побідно буцім-то запанувало чарівне гасло національного самоозначення, себ-то инакше кажучи — засада національної свободи та самостійництва.

Ми навмисно підчеркнули вище слова „неначе“ й „буцім-то“, позаяк в дійсности й на жаль так не стало ся ще. Бо національний феудалізм був многоголовою гидрою. Державність пануючих народів була лише її панцирем. Революція розторощила його й відрубала пару голів сеї гидри. Але лишили ся інші в постати всіляких „історичних прав“, територіяльного ідолопоклонства, географічних або економічних необхідностей, які народи-пани пустили саме в хід проти визвольно-самостійницьких прямувань народів-кріпаків, аби вратувати що ще рідасть ся з старого національного „стану посідання“, щоб не випустити зовсім зіпід своєї опіки досі поневолених народів.

Саме в бувшій Австро-Угорщині — сій класичній державі національних антагонізмів — найкраще можемо бачити сю останню боротьбу пораженого на смерть старого режиму національного панування проти нового життя національної свободи.

Здавало ся, що там — після повалення чорно-жовтого абсолютизму та німецько-мадярської гегемонії — має настати справжнє національне Ельдорадо, та що ся наддунайська держава стане зразковим прикладом ужиття в дійснім життю вищезгаданого гасла національного самоозначення; тимчасом так не стало ся. Навпаки майже скрізь на пери-

ферії новостворених національних держав дійшло до дуже ворожих проявів і навіть озброєних конфліктів. (Пор. мадярсько-чесько-словацьку війну, італійсько-югославянський спір, польсько-українську криваву розправу в Галичині, мадярсько-інородський конфлікт взагалі, німецько-чеське чимале напруження з приводу т. зв. „Deutschböhmen“ то-що).

Отже замість національного Ельдорада, кривавий привид національних воєн, або, коли хочете, подібна балканізація національних відносин, як в Росії після повалення революцією царської „в'язниці народів“, а особливож після берестейського „миру“, котрий старими методами розв'язав складні й заплутані східно-європейські національні проблеми.

Насовуваєть ся, природна річ, питання: чому се так є? Хто винуватий в с'ім? Бо що-ж може бути простійшим, ніж скрізь справедливе й однакове ужиттє чарівного гасла національного самоозначення!!

Ми вже звернули увагу на те, що одним з винуватців, причиняючих сей національний хаос, — є старі темні сили, які не хочуть добровільно зрікти ся національного панування. Попри се співчинником подібного роду є далі т. зв. „національний егоїзм“, „національна рація існування“, „національна логіка“ й загалом суб'єктивне й, коли так можна сказати, націоцентричне трактування національних справ однаково здебільшого, як з боку старих державно-пануючих народів, так і молодими поневоленими та простуючими до визволення народами. Психологічним висловом сього національного екслюзивізму й є „to со innego“, що Челлен формулював як свого роду детермінізм в національних відносинах, унеможливляючий дійсно об'єктивне й безсторонне трактування спірних справ поміж народами.*)

*) Для ілюстрації наведемо хоч би сей приклад з сучасної національної практики. Австрійські й чеські Німці домагають ся відокремлення північних частин Чехії яко самостійної німецької провінції т. зв. „Deutschböhmen“ покликуючись на засаду національного самоозначення (зрештою не зовсім оправдано, бо в сій провінції німецький елемент не творить компактної маси, а потім у ній є чимало чеського елементу й ще більше примусово та лише зверхньо по німчених Чехів. По жовтневім перевороті протягом кількох днів зголосило ся коло мільона таких бувших „Німців“ до Чехів). Однак історично, географічно й економічно сей край „Deutschböhmen“, творить органічну складову частину всієї Чехії й тому Чехи не хочуть навіть чути про відокремлення сеї нїби-то замкненої області, *geschlossenes Sprachgebiet*, уважаючи її німецькі сепаратистичні прямовання за прояв безглузлого націоналізму. (Пор. про сю справу інформаційну збірку статей: — *Český živel v „Deutschböhmen“*, —

Сей національний субективізм народів не міг би однако відігравати великої ролі (принаймні тепер, коли повалено режим державно-політичного абсолютизму), як би його не підтримували й надалі чинники об'єктивного характеру, унеможливляючи простолінійне розв'язання національних проблем в душі абсолютного застосування лише до етнонаціонального принципу.

Вже в попередніх розділах сеї розвідки, де говорило ся про структуру держави й органічні елементи нації, з'ясовано, як різнманітна їх істота та як переплутані й ускладнені впливами інших чинників (прикл. географічного, економічного, історичного то що) взаємини нації й держави. А проте національний принцип здебільшого ще й досі вважається як не за єдиний, то в кожному випадку за найголовніший державно-творчий фактор.

Воєнним погромом центральних держав і революційним переворотом в них, національні справи, якими слабувала колишня Австро-Угорщина, а подекуди й Німеччина розв'язано *via facti* й здебільшого кожним поневоленим народом по лінії власного національного прямування та без огляду (або порівнююче з дуже малим оглядом) на суперечні або протилежні національні тенденції інших народів-сусідів. Звідси саме вищезгадана балканізація національних від-

зладжений проф. Д. Капрасом, Прага 1918). З другого боку Чехи вимогли для своєї нової держави так само на основі засади національного самоозначення угорську Словаччину й обурюють ся, коли Маляри протестують проти відокремлення сеї своєї провінції з тими-ж самими доказами, з якими вони з свого боку виступають проти сепаратизму „Deutschböhmen'y“, себто-історичним, географічним й економічним.

Повну аналогію сих прикладів признає й чеський соц.-дем. публіцист Д. Гудець в своїй цікавій новій брошурі — *Sebeurčení (самоозначення) národů a marxism. (Kritika marxismu z hlediska (погляду) národnostního)* Прага, 1918. „Без сумніву, територіально, фізіографічно й економічно нахил угорських Словаків мусить бути від Карпатів доду, до Дунаю, Будапешту, Відня, а зовсім не через Мораву до Карконов, Рудних гор, до Лаби й Влтави та Праги. А в Чехах знову природний й економічний нахил не може йти через Велетневі й Рудні гори до Німеччини та Берліну, але йтиме до центру власної країни, до Праги...“ (стр. 26).

Всеж з погляду чеської національної логіки Словаччину треба прилучити до Чехії, а „Deutschböhmen“ не сміє відокремити ся й прилучити ся до Німеччини.

Ми лишаємо наразі осторонь морально-психичний та утилітарно-політичний бік сеї справи, з якого Чехи мають порівнююче рацію, але з'ясовуємо на сім прикладі подвійну мірку національної логіки в абсолютнім її прояві.

носин в бувшій наддунайській монархії, в своїй основі серйозніша й запутаніша, ніж би се на перший погляд могло здавати ся.

Словом, як в пореволюційній Росії, так і в розбитій Австро-Угорщині покищо національна справа не полагоджена новими методами та в дуєї принципіальних норм, котрі могли-б усунути й унеможливити дотеперішню національну ворожнечу й стали війну. Здебільшого се було послуговуваннем лише новими гаслами при утриманню дотеперішньої державно-національної техніки.

Через таке полагодження національні справи й спори, ще не усовували ся з черги політичного життя. Вони лише набули інших форм. Причина сього спочиває головно в тім, що дотеперішні державні типи здебільшого не надають ся вже до раціонального й об'єктивного розв'язання й здійснення національних прямувань недержавних народів. З'ясуванню сього боку цікавлючої нас проблеми присвячуємо далші сторінки сього нарису, які мають бути критикою дотеперішніх державних типів в їх відношенню до нації та знадібками до нових організаційних форм, уможлиwiająчих мирне співжиттє нації з державою.

Насамперед одно застереження. Не має таких панацей, таких універсальних ліків, які-б усунули раз-на-все всі національні недомагання та розв'язали-б національні спори так, аби се заспокоїло всіх заінтересованих співучасників. Неможливість такого ідеального полагодження національної проблеми обумовлено саме неможливістю точного розмежування народів наслідком причин і мотивів географічного, економічного, історичного й культурного характеру.

Істнуючий капіталістичний лад, спочиваючий на засаді визиску, а ргіогі виклював можливість національного миру й згоди та природно наслідком неоднакового суспільно-господарчого розвитку поодиноких народів, — підтримував й спричиняв національну ієрархію, поділяючу народи на панські й кріпацькі.

Сей капіталістичний лад всесвітньою війною вбивчо доторкнуто в саме серце, підміновано в його підвалинах. Червоний прапор соціалізму починає побідно повівати над ним. Але було би наївністю гадати, що на другий день по остаточній ліквідації війни, в Європі запанує справжній соціалістичний лад. В найліпшій випадку Європу „соціалізуєть ся“ в роді Австралії, себто *de facto* вперше вповні

демократизується в її політичній і суспільній життю. В сім майбутнім напівсоціалістичнім режимі, національні антагонізми очевидно притуплять ся, але не зсезнуть зовсім. Вони істнуватимуть лише в інших формах. Не так отже в суспільно-господарчій виді, як головнo в політично-культурній формі саме там, де дотеперішніми державними методами витворено нові національні ірреденти, або утримають ся чималі іншонаціональні діаспори.

Повторюємо: реально трудно уявити собі такі державно-політичні форми, які задовольнили би всі національні індивідуалізми. В сім саме спочиває найфатальніший трагізм державно-національних взаємин. Реннер плястично зясував його, кажучи: „Домагання нації й держави стоять супроти себе як квадрат та круг. Квадратури круга не найдено; так само ніхто не винайде й чарівної формули, яка державу з нацією зв'яже без жадного тертя“...*)

Сього не слід забувати, приступаючи до спроб розв'язання національної проблеми. Завданням реальної політики може отже бути: в межах можливості звести до мінімуму се фатальне тертя поміж нацією й державою; усунути все зайве, що спричинює його; забезпечити всім народам можливий максимум національного розвитку й поступу.

Тому треба шукати таких нових державно-політичних типів, в яких сі вищенаведені постуляти можна було би як найкраще та найпевніше здійснити.

*

Але ранійше, ніж шукати нових шляхів до полагодження сеї найбільш палкої й болючої справи нашого часу, мусимо в загальних рисах зясувати дотеперішні головні типи, держав з углядженням національного елементу в їх структурі.

З огляду на інформаційне лише завдання сих нарисів й обмежений їх розмір ми можемо тут лише загально порушити сей вельми цікавий момент національної проблеми, відсилаючи читачів для близшого ознайомлення з ним до нище наведених праць Бавера, Реннера, Кавцького та Челлена, де їх вельми цікаво й докладно зясовано.**)

*) Das Selbstbestimmungsrecht der Nationen (Право народів на самоозначення), Липськ—Відень 1918 стор. 228.

**) Пор. цитовану вже тут монографію д-ра Бавера: Nationalitätenfrage und Sozialdemokratie (Нац. справа й С.Д.), особливо III й IV частина. Реннер: Das Selbstbestimmungsrecht der Nationen (Право народів на самоозначення), т. I. Його ж збірку статей: Öster-

Що до сього існують власне два зовсім протилежні погляди. З одного — тип національної держави (Nationalstaat) є й має бути найліпшим розв'язанням національно-самостійницьких прямивань нашого часу. Оборонці сеї теорії добачають в новітній історії Європи від середини XIX ст. побідний поступ сього державного типу.

З другого погляду — національна держава, спочиваюча монополю на національній засаді, яко виключним державно-творчим чиннику — була лише переходною фазою в новочасній історії європейського державного будівництва; була інгермеццо, відповідаючим весняному романтизмови ліберального демократизму, економічним відповідником якого був молодий повстаючий капіталізм. Національна держава, на думку прихильників сеї другої теорії, є висловом лише буржуазної демократії. З розвитком капіталізму, з переходом його у вищу фазу переважно фінансового капіталу, рамки її вже не вистарчають навіть для господарчого поступу та розцвіту й державно-пануючого народу.

Наслідком сього *de facto* національна держава згодом й спроквола природним розвитком капіталістичного поступу перетворюється в новочасний тип держави національностей (Nationalitäten-Staat), який не лише більше відповідає розвитковим тенденціям капіталістичної еволюції, але й є раціональнішим з огляду на розкладову роль геоморфологічного фактора в життю народів, часто унеможлиwiająчого їх повне зєднання в однім державнім організмі.

Тому, на думку ідеологів сеї другої теорії, типом майбутности є зовсім не національна держава, але держава національностей, сей неминучий етап до всесвітньої федерації, до будучої світової спілки народів, в якій нарешті остаточно й навсе та однаково справедливо для всіх народів поладодить ся всі національні антагонізми й спірні справи.

Історично перша теорія повстала в революційній атмосфері „весни народів“ 1848 р., окріпла відтак і зміцніла в імпазантнім здійсненню італійського зєднання й утворення

reichs Erneuerung (Відродження Австрії) т. I. 2 розділ; Челлен: Der Staat als Lebensform (Держава, яко форма життя); головню III розділ. І нарешті Кавтського також наведену вже тут розвідку: Die Befreiung der Nationen (Визволення народів — в Києві вийшов її укр. переклад), саме IV і V її нарис. Його-ж нову брошуру: Serbien und Belgien in der Geschichte (Сербія й Бельгія в історії), нарис посліднього розділу. В решті, В. Левинського „Народність і держава“.

самостійної італійської національної держави, далі не менше вражаючого переведення німецьких національно-державних прямувань. Не є випадком, що ця теорія має первісно італійську сигнатуру, що Манчіні класично її сформулював у славетнім своїм відчиті (1851 р.) „про націю яко основу міжнароднього права“ (Della nationalità come fondamento del diritto delle genti), в котрім він національний принцип — сю „святую й божу річ“ (santa e divina cosa) — проголосив виключним державно-творчим чинником (Челлен, 128) й що Мадзіні був й лишив ся ніби історичним втіленням сеї націо-державної ідеології.*)

Ця теорія стала отже політичним канонем державної філософії ліберального демократизму, себто de facto й згодом молодого стану, „tiers état“ (буржуазії), а відтак у поневолених та недержавних народів, віроісповідною ідеологією національної демократії й навіть соціалізму національного напрямку.**)

Блюнчеллі ляпідарно зясував основну суть теорії в сих кільканайцяти словах: — „Кожен нарід є покликаним й управненим утворити державу. Як людство є розділено на певне число народів, так світ має бути розділеним на таке-ж саме число держав. Кожний нарід — одна держава, кожна держава — одна національна істота“. (Підкреслено мною. І. Б.). З сеї формули випливає насамперед домагання національного зєднання, а відтак постулат національної свободи та державної самостійности для кожного народу.

Діланне її в політичнім життї є двоякого роду: 1) інтегральне — оскільки національна держава повстає шляхом політичної кристалізації з існуючого національно-політичного аморфізму, себто конкретно кажучи, через усунення дотеперішнього дрібнодержавного національного партикуляризму (напр. повстання новочасної італійської й ні-

*) Про соціалізм в його відношенню до національної справи пор. вище ІІІ нарис сеї розвідки. Про спеціальне його відношення до порушеного в сїм розділі питання й особливо про еволюцію соціалістичного думання що до сього підчас війни див. нашу статтю: — „Соціалізм й націон. питання — (Вістник політики, літератури й життя, 1918 ч. 35—36). Звертаю увагу при сій нагоді на цікаву вищецитовану чеську брошуру Гудця — Самоозначення народів і марксизм — в якій добре скритиковано ортодоксальне марксистське розуміння національної проблеми.

**) Пор. напр. що до сього заголовок недавньої розвідки Реннера: Marx oder Mazzini? в „Kampf“ 1918. р. V.

мецької держави через систематичну інтеграцію попередньої італійської й німецької дрібнодержавности); а відтак 2) воно буває також диференціальне, а саме в тім випадку, коли під розкладовим впливом сепаратизму старі різнонаціональні державні конгломерати розпадаються на свої національні елементи. (Прикл. повстання балканських держав в наслідку розкладу Туреччини).

Се очевидно лише схема, в яку оборонці першої теорії хочуть втиснути всю державно-політичну історію від середини минулого століття. На їх думку протягом сього часу не повстал ніяка нова державна організація, що суперечила б духови національної засади яко державно-творчого фактору. Челлен завважає з приводу сього: — „Коли дійсна державна істота може далі жити й іншими ніж національними коріннями, то на-будуче все-ж-таки жадна нова держава не може повстати помимо сеї живої особистости. „По відкриттю істоти нації на-будуче не може держава мати иншого джерела та підвалини“. (Стр. 208. Підкреслено мною І. Б.)

Навіть анексії в минулім столітті відбувалися, по твердженню прихильників першої ідеології, не в протинаціональнім напрямі. К. Кавтський, котрий зовсім слушно пояснює генезу національної держави з політичних розвиткових тенденцій новочасного демократизму та національно-визвольних прямувань у звязку з ним серед відроджених т. зв. „неісторичних“ народів, — з приводу анексій в новітній добі каже: „Дійсно важніші зміни границь й анексії, які в Європі сталися за останні сто років — в Італії, Німеччині, на Балкані — відбувалися в напрямі національної держави, а не проти неї“ (*Befreiung der Nationen*, 21).

Ми казали саме вище, що Кавтський повстання національних держав обумовлює потребами новочасного демократизму, політичними прямуваннями пробуджених кріпацьких народів, котрі домагаються повної власної самостійности. Одним з найголовніших моментів при сїм є державна мова, якою в часах поступової демократизації політичного й громадського життя очевидно може бути лише національна мова народних мас. Власне ся справа державної мови й урядування стала головним камнем преткновенія в життю різнонаціональних держав, як наприкл. в Австро-Угорщині.

„Національна держава — завважає що до сього К а в т с ь к и й — зі становища демократії безперечно є найліпшою формою держави, а саме такою, в якій народня маса найскорше може мати вплив під політичним оглядом, бо вона там в своїй суцільности посідає державну мову, мову політичного життя, політичного інформування й агітації“. (Т а м ж е 27).

На його думку державно-творчий процес нового часу в звязку з розвитком капіталізму та поступом демократизму йде по лінії достосування держави до національного, а не ріжнонаціонального типу. (Т а м ж е 23—24).

Доказом сього, крім вищенаведених прикладів, мали бути австро-угорський дуалізм від 1867 р. (яко перехідний етап мадярського сепаратизму) й відокремлення Норвегії від Швеції в 1905 р.

Зовсім инакше та майже протилежно поясняють ся новочасну політичну історію Європи під націо-державним оглядом представниками другої з вище згаданих теорій що до сеї справи, а саме й головнo т. зв. австро-марксистичною школою, оригінальними ідеологами якої є відомі віденські соціалістичні письменники др. Бавер та др. Реннер.

На думку сих останніх не національна держава, але держава національностей є державним типом майбутности. Національна держава була лише перехідною фазою в державнім будівництві Європі, яка свого найбільшого розцвіту досягла в часі італійського та німецького державно-національного зєдинення, отже в межі часі 1848—1878 р., але зовсім не була й не є провідним мотивом всеї політичної історії від середини ХІХ ст.

Навіть навпаки наслідком економічного розвитку й поступу капіталізму від примітивної націоцентричної фази до всесвітньої господарки нашого часу — завважаєть ся спрокволий зріст й перетворювання національної держави в державу національностей. Природний сей процес на півдні й сході Європи підтримуєть ся чимало геоморфологічною структурою її (на Балкані та в бувшій Росії, а подекуди й в Австро-Угорщині), яка майже унеможливляє переведення там засади національної держави та містить передумови утворення тут держав ріжнонаціонального типу.

З сього погляду Австро-Угорщина — ся „образна національної засади“ — не була отже зовсім державним анахронізм-

мом, засудженим на неминучу смерть, але, кажучи словами прихильника національного принципу Челлена: „все-світньою державою en miniature“, завданням якої було полагодити чималу справу „злучення в одній політичній єдності ріжнотнотні й до того ще свідомі сеї своєї ріжнотнотности людські породи“.*)

Се була ніби експериментальна лябораторія, в якій треба було дійти до синтезу державного з національним елементів та винайти нову формулу для державного типу майбутности.

Бавер в своїй цитованій монографії старався доказати, як в дійсности й під впливом економічного фактору національний демократизм, під знаком котрого повставали національні держави, поволі еволюціонував в національний імперіялізм, наслідком чого „вже не національна держава, але імперіялістична держава національностей являється метою її (національної буржуазії І. Б.) прямувань“ (І. с. 426).

На думку Реннера так само для майбутньої організації людства „держави національностей є правзором й емпіричним каменярем“ (*Selbstbestimmungsrecht...*, 94). Національний імперіялізм Бавера він називає паннаціоналізмом та вважає сей останній за характеристичну познаку сучасного вищого щаблю капіталістичного розвитку.

Ми пригадаємо тут читачеві вже цитовану вище формулу національної держави, яку дає Гессен в своїй розвідці „Нарід і нація“: „Національна засада — каже він — однаково тріумфує як в тім випадку, коли нація творить державу, так і в тім, коли держава формує націю“.

Перша частина сеї формули відповідає первісній національній фазі новочасного державного будівництва, друга — є висловом паннаціонального або націоімперіялістичного періоду в ній, так характеристичного для кінця минулого й початку нашого століття.

Докази сього останнього наведемо низче. А тепер вернемося ще до дальшого зясування другої теорії в інтересуючій нас справі.

На думку Реннера новітня політична історія Європи достарчає більше прикладів на користь теорії про перевагу

*) Die Grossmächte der Gegenwart (Сучасні великодержави)

типу держави національностей над типом національної держави, ніж навпаки, як се старають ся доказати прихильники сеї останньої.

Критично розглядаючи державну карту сучасної Європи, він констатує, що в дійсности переважає нині скрізь тип держави національностей, а не навпаки. „Три скандинавські держави, відтак Голляндія, Еспанія та Португалія (отже зразки національного типу держави. І. Б.) — в ніякім випадку не є головними чинниками на світовім кону. Національна держава в дусі Мадзіні не є вже правилом або принаймні зразком. Історично уважані за зразкові національні держави, як Франція й Італія, переступили вже межі національних областей й уважають се поширення життєво-необхідним. Для них самих світова держава старого стилю є пануючою політичною думкою. Але світова держава є неминуcho богатовна, неминуcho є державою національностей! Так отже національна засада належить вже до історії, як не тяжко націоналістови пізнати або признати сей факт“ (Oesterreichs Erneuerung, 27).

Реннер доказує далі, як національні великодержави (Італія й Франція, а особливо Англія) в своїм імперіалістичнім поступі саме остатніми часами здобули нові „окраїни“ й „іногородців“ та як їх колоніяльна політика абсолютно нехтує національну засаду, підбиваючи не лише дикунські чи напівдикунські народи, але навіть й „іногородців“ з конституційним ладом, або й європейською культурою (прикл. Мароканців, африканських Бурів то що).

На доказ переваги типу ріжнонаціональної держави він наводить далі Канаду та південно-африканську державну унію.

Правда й сі цитовані ним факти та докази ідеології першої категорії зводять до свого типу національної держави, а саме в дусі кінцевої частини вищезгаданої гесенівської формули, яка числить ся вже власне з державно-пануючим народом й після якої навіть, бувша царська Росія та сучасна Англія уважають ся вельми часто національними державами.

Тут отже слід звернути увагу на те, як останніми часами робили ся національні держави навіть там, де населення в більшій чи меншій степені було ріжнонаціональне, але де положення „окраїн“ й „іногородців“ було зовсім безправне.

Мусимо собі насамперед добре уявити, що засада національної держави *de facto* майже ніде (з винятком західно-

периферіальної зони Європи, де се — про що говорило ся в попередніх розділах сеї праці — уможливлено відповідними геоморфологічними умовинами, бо лише в сих частинах Європи географічні й етно-національні індивідуальности більш-менш покривали ся, так що принцип „одня нарід — одна держава“ міг бути справді здійсненим) — не була ідеально переведена. В дійсности або поза національною державою лишила ся частина незєдненого власного народу та кусник рідної країни (отже т. зв. „terra irredenta“, як наприкл. італійська в Австрії), або знову — і се майже скрізь — в національній державі опинило ся чужомовне населення та „окраїни“ (як прикл. Познанщина та Поляки, або шлезвицькі Датчане, ельзас-льотаринзькі Французи в новій німецькій державі, поза межами якої лишило ся однак 15 міль. Німців, не рахуючи до сього американських емігрантів та російських колоністів).

Навіть такий класичний зразок національної держави, як Франція, ще й досі має коло $2\frac{1}{2}$ міль. інородського ріжнонаціонального населення, себ-то принаймні 7%.

Коли отже нації не вдало ся здебільшого витворити держави в дусі національного принципу, то держава могла витворювати націю „по образу й подобию“ державно-пануючого народу.

Так почала ся скрізь програмова й примусова асиміляція „інородців“ та „окраїн“ в дусі державно-національної думки.

Безглузда русифікація поневолених народів в царській Росії, сумно-славний пруський гакатизм в дусі гасла „ausgerotten“ (винищити) і нарешті дикуньська мадяризація в Угорщині, де de facto „інородці“ були в чисельній перевазі (53.6% проти 45.4% державно-пануючого народу) — се все практично-політичні результати новітньої методи витворювання „національної“ держави.

Ми їх зясуємо в кількох словах на класичнім мадярським прикладі, ширшому загалови досі на жаль менш відомім, ніж царсько-російський або прусько-гакатистичний способи насильного винародовлення.

В Угорщині в сій середньовічній камері національної інквизиції — державно-пануючий нарід (azural kodó nemzet), себто Мадярський, в дійсности нетворячи навіть половини населення Угорщини, завзяв ся зробити з неї силоміць „національну“, себто мадярську державу й з сею метою

наси́льно зма́дяризувати нема́дярських іно́родців („idegen a j k u a k“) отже більшість населення.

Сю паннаціоналістичну політику Маляри почали переводити дику́нськими засадами під відомим гаслом „ма́дярської державної думки“ (a m a g y a r á l l a m e s z m e).

Маляри здійснювали сей свій ідеал з безприкладним майже ідеологічним цинізмом. Історик новочасної Угорщини й захоплений прихильник насильної маляризації — Г. Бекшіч (G. Beksics) в своїй розвідці про дуалізм писав напр.: — „Зусилля перетворити історичну державу в національну віддавна було головною ознакою малярської політики. Підчас влади Тіси (Коломана, батька недавно застріленого угорського прем'єра, 1875—90 р. І. Б.) се прямування знову проявляєть ся й набуває впливу з одного боку тому, що щиро працюєть ся, а з другого тому, що ся праця чудово вдаєть ся. Тим, хто се заперечує (деякі малярські шовіністи не були задоволені навіть лютою маляризаторською політикою Коломана Тіси. І. Б.) — можна відповісти статистичними датами, котрі постарчає перепис населення з 1880 р. й котрі засовують, який величезний успіх мала маляризація, а новий перепис покаже се ще ясніше...“*) Згаданий малярський історик ставить сю справу зовсім ясно та недвозначно: — „Або Угорщина стане великою національною державою, або перестане бути державою взагалі“ (І. с., 193).

Державні малярські діячі, політики та головно преса прилюдно заявляли, що здійснення малярської національної держави може стати ся лише шляхом безоглядної винародовлюючої політики.

Відомий малярський політик й державний діяч барон Банфі (B a n f f y) казав напр., що „без шовінізму не можна збудувати суцільної національної держави“ (і d e m, 199). Сей самий політик заявив у будапештській соймі, говорячи про національну державу: — „Ми хочемо правної держави, але її будуватимемо ся аж по забезпеченню національної

*) Цитую за чудовою монографією англійського публіциста Scotus Viator'a: — *Racial problems in Hungary* — (Націон. справа в Угорщині, вийшла в Лондоні в 1907 р.), в якій вельми докладно й детально засовано страшенну долю немалярського населення в Угорщині. Немаючи зараз під рукою оригіналу сеї гарної книжки послуговуюсь чеським її перекладом: — *Národnostní otázka v Uhrách* — (Brno, 1913).

Се одна з праць, які треба би перекласти на укр. мову, тим більше, що автор пише в ній також і про сумну долю угорських Українців.

держави... Інтереси угорської країни вимагають того, щоби сю національну державу збудовалося на дуже шовіністичних засадах". (Підкреслено тут і далі мною І. Б.).

При иншій нагоді Банфі сказав: „Мирно сього завдання не можна долагодити. Ми з ними (іногородцями І. Б.) дорозуміти ся й угоду зробити не можемо, бо ми хочемо мадярської національної держави, а вони бажають ріжномовної держави, а в ній однакових прав для всіх народів“ (там же, 216). Тіса — син на однім банкеті (в 1905 р.) констатував: „Коли громадяне немадярські хочуть користати ся законними правами, вони мусять безумовно признати, що ся держава є мадярська“ (а Magyar állam).

В Угорщині, як відомо, на папері існує ніби ліберальний національний закон з 1868 р. (відомі XLIV ст. основних законів угорської держави), котрим Мадяри звичайно й не без чималого успіху обдурювали Європу, представляючи їй свою державу яко „острів свободи“, проти політично-національного лібералізму й поступу якої невдячні „іногородці“ неначе лише безглуздо й злочинно бунтують.

Отже про сей папіровий закон Тіса в згаданій будапештській промові говорив:

„Мадярський нарід не зобов'язав ся, що сей закон признавитиме на все й що його не змінить..., як що змінять ся відносини і ми переконаємо ся, що сим законом даємо права своїм ворогам і таким чином ділаємо проти себе“ (217).

Прихильником безоглядної мадяризації був і инший мадярський політик та державний діяч Коломан Селі (Széll), на думку якого „насамперед треба забезпечити, щоб ся країна була мадярською, а потім вже хай буде освіченою, багатою, культурною й поступовою“ (218). Страшенно шовіністично писала про се мадярська преса. „Pesti Hírlap“ — один з найголовніших мадярських органів цинічно признавав ся напр.: „Ми, мадярська суспільність... хочемо абсолютно змадяризувати Угорщину“ (217).

Його не задовольнило-б те, як би „іногородці“ були вірні мадярській державі, признавали-б мадярську державну думку, говорили-б по мадярськи, але заховали-би при сїм свою національну своєрідність та відрубність. Се для мадярського

провідного журналу замало: він хоче, аби все інородське в Угорщині було вщерть винародовлено й змадяризовано.

Ось як мадярські патріоти уявляли собі плян утворення „власної“ „національної“ держави.

Ми присвятили трохи більше уваги сій мадярській методі утворювання національної держави, позаяк в ній вельми яскраво проявився державний паннаціоналізм так характерний для нашого часу повної дегенерації національного принципу — у всій його безглуздій виключності та звирючості. Ми не хочемо твердити, що сї мадярські методи утворювання нації державою є пересічною нормою в сучаснім політичнім життю. Але безперечно, що сей мадярський рецепт є до вподоби всім визнавачам націоналізації держави з ріжномовним населенням; тільки що не скрізь і не всі паннаціоналісти мають цинічну мадярську відвагу явно й прилюдно переводити сю зоонаціональну політику. Де-хто з них напр. у фаризейській гіпокризії покладає надії на „природну“ й „добровільну“ асиміляцію иншомовних „окраїн“. Але всі вони однаково примусовим чи непримусовим робом найрадіше-б проковтнули „братерських“ інородців, як би сї опинилися під їх пануванням.

Саме тепер, коли на руїнах старих державних організацій з'являються нові, під національною фірмою, але здебільшого з чималим додатком інородського населення, справа набуває не-абиякого часового значіння. Щоб на будуче запобіглося таким винародовлюючим методам, якими послугувалася перед війною Угорщина, треба буде положення „окраїн“ й „інородців“ в чужих державах так міжнародно забезпечити, аби наперед унеможливилося сваволі державно-пануючих народів супроти них. Було-б фатальною похибкою покладати на це до сього на добру волю й справедливість сих останніх та на академічне захоплення їх гнучким і досі все ще мало фактично спрецизованим т. зв. „правом народів на самоозначення“. Бо не слід забувати, що в національних справах завжди й скрізь субективізм панує над об'єктивізмом, а „to co innego“ є майже звичайною й пересічною нормою. В атмосфері сього національного субективізму й найідеальніше та найбільш справедливе „право самоозначення народів“ легко може бути зловжито задля національного поневолення недержавних народів, оскільки положення сих останніх не управильнить ся й непохитно

незабезпечить ся інтернаціонально. Але про се говорити меть ся в кінцевих увагах сеї розвідки.*)

Переглядаючи попередні сторінки сього нарису, читач міг легко подумати, що автор глузує з нього. З викладу обох головних теорій про взаємини між нацією та державою виходить, ніби обидві вони мають рацію та що реальне політичне життя Європи фактично potwierджує, як першу, так і другу.

В дійсности-ж ані автор не глузував з читача, ані обидві сі протилежні теорії не є такі слухні, як на перший погляд може видавати ся. Кожна з них має лише зглядну рацію, але жадна — повної й суцільної, бо на інтесуючу нас справу вони задивляють ся з діаметрально протилежного становища й тому кожна з них дотикає лише одної її сторони, але на основі сього однобокого погляду рішає про весь зміст і характер сеї проблеми. Словом, се стара й відома історія про двох людей, що дивили ся з протилежних позицій на диск, з одного боку червоний, а з другого білий і страшенно спорили й переконували один одного, що сей диск є лише червоний або лише білий. В дійсности зглядну рацію мав кожний з них, повної не мав жадний.

З попередніх розділів сеї розвідки**) вже видно, що ідеальна національна держава в душі засади „оден нарід — одна країна“ не існує ніде, або в найліпшій разі є дуже рідким випадком. Що до сього мають отже більшу рацію прихильники теорії держави національностей, до котрих, яко одного з перших каменярів її, слід зачислити також Драгоманова, котрий задалегідь й майже пророчо відкрив деякі тайники націо-державного співжиття. Сі теоретики ріжно-національної держави мають рацію навіть помимо недавнього розпаду Росії та Австро-Угорщини, що внаслідок й на перший погляд промовляло-б на користь першої теорії. Бо на руїнах сих останніх повстають не чисті однаціональні держави, але здебільшого лише під фірмою національної держави *de facto* в більшій чи меншій степені знову ріжнонаціональні держави. Драгоманів, передбачаючи се свого часу, характеризував сей процес як роздроблення одного великого централізму на низку малих

*) Пор. що до сього нашу статтю: — Про інтернаціонально-правний захист недержавних народів і національних меншостей — „Вістн. пол., літ. й життя“. 1918, 17 та 18. чч.

**) Пор. також нашу статтю: — До питання про національну державу — у „Вістн. П., Л. й Ж.“ — 1918, ч. 42.

і менших. Та обставина, що є нові держави обіцяють своїм „окраїнам“ й „іногородцям“ повну рівноправність в згоді з засадою права народів на самоозначення — не може бути міродайною, бо 1) як історія повчає в аналогічній ситуації державні народи здебільшого й часто обіцяли автономну свободу поневоленням, робили це навіть Маляри, навчені де-яким сумним досвідом з протиіногородською політикою, відгомонам чого є й вищезгаданий їх національний закон з 1868 р., а 2) що є іногородці та „окраїни“ не хочуть признати такого рішення (прикл. „Deutschböhmen“, українсько-польський конфлікт з приводу східної Галичини) та що тепер вже відразу замість національного миру маємо в осередній Європі чималу балканізацію національних відносин, себто ще більше загострення старих національних спорів і болячок, які після всього „полагодить ся“ старим способом, себто імперативно й з углядженням лише одної з двох сторін, друга мусіти це хоч-не-хоч піддати ся, бо — „vae victis“!

Коли-б засаду національної держави перевело ся ідеально й однаково справедливо для всіх, це означало-б ні більше ні менше, як улаштування державно-політичної карти після етно-національної засади, себто заварення такого загально-європейського хаосу, серед якого відоме гасло Гоббса: — „Bellum omnium contra omnes“ — (Війна всіх проти всіх) — затріумфовала-б в страшенній своїй людодській безглядности й жорстокости.

Тому з такого простолінійного застосування національного принципу глузує не лише Реннер і прихильники різно-національного типу держави, але не признають його й народи оборонці національної держави (прикл. Чехи в справі „Deutschböhmen“, Поляки що до де-яких українських країв і т. д.); неможливість такого його здійснення признає також Кавтський, кажучи: „Було-б безглуздом новочасне національне прямування уявляти собі так, що візьметь ся національна карта Європи й ухвалить ся, що означені на ній мовні області перетворюють ся в таке-ж саме число національних держав“ — (Die Befreiung der Nationen, 31).

Попереду він з приводу сього пояснює: „Утворення національної держави не слід отже так розуміти, що при єм неначе розходиться про втілення до неї всіх областей, заселених одною народністю... для національної держави може брати ся на увагу лише замкнена мовна область...“ (idem, 28).

Неможливість ідеального переведення постулату національної держави обумовлено різноманітністю елементів її структури, про що докладно говорило ся в попередніх розділах; міродайними при сїм є не лише фактори т. ск. об'єктивного характеру (отже головню геоморфологічний, соціальний і економічний), але й елементи суб'єктивної категорії (як історично-культурний, політичний та релігійний).

Кавтський, сам чималий прихильник типу національної держави, вельми плястично зреасумував всі сї перешкоди до здійснення ідеалу сього типу держави, говорячи:

„Всі сї чинники — розірваність мовної області, мовні острови, перемішання мов на границях національних областей, різниця між мовними й природними межами, потреба вільного приступу до світового моря, історично дані релігійні та політичні умовини — всі сї фактори можуть для переведення національної держави в де-яких країнах і в де-яких добах утворити тяжкі перешкоди навіть серед самого населення. Прямуювання до національної самостійности, яке тісно сполучене з сучасною комунікацією та з повставшою з неї новітньою демократією, через се не ослабне, бо воно не скрізь проявляє ся в формі стремління до національної держави“ (idem, 31).

Ся цитата ясно підчеркує знову різноманітність структури держави й складність взаємин між нею та нацією. Однаковою похибкою обох тут зясованих теорій про сї взаємини й спочиває саме в тім, що вони не досить узгляднують сей факт структурної гетерогенії держави й марно змагають ся звести суть національного державного відношення до якогось одного знаменника (виключно-національного — перша та лише економічного — друга), а наслідком того замість справжнього малюнку сього останнього, мають в дійсности тільки zdeформовану його діаграму, ніби викривлену в сферичнім дзеркалі однобокого їх думання.

Очевидний факт, що національна держава була-б ідеальним розв'язанням націо-державного питання. Й тому сей державний тип є *primum desiderium* самостійницьких прямуювань всіх поневолених народів. Не слід однако при сїм забувати, що націо-державні взаємини на жаль являють ся політичним рівнянням не о двох, але о кількох невідомих, і тому марно рішати його елементарним способом, редукуючи до одної лише якоїсь даної величини.

Не можна обмежувати ся лише констатуванням факту, що політичний розвиток сучасної Європи йшов та йде в напрямі до національної держави або через неї, себ-то отже до держави національностей. Треба також подивити ся на те, як той чи инший тип держави проявив ся реально-політично в щоденнім життю, як заспокоїв громадські потреби народів, який мав вплив на міжнародне співжиття й поступ людства то що.

При таких критичнім розборі обох сих державних типів, побачимо, що в дійсности жаден не вистарчає й не заспокоює. Передвоєнна австро-угорська національна гризня була характеристичною прикметою сеї наддунайської держави національностей. Але й на Балкані, де робило ся компромісові спроби здійснення постулату національної держави, не було так само ніякого раю на землі. Навпаки Балкан став політичним вульканом Європи, стало загрозуючим всесвітний мир. З приводу Балкану дійшло до світового пожару 1914—1918 рр. Правда, до сього чимало спричинило ся інтернаціональне положення Балкану та конкуруючі втручання до балканських справ європейських великодержавних впливів. Але факт, що й внутрішнє державне життя самого Балкану було джерелом постійних міжбалканських націодержавних суперечок та напружень, хоч би наприкл. з приводу злощасної Македонії, так що сьому політичний наш словник завдячує навіть спеціальний термін: — балканізація відносин, що означає дуже хитке й непевне полагодження політичних справ.

Не диво отже, що в лоні балканської демократії (а головнo й насамперед серед тамошніх соц.-дем. партій) появило ся чимале прямування від існуючого типу поодиноких національних держав до загальної ріжнонаціональної й кількaдержавної балканської федерації в дусі гасла „Балкан — балканським народам!“, переведення чого означало-б з одного боку еманципацію від імперіялістичного впливу європейських держав, а з другого — справжнє унормовання внутрішньо-балканських національних і державних справ.

В сих федерально-інтегруючих тенденціях на Балкані прихильники другої теорії добачають як раз аргумент на користь ріжнонаціонального типу держави й очевидний доказ проти придатности до життя національної держави. Причини сього, на їх думку, головнo економічного характеру, а відтак містять ся в тім, що тип національної держави здебільшого приводить до дрібно-державного атомізму, що суперечить ніби-то новочасному політичному розвитку,

який простув до великодержаного типу, обіймаючого вже цілі континенти та части світа (прикл. в Австралії*) в Північній Америці), а не до середньо-європейського державного ліліпутизму.

Реннер повторює афоризм англійського державного діяча Сесіля Родеса про те, що новочасне політичне думання й життя оперує вже „світовими континентами“.

На його думку економічно-географічний фактор переважає в державнім будівництві над національно-язиковим. Закон економічної автаркії вимагає вже великих наднаціональних державних організацій (прикладом сього типу мала бути проєктована „Mittel Europa“).**)

„Національна держава є замала — каже він; — світ розділюється на кілька великих груп; треба думати в частинах світа. Навіть найсильніші з великодержав ізольовані й ослабі для поставлених перед ними історичних завдань. Історія пхає до наднаціональних формацій, до держав більших за націю. Доба осамотнених малих народів і багатьох суверенностей вже минула.“ (Österr. Erneuer., 39).

Заведення національної дрібнодержавности на руїнах ріжнонаціональної великодержавности являється, на його думку, фатальною економічною реакцією, яка суперечить духови сучасного господарчого розвитку й поступу. Дотеперішня дрібнодержавність засуджена саме економічно на погину.

„Розміри новітнього культурного життя не зносять вже дрібнодержавности; вони вимагають великих господарчих і комунікаційних спільностей, в порівнянні з котрими вже й великі народи замалі. Націоналізм став нині тим, чим перед сто роками був партикуляризм“ (Öster. Erneuerung, 32).

„Для ізольованих, незалежних малих держав, що існують без звязку побіч себе, нема вже місця“ (там же, 53.)

Держава національностей, а взагалі державна спілка, сей стан переходу до наднаціональної держави є отже в життєвім інтересі малих народів і країн, які лише таким

*) З приводу Австралії Е. Бертон заважив ось що:

„Вперше в світовій історії маємо тут один нарід для одного континенту та один континент для одного народу“ — отже також свого роду приклад на національної держави цілоконтинентного розміру.

**) Österreichs Erneuerung, статті про наднаціональну державу. стр. 36, 39; відтак — Selbstbestimmungsrecht... §§ 15, 30 стр. 133.

чином, в наднаціональній державній організації вищого майбутнього типу, єдино та найліпшим способом можуть забезпечити своє національне існування й самобутність та свою красу своєрідність. „Наднаціональна“ держава — каже Реннер — не є нісенітницею, а являєть ся життєвим імперативом для малих народів та національних черепків в часі, коли й найбільші народи лишаючи ся ізольованими вже заслабі (*idem*, 43).

В сих увагах визначного австро-маркєівського теоретика попри безперечно слушні спостереження є чимало одногобокого теоретичного схематизму й підсвідомого упередження супроти національної ідеології нового часу.

В його думках про малі народи й дрібно-державність чути напр. очевидний відгомін теорії про спроектованне сих останніх великодержавами по аналогії з доктриною про концентрацію капіталу (див. про се Кавтєський: *Die Befreiung der Nationen*, 22) або иншою подібною гіпотезою про „політичний гравітаційний“ закон в державнім співбутті, після якого державну конфляграцію порівнуєть ся з планетарною системою, в котрій великі держави сонця скорше чи пізнійше пожирають сусідні менші й малі, або принаймні включають їх (економічно й політично) в сферу свого обігу на правах свого роду сателітів. (Пор. про се Челлен: — *Die Grossmächte der Gegenwart*, 154).*)

Кавтєський слушно одначе звернув увагу на те, що в сьому міркуванні занадто зловживаєть ся економічного аргументу. Для новітньої держави з погляду капіталістичного розвитку рішачим є не територіяльне поширення аж до досягнення економічної автаркії, але запевнення сеї останньої шляхом відповідної суцільної й замкненої комунікаційної системи. (*Die Befreiung der Nationen*, 22, 27). Протилежне твердження є на його думку впрост нонсенсом, бо жадна держава в дійсности не є економічно-автаркічною (стр. 27). Критичне положення малих держав і народів обумовлюєть ся отже не економічним, а головно географічним і особливо мілітарно-стратегічним моментом (напр. для Сербії й Бельгії підчас сеї війни).**

*) Сею аналогією послуговував ся також і Навман в своїм відомім проєкті „*Mitteleurop'a*“, в яким справу малих народів і держав розглядаєть ся саме зі становища політично-гравітаційного закону.

**) Критику сеї переборщеної економічної науки й справжню не-економічну підвалину її читач знайде в цитованій вже тут иншій праці

Спiр отже про державний тип (національна держава, чи держава національностей), про який мова була в сьому нарисі, уявляєть ся нам у виді нової ділеми: велико-держав а (очевидно ріжнонаціонального характеру), або дрібно-держав н і с т ь (здебільшого відповідаюча сучасним прямуванням до однонаціональної держави).

І тут знову добачаємо цікаву позначку новочасного політично-державного розвитку. Дрібнодержавність так само, як і тип національної держави, в здебільшого висловом новітньої демократії. В більшім демократизмі малих держав, обумовленім здебільшого безсиллєм їх правительств переводити глитайсько-заборчу політику великих держав, і спочиває, на думку Кавтського, „притягаюча сила (сих останніх) для їх населення“ (Serbien und Belgien, 94).

Тимчасом отже коли прихильники економічної теорії (Кавтський називає її вульгарним або воєнним марксизмом) доказують занепад дрібно-державности на користь великодержавної концентрації, Кавтський навпаки бачить у новітнім часі сталий зріст першої. „Порівнюючи з сим економічним законом європейську державну історію від віденського конгресу в 1815 р. (добачаємо) вдаряючу суперечність її з ним. По сїм часі не знаходимо в Європі ані постійного абсорбовання малих держав великими, ані поширення національної держави в державу національностей“ (i d e m, 91).

Не трудно бачити, що в зясованім тут представленню справи типу державности з двох вищезгаданих протилежних становищ в трохи доктринерського схоляцизму, який неминучо приводить до парадоксального діаметралізму висновків та до ніби-то безвихідного „зачарованого колу“.

Адже останній висновок Кавтського легко можна-би зкорегувати прихильникам другого теоретичного напрямку. Вони могли-б напр. доказати, що дві найбільші сучасні національні держави — італійська та німецька — повстали на руїнах попереднього політичного партикуляризму та дрібнодержавности, коштом що найменше 11 малих держав — (Челлен: Der Staat als Lebensform, 212—213) і можуть бути влучним доказом формування новочасної великодержавности наслідком синтетичного ділання національного, географічного й економічного чинників.

Кавтського — Die Vereinigten Staaten Mitteleuropas — (Зєдинені середньо-європейські штати) — Штуттгарт, 1916.

Відокремленне-ж новочасної Бельгії від Нідерландського королівства є знову скорше доказом проти національної держави, ніж за неї, бо се останнє обіймало майже всю фламандсько-голяндську людність і в кожному випадку більше наближувалося до типу національної держави. Але саме в сьім випадку можна добачати чимало диференціюючої сили географії, економіки, історії, релігії та культурної й суспільної психології, разом міцнійших, ніж інтегруюче діланне національного побратимства й мовної спільности. Очевидно, що й проти сих прикладів можна-б було навести контраргументи й продовжувати таким чином сей спір до безконечности.

Тут пригадується отже слушність того твердження, після якого, коли на певну справу можливі дві протилежні відповіді, то се значить, що розгляденне її в основі було кепсько поставлене. Похибка сеї невірної постановки, на нашу думку, головню спочиває в спробах, так сказати, моністичного трактування сеї вельми плюралістичної щодо свого змісту проблеми.

Відсилаючи читача до попередніх уваг про різноманітність структури держави та нації, як і про складність їх взаємин, хочемо тут звернути увагу на певні очевидні тенденції в новочаснім політичнім життю до витворення нового державного типу, синтетично узгляднюючого та обіймаючого всю вище зясовану різноманітність націодержавної проблеми. Можливо саме, що на сьім шляху знайдуться врешті методи та засоби до остаточного полагодження націополітичних й державних конфліктів, до досягнення отже тої світової й міжнародної гармонії, про яку людство віддавна мріяло й до якої йшло кривавими манівцями історії.

Під час сеї війни наслідком катастрофального її ділання та впливу на все людство, безпосередню відчуте та віднесене багатьма народами й країнами, скрізь по всьому світу залунало майже стихійно гасло Загальної Ліги або Союзу Народів, яко конкретної форми політичного переведення відомого й дуже популярного принципу самозначення народів, через що мали-б утворитися передумовини й запоруки міжнародного та вічного миру.

Визначні політичні й державні діячі головню антантського табору (Роберт Сесіль, Ед. Грей, Л. Буржуа, В. Вільзон, Дж. Ллойд та інші), та й з центрально-державного (проф. Ферстер, Лямаш, німецький політик Ерцбергер), як і неутрального (головню президент

швайцарської республіки — Кальондер) — з великим зрозумінням боронили сю думку міжнародного спілчанства, яко майбутнього типу державно-політичної організації нової Європи та всього світу взагалі.

Ся думка інтернаціонального або світового союзу народів не є новою. Навпаки вона належить до найстарших та заповітніших мрій людства. Початки її можна простежити від найдавнішої доби античної історії. Конкретний прототип її добачають в старогрецьких племенних союзах т. зв. „амфіктіонах“. В III ст. всесвітній мир пропонував римський цісар Пробус. Відтак на релігійнім ґрунті бажав його здійснити католицизм, ся після назви своєї загальносвітова релігія. Середновічні монахи й схоластики та мислителі чимало присвячували уваги сій цікавій проблемі. Королі й володарі тогочасні різними шляхами змагали ся реально її розв'язати. Згадати лише проект універсальної всесвітньої монархії, гарно й оригінально зясований великим італійським поетом А. Данте, або гарно продуманий план великого чеського гуситського короля-демократа Юрія з Подебрад (з 1462 р.) утворення європейської імперії вічного миру.

З новочасних мислителів головню Руссо та Кант — оригінально розглядали сю стару, але вічно молоду мрію людства. Перший в єдиненню малих держав для захисту проти сваволі великих бачив шлях до її здійснення, другий конкретно пропонував у своїй славетній розвідці „До вічного миру“ („Zum ewigen Frieden“ (з 1795 р.) утворення всесвітнього союзу народів в одній загальносвітовій республиці.

На українським ґрунті київські „братчики“ з Костомаровим і Т. Шевченком на чолі, з їх мрією про федеративний союз славянських народів, також належать до числа каменярів сеї великої думки, яка в особі Драгоманова знайшла визначного свого товмача й аналізатора, оскільки розходило ся о синтез її національного та космополітного елементів.

В новітніх часах пропагував її знаменитий й славетний знавець міжнародного права, проф. Блюнчлі, в своїм проекті „Всесвітньої конституційної держави“.*)

Молода Європа середини минулого століття, новочасна демократія, первісний соціалізм та інтернаціональний пацифізм своїм програмовим домаганням виставили „Європейські Сполучені Штати“.

*) Див. про се інформаційну статтю — „Myšlenka svazu národů v dějinách“ (Думка союзу народів в історії) в празькім — „Právo Lidu“ — 1918 від 4. вересня.

Ся велика ідея міжнародного братерства та світового миру й досі все ще є заповітною метою вселюдських та національних прямувань. До вічного миру дотеперішня історія людства прямувала кривавими шляхами періодичних війн, серед яких остання світова війна безперечно належить до найстрашніших і найжорстокіших, які людство коли-небудь досі пережило.

Одначе вона не лишила ся зовсім без впливу на реальне політичне та державне життя людства. Її конкретно-політичний постулат — „зєдинені штати“, себто сполучені держави не являєть ся все ще якоюсь абстрактною утопією, бо його вже реально здійснювало ся де-не-де; він служить отже показником державного розвитку в напрямі вищих форм політичного будівництва, та є цікавим причинком нового й раціональнішого державного типу.

Сі „зєдинені штати“ або „сполучені держави“, спочиваючі на принципі федералізму, — є спробами нових конструкційних форм в державнім будівництві, синтетично й гармонійно узглядняючих всю ріжноманітну та многосложну структуру держави.

Дотеперішнім зразкам сього державного типу — головню з поза європейської державно-політичної практики — вдало ся таке згармонізуванне географічного, економічного та соціального чинників. На нашу думку, варто-б їх було випробувати для полагодження націо-державних антагонізмів на європейським ґрунті, що зрештою, як ми се зараз побачимо, подекуди вже почало ся.

Легко вгадати, що одним з найстарших прикладів нового державного типу, який ми маємо тут на думці, являють ся Американські Сполучені Штати, політична історія яких є дуже повчаюча для нового державного будівництва. Адже тут відбула ся рішуча боротьба поміж європейським державним індивідуалізмом, з його одностороннім захопленням для всіляких антиінтернаціональних „ізмів“, з прямуваннями до державного типу, коли так можна сказати, колективно-суспільного, або саме всесвітнього характеру, не придушуючого природний політичний індивідуалізм, але обмежуючого паталогічні його прояви, себто політичний егоїзм свідомо чи підсвідомо антиколективного та проти-міжнародного роду.*)

*) Вгадати лише наприкд. анарходержавну теорію південних штатів про *jus nullificandi* (себто права непризнавання для себе негодіних чи неприємних державних законів) або *jus secedendi*, себто права сепесії, т. є довільного відокремлення, як його сформулував Сашопп, прихильник абсолютної суверенности поодиноких американських штатів на не-

Політично-державна еволюція Амер. Сполуч. Штатів від первісної дуже вільної конфедерації 13 держав (1781 р.), з перевагою сепаратистично-індивідуалістичних тенденцій в них, до пізнішої (1865 р.) й теперішньої федеративної республіки, з очевидною перевагою колективного авторитету державної спілки над поодинокими суверенітетами 43 штатів, 2 територій й 1 союзної області, означає не лише безприкладний в історії технічний рекорд державного будівництва, але не менш важне теоретичне рішення державної теорема о багатьох різноманітних складових елементах і факторах.

Найважнішим явищем при с'є є власне перемога нового розуміння справи державної суверенності.

Витворення поняття вищої колективної суверенності — суверенітету державної спілки, переважаючого умовні суверенності поодиноких держав,**) — се й є те, що головню бракувало старій Європі, де партикулярні абсолютистичні суверенітети всіх і кожної держави в дійсності унеможлилювали довший мир і викликали неминучі періодичні криваві конфлікти. В сьому спочивала головна криза старої європейської державности, про що нам не раз доводило ся критично писати. Останньо в статті — Мировий Конгрес і Деклярація прав народів (у „Вістн. П., Л. й Ж.“, 1918, ч. 41) — ми казали з приводу сього: — „Такє розуміння державної суверенності суперечить духови демократизму та новочасних політичних прямунань взагалі. Воно є з одного боку сумною спадщиною занепавшого політичного фєвдалізму, а з другого — висловом капіталістично-буржуазного індивідуалізму, сутєогоїстичного й протисуспільного характеру.

Воно мусить тому зникнути разом з старим ладом, який починає розпадатися наслідком війни.

Так само, як в громадськєм життєу протисуспільний єгоїзм та абсолютизм одиниць обмежуєть ся й параліжуєть ся авторитетом соціальної гєгемонії всеї суспільности, — подібно також майбутнє міжнародно-державнє й політичнє життє має спочивати на засаді релятивної лише суверенності поодиноких народів і країн. Повна суверенність буде атрибутом тільки загального Союзу Народів,

користь всеї державної спілки й як його відтак вжито підчас т. зв. сецесійної війни (1861—65 pp.) між південними й північними штатами з приводу справи чорного невільництва (Пор. E. Daenell: Geschichte der Vereinigten Staaten von Amerika — Історія америк. сполучених штатів, Липськ, 1914, стр. 81—82.)

**) E. Daenell: l. c., 105.

зложеного з представників сих поодиноких народів і держав, Союзу, перед котрим сі останні будуть відповідальні за свою політичну діяльність, як навні, так й внутрі...“ (стр. 546).

Так ми розуміємо автономну суверенність поодиноких держав-членів майбутнього світового або зпочатку європейського державно-національного союзу, який лише сумарно мати ме повну й інтегральну суверенність.

В північних А. С. Ш. бачимо приклад реального переведення такої автономної й інтегральної державної суверенности, приклад, який нова Європа неминуcho мусить перенести до свого державно-національного будівництва, коли вона хоче забезпечити свій мирний і поступовий розвиток на будуче.

Поза Америкою проблема нової державної організації *via facti* й спроквола рishала ся в Австралії, де ріжнomanітні й часто протилежні інтереси шести штатів треба було помирити для добра й користи всіх та кожного.

І знову після довшої боротьби центрофугальних партикуляризмів з концентраційною гравитацією, проблему сю розв'язано утворенням 1901 р. „Common Wealth of Australia“, отже австралійської державної спілки, про повстання якої відомий німецький дослідник австралійського життя А. Манес написав в своєму звіті з подорожи до сеї частини світа: — „на початку нового століття, після тяжкої боротьби, пята часть світа стала ся одною з найбільших держав, а до того не так, як сполучені держави німецька, швайцарська, американська й канадійська наслідком війни або натиску зовні, але на основі чисто раціональних міркувань і зовсім добровільно, в почуттю національної співналежности“ (підкреслено мною. І. Б.)*)

В 1909 р. повстала більш менш аналогічним шляхом південно-африканська державна унія англійських колоній. Вище ми вже чули, що подібного типу державою є Канада, *nota bene* з незвичайно ріжнонаціональним населенням й з дуже цікавою англо-французькою справою, завдяки якій ся спілкова держава має чималий спеціальний інтерес для Європи, де вісю політичних спорів і є головна націо-державна проблема.**)

*) А. Манес: — *Do zemi divú sociálních* — (До країни суспільних чудес) Чеський переклад, Прага, 1915.

**) Докладно тип сполученої держави в цікавіших її проявах засовано в монографії М. Залізняка: Головні федерації сучасного світа.

Наведені тут приклади федеративного державного будівництва з позаєвропейської практики майже не доторкають ся безпосередно цікавлячої нас тут національної проблеми. Се не значить ще, що сеї методи й державного типу не можна вжити до полагодження націо-державних справ в Європі.

Навпаки, на нашу думку, сей вищий тип державної організації, котрий розвинув ся в позаєвропейській політичній атмосфері, неотруєній міазмами європейського політичного маразму, атакізму, колтунства, словом, чималої й придушуючої спадщини столітньої реакції та абсолютизму, з великим успіхом можна й слід вжити в майбутній націо-державній перебудові нової Європи.

Вже і в старій передвоєнній Європі були цікаві й не безуспішні спроби та проекти націо державного будівництва, зглядно перебудови в федеральнім дусі та в напрямі до спілкової держави.

Отже насамперед клясичний приклад німецького націо-державного зєдинення, шляхом утворення з сумнославетної німецької дрібно-державности національної державної спілки.

Попри вищезгаданий американський приклад, се другий чи не більший ще рекорд державно-будівничої техніки, тим тяжчий, що в сім випадку треба було перемогти не лише дуже міцну історичну інертність і резистенцію страшного многоголового партикуляризму безчисленних всіляких державних організацій, але й рішити чи не найскладнішу теорему державно-політичної геометрії загалом. Бо мусимо собі уявити, що зєдинена Німеччина складаєть ся аж з 26 державних членів, а саме: з 4 королівств, 6 великих герцогств, 5 звичайних герцогств, 7 князівств, 3 мійських республік, або т. зв. вільних міст, й одної державної області.

На жаль німецьку спілкову державу (Bundestaat) від народження здушено прусько-гогенцолернівською мілітарно-абсолютистичною гегемонією; тому її розвиток був аномальний, а теперішній дочасний розпад (сепаратистичні прямуювання після вибуху революції з гаслами „los von Berlin“ = Геть від Берліна, або „gegen Berlin“ = проти Берліну!) є вислідом не лише колишніх історичних традицій, але головню безглядного прусько-берлінського втручання й централізаторської політики.

Не підлягає одначе сумніву, що майбутність німецького народу скорше чи пізнійше політично забезпечить ся в союзній федеративній та демократичній республіці.

Другий приклад з європейського політичного життя — се грандіозний проєкт англійської „Imperial Federa-

tion" (імперської федерації) на основі „Home rule all round" (Самоуправи скрізь довкола), в напрямі утворення „Бритійських Сполучених Штатів“.*) В англійських колоніях державно-федеративну перебудову вже, як ми бачили, здебільшого переведено крім Індії. В європейській Англії на черзі дня був досі ірландський „Home rule“.

Проект, про який тут іде мова, хоче поширити засаду федеративно-державного спілчанства також і на географічні та національні частини головного великобритійського острова; отже на кельтійські Шотландію й Уельс та й на саму Англію, оскільки сього вимагатимуть гео-економічні або демополітичні умовини (федеральне відокремлення Лондону, Лянкаширу, осередньої Англії). Ця програма внутрішньо-державної федералізації Англії називається „devolution“, отже розв'язанням (Челлен, там же 115). Але не розв'язанням в значінню розпаду й розбиття держави, навпаки в дусі скріплення та зміцнення її, через задоволення оправданих потреб геонаціонального індивідуалізму, в державній організації вищого типу. Сей проект має бути поширеним відтак і на Індію.

Навчена добрим і злим досвідом стара Англія шляхом федерації в британських сполучених штатах хоче почати нове й молоде життя й запевнити свою майбутність (Чемберлен).

Шлях безперечно певний, однаково добрий для центру, як і для „окраїн“.

Європейські сполучені держави, сей *de facto* проєктований після війни союз або ліга народів може спровола здійснити ся також лише у виді кількох державних спілок, в яких мають бути синтетично згармонізовані гео-й націополітичні своєрідности Європи.

Осередньо-європейська й східно-європейська, балканська й кавказька, дунайська або чорноморська та балтійська державні спілки — все се варіанти й мотиви, з яких має скласти ся згодом загально-європейська унія.**)

*) R. Kjellén: Grossmächte der Gegenwart, 175.

**) Досвід останнього післявоєнного року, на жаль, дуже вимовно показав, що європейські народи, особливо-ж з категорії пануючих та історичних, не досі ще до справедливого зрозуміння засованого тут (стр. 124—128) федералістично-спілкового державного типу; вони прийняли-б федерацію (в осередній та східній Європі) хіба тільки для відновлення своєї довоєнної гегемонії та панування. (Проекти дунайської „федерації“ та відновлення Росії). Поневоленням та визволюючим ся народам не лишається ся поки що иншого виходу, як прямувати до майбутніх Сполучених Штатів Європи шляхом власної самостійности. Отже через повну самостійність до будучої всесвітньої федерації. Такий має бути лозунг під сей час поневолених і недержавних народів Європи.

Правда, в них географічний та економічний чинник є неначе-б на першій місці, творячи контури майбутніх державних кістяків. Зрозумілою могла-б бути небезпека, щоби національне життя не стало знову жертвою сеї державно-політичної геометрії.

Се одначе буде неможливим з хвилию, коли національне право всіх і кожного поставить ся під міжнародню контролю вищої світової або принаймні європейської суверенности, коли наперед унеможливить ся національну експльоатацію.

Зрозуміло, що державна геометрія в межах можливо-сти придержуватиметь ся національних вказівок й уникатиме безглуздої національної вивісекції старої Європи. Де одначе з гео-економічної або з інших подібних причин се буде неможливо, там вона творитиме нові Швейцарії, сей найсвоєрідніший і найкращий досі зразок націо-державного будівництва.

Низка сполучених штатів національного й ріжнонаціонально-швейцарського типу, ось на нашу думку шлях до розв'язання європейської державної проблеми, в цілій її многоскладности й ріжноманітности.

Реннерівська дефініція наднаціональної держави де в чім зясовує дух сього нового спілкового типу держави, оскільки розсходить ся про характеристику його під національним оглядом. — „Ся держава держав — каже він — в своїй суцільній появі інтернаціональна, її члени держави національні, головна держава одначе наднаціональна. Вона як в цілости, так і в поодиноких частинах, не є ненаціональна чи безнаціональна“. (Selbstbestimmungsrecht).*)

*) Л. Буржуа, голова комітету для „Союза народів“ — як пишуть часописи — випрацював (1918) в дусі гатських конференцій проєкт державної організації, з колективною наддержавою на чолі, якій припадало-б контрольне право й виконавча сила над поодинокими державами-членами в справах міжнародно-державного життя. Се отже варіант або знахідка до проблеми, про яку говорило ся в кінцевих увагах сього розділу.

Замість кінця.

Ся праця, як видно з повизшого заголовку, виходить без кінця, отже в иншому подекуди виді, ніж була первісно проєктована.

Пояснюють ся се тими величезними змінами в політичному життю та конструкції Європи й усього світу взагалі, що стали ся протягом останнього року, наслідком катастрофального розпаду осередно-європейських держав в осени 1918 р.

Ся праця в своїй основі була насамперед критикою національно-державної структури старої Європи, яка підчас всесвітньої війни, а головно в часі викликаной війною революції — розпала ся в фундаментальних своїх підвалинах.

Кріза старо-європейської державности, про яку писало ся на попередних сторінках сеї праці, мусіла скінчити ся й скінчила ся таки катастрофальним її занепадом, наразі й поки що, правда, в дотеперішній її концепції.

Реально-політичні зміни в довоєнному укладі Європи, про які була мова вище, споводували те, що ся праця виходить без кінця, себто без дальших проєктованих ще нарисів, завданням яких мало бути зясуванне національної структури довоєнної Європи, аналогічно до того, як в попередньому розділі представлена була державно-політична її конструкція.

Нині, після розпаду царської Росії, габсбургської двуликої монархії та турецької імперії й після повстання на їх руїнах (*de jure* чи *via facti*) нових держав, проєктоване зясуванне національних форм старої Європи мало-б здебільшого вже, мовляв, історично-порівнюючий характер. Тому автор вважає можливим обійти ся без сих нарисів в сій розвідці. Звідси й заголовок сього останнього розділу — **замість кінця.**

Все-ж таки до попередних частин сеї праці, на нашу думку, конче треба додати деякі кінцеві уваги та пояснення, в звязку з найостаннішими подіями (протягом 1919 р.) в Ев-

ропі, позаяк вони дуже безпосередно відносять ся до справ і питань, що були головною темою сих нарисів.

Характер і перебіг тих подій був та є того роду, що оправдує опублікування сеї праці, присвяченої головно, як про се вже згадувало ся вище, старій Європі, котра правда вмерла, але залишила по собі в спадщині новій Європі, що є саме *in statu nascendi*, чимало зі своїх патальогічних та розкладових елементів, які від самого початку загорожують не лише існування, але навіть і сам факт народження нової й вільної Європи, однаково справедливої для всіх народів Європи, без політичного та національного кріпацтва, збудованої на певних та тривких фундаментах соціальної та національної рівноправності й визволення.

Нова Європа родить ся в дуже ненормальних відносинах. Революція й піднімаюча голову на заході реакція є її повитухами. Вона повстає не з загального миру всіх народів, але під диктат побідної сторони, що хоче накинати всьому світові свою волю й концепцію майбутньої політичної та суспільної організації.

В політиці, як і зкрізь в життю, чималу роль відіграє відомий біологічний закон мімікрії, себ-то захистного пристосування. Стара Європа вмерла. Але не вмерли великі жерці політичного та суспільного її ладу. Здебільшого вони лишили ся навіть на відвічальних постерунках. Під проводом де-яких з них рішаєть ся майбутня доля нової Європи. Річ очевидна, що вони намагають ся о ськільки можливо перенести багато де чого з традиційного „святає святих“ старої Європи до після воєнного її нового видання. І вони, після згаданого вище закона мімікрії, лише пристосовують ся до нових гасел та постулатів, декоруючи ними старі свої засади та думки.

Велика революція думки, що засудила на смерть стару Європу, підмінувала та повалила її, лише звернувшись до торкнула ся політично-соціального світогляду тих, що вчора були бездоганними та вірними її прислужниками, а сьогодні *via facti* здебільшого опинили ся в ролі повитух нового світу.

Підчас війни багато говорило ся — особливо з боку Антанти — про визволення поневолених народів, про демократизування дипломатії, про нове з ґрунту зорганізування державно-політичного життя після війни й про ненав'язливу та безкористну співучасть в сій праці всіх головних чинників.

Клясично ся нова визвольна ідеологія була зясована й зформулована американським президентом Вільсоном, в його відомих заявах та промовах, аж врешті та остаточно скрісталізована в славетних його 14 точках, що мали стати свого рода політичним каноном задля творчої праці мирової конференції.

Ся Вільсонова ідеологія була так сказати вершком думкового революціонізму в державно-національних справах, на який здобув ся Старий Світ, в дванадцятій годині свого існування.

Ся ідеологія в найістотнішій з її основ не була навіть європейського походження, але американського й під філософичним оглядом є типовим проявом англосаксонського думання, що зрештою є досить природним, коли взяти на увагу ті нові форми державности, в англосаксонській сфері впливів, про які була мова в попередньому розділі.

На європейському континенті, в атмосфері старого дипломатичного мистецтва й старого державного думання, ся нова ідеологія приймала ся з меншим захопленням і щирістю й з більшими езуїтськими застереженнями, ніж як вона проповідувала ся вашингтонським її апостолом. Не диво отже, що на парижській мировій конференції вона була переможена всілякими дипломатичними вивертами її тайних, але хитрих та сильних ворогів, завдяки чому версайський мир в своїх результатах — щодо зорганізовання нової Європи — випав зовсім инакше, ніж як про се мріяли поневолені народи та їх американські оборонці з Вільсоном на чолі.*)

Що так саме стало ся, не може се дивувати нікого, крім політичних мрійників та наївних ентузіястів.

Пересічно беручи люди не змінюють ся нараз, мовляв якимсь чудом. Спосіб людського думання в своїй суті є тривкішим та енергічнішим, ніж в зовнішніх формах його проявів. Навіть такі епохальні події, як світова війна та революційні вибухи, що слідом за нею вибухли, не можуть відразу та остаточно звести людського думання на нові шляхи. Сеї інерції думання, спеціально в області політичних та суспільних справ, про які тепер головню розходить ся, якраз найбільше у т. зв. міродайних кругів, що мали й мають

*) З сього приводу дійшло, як відомо, до чималої опозиції в Америці, часть сенаторів якої рішучо висловилаь проти ратифікації версайського миру закидуючи йому порушення основних 14 точок мирової програми Вільсона.

все ще рішучий голос в організованню нових форм державно-національного життя в Європі.

Під натиском революційного *voce* і *populi* ті круги, змушені були що правда зробити деякі чималі конпесії, але рівночасно старають ся всілякими способами тайно спараліжувати революційне діланне сих новин, блясфемуючих, мовляв, духа небіжки старої Європи. Конкретно се видко на прикладі Австро-Угорщини, яка згідно до національного імперативу була розторощена, але яку старі темні сили знову хотіли-б відбудувати, під маскою дунайської чи осередно-європейської федерації, проти чого мусіла вже не раз вельми енергічно протестувати чехословацька республіка, самостійність якої є дуже загорожена сими quasi-федералістичними плянами.*)

З вищенаведених причин версайський мир є дуже компромісним і неповним, що обумовлено було головню непевністю ідеологічного фундаменту, на якому спочивали праці парижської мирової конференції.

Насамперед версайським миром не полагоджено всіх спірних національно-державних справ. Він знехтував дуже складний комплекс східно-європейських національно-державних справ, щодо яких парижська мирова конференція не могла й все ще не може визволити ся з під тяжкої гіпнози панросійського імперіялізму, який вперто мріє про відбудовання „єдиної й неділимої“ Росії. Відтак на його вислідах добре видно брак якоїсь одноманітної та консеквентної політичної програми щодо вирішування національно-державних спірних справ.

Парижська мирова конференція здебільшого працювала під сим оглядом без певних якихсь ідейних директив та критеріїв. Для неї важнішим було запевнення політичного домінування побідних великодержав й абсолютного спараліжовання тривких основ для мирного й тривкого національно-політичного співжиття в майбутній новій Європі, створити які було її завданням. Не диво отже, що замість миру Європа поки що є вже понад рік ареною звязаних національ-

*) В чеській пресі була опублікована політична заява з сього приводу з якої наводимо тут кінцевий уступ — резюме: — „Спроби витворити якусь наддунайську конфедерацію виходять лише односторонно, з боку противників та ворогів нашої республіки. Тенденція відновити в Угорщині та в Австрії монархію з Габсбургами на чолі є загорозою спокою в осередній Європі, а таким чином й загорозою всесвітнього миру загалом..“ („Národní Listy“, ч. 287, 7/XII. 1919.)

них війн, які лютують безупинно на Сході Європи та на периферії осередної Європи.

Мирова конференція не має ані морального авторитету, ані фізичної змоги припинити сей дальший страшний пролив крові вже й так обезкровлених визволяючих ся європейських народів.

Вона є безрадним свідком нахабних авантур „божественного“ Анунція, що окупує Реку (Fiume) й загорожує забрати всю югославянську Дальмацію для Італії. Галлер чи не з вимушеного на ній дозволу забирає для Польщі українську Галичину, де Поляки відтак заводять політичний режим, який найкраще можна схарактеризувати двома дуже вимовними словами: „ogniem i mieczem“.

Мадяри, не зважаючи на всі накази мирової конференції, отверто ведуть пропаганду на користь відбудовання суцільної бувшої Угорщини й роблять конкретні заходи, щоб відібрати від Чехословаччини, Югославії та Румунії забрані частини довоєнного „magyarország“.

Поляки розвинули величезну агітацію на тешинському Шлеску, підготовляючи таким чином ґрунт для майбутнього плебеспіту, що має вирішити справу державно-політичної приналежності сеї осередно-європейської Македонії.

Горішний Шлеск був вже видовищем кривавих подій, спровокованих польсько-німецькою боротьбою за його посідання.

Австрійська республіка ледве животіє, будучи виснажена внутрішніми суспільно-політичними антагонізмами й не маючи сили побороти сепаратистичних прямувань деяких своїх провінцій (головно Vorarlberg'y), що хочуть відпасти й злучити ся або з Німеччиною, або зі Швайцарією.

Німеччина не без успіху саботує всі карні зарядження мирової конференції, скеровані проти неї, а Антанта не рішаєть ся вжити проти неї збройної інтервенції. А всередині Німеччина є явищем кривавих суспільно-політичних конфліктів та неабияких сепаратистичних тенденцій під гаслом „Los von Berlin!“

На Сході Європи є сумно трагічне положення, яке можна зясувати коротко відомим клясицистичним реченням: „bellum omnium contra omnes“.

В сьому східно-європейському трагізмі є однак чимало елементу іронічного та сатиричного, особливо-ж, коли дивити ся на те, що там дієть ся, зі становища історичної ретроспективи та політичної еволюції.

Бо чи-ж не іронією й сатирою є те, що т. зв. демократична й поступова Західна Європа помагає всіма силами патентованим російським реакціонерам — Денікіну та Колчакові, що уживають сеї європейської заемоги для поборо-вання большевизму та знищення самостійницьких прямувань поневолених народів і країн бувшої царської імперії, яких парижська конференція й доси не визнала, хоч побідна Антанта підчас війни при кожній нагоді заявляла, що вона воює за визволення малих та поневолених народів?

Але, як про се була мова в першому розділі сеї розвідки, дипломатичне „визволювання“ було здебільшого в сій війні лише тактичним засобом задля ослаблення ворожого блоку. В кожному випадку воно обходило ся „визволеному“ досить дорогим коштом.

Як центральні держави „визволювали“ Польщу, Україну, надбалтійські країни та Литву — загально відомо! Не так відомо однак, що й „визволювання“ Антантою має чималі „але“ та не є отже так зовсім без закиду, як би се могло здавати ся на перший погляд.

Ч е х и напр., що від самого початку війни так беззавітно стали на сторону антатського блоку й зробили для нього справді незвичайно багато, дезорганізуючи з одного боку систематично Австро-Угорщину й ослаблюючи відпорність центральних держав взагалі, а з другого — активно помагаючи Антанті на всіх майже фронтах — мусять тепер насамперед заплатити грошеву контрибуцію за своє визволення в сумі коло 6 мільярдів корон, відтак є *de facto* заблоковані що до валюти й фінансів взагалі; економічно вони підтримували ся Антантою з меншою енергією, ніж Відень чи Будапешт, а політично де в чім мусіли програти в своїх конфліктах з Поляками, які підчас війни робили дуже махерську політику на всі fronti...

Ще гірше поводить ся під сим оглядом иншому антантському пупілю — Югославії. З приводу перших роковин проголошення самостійности Югославії в пражських „*Národní Listech*“ (ч. 281. 1919.) умістив югославянський співробітник сеї часописи Божо Ловрич дуже цікаву статтю, яка є безглядною критикою антантської політики в югославянській справі й закликом до еманципації югославянської політики від антантської орієнтації.

Наведемо тут найхарактеристичніші уступи з сеї незвичайно цікавої заяви югославянською публіциста. „Почвірно порозумінне (себто Антанта І. Б.) — каже він — грає з нами у піжмурки. Кожний хоче нас використати для себе. Вільсон

протягає нам приятельську правицю, але лівцею захоплює Реку, щоб з неї відтак зробити американський порт. Заляля нас чужинцями, які шматують та виїдають наше тіло. За безцінь закупають вони все наше майно. Женуть нас на край пропасти. Де хто каже, що таким чином ми дійдемо до руїни. Але Антанта не є така дурна, щоб до сього допустила. Скорше вона візьме нас за горло — аж буде найгірше — й тримаючи нас міцно в руках — диктувати ме нам економічну смерть. Скаже нам: „Ми радо поможемо вам, але за се хочемо від вас залізниці, копальні, фабрики, а доперва потім, як ви заплатите довги, повернемо їх знову до ваших рук.“ Англіосаси бавлять ся з нами, як кіт зі зловленною мишею. Дивлять ся на нас, як ми крутимо ся в замкненім просторі, а коли бачуть, що ми гинемо з голоду, кидають нам жебрацькі крихти, щоб ми наїли ся до сита. Отже, як що ми хочемо захистити себе — є вже найвищий час зірвати всі зносини, коли се є можливе — зі своїми т. зв. приятелями. (Підкреслення мов І. Б.) Вони нам подарували свободу, щоб забрати нам найубогший кусник хліба“...

Свою сю святочну заяву кінчає югославянський публіцист такою конкретною пропозицією, яку навмисно та свідомо звязує з першими роковинами політичної самостійности Югославії. „Ідім на зовсім новий шлях... Визвольмось від вбийчої для нас курателі, бо наші приятелі все міцнійше затагують мотузок, аби одного дня зовсім нас задушити. Вони годують ся нашою кровю та нашим мозком. Відірвімось від них та скеруймо наш зір до наших братів. Югославяне й Чехи хай зеднають ся, без огляду на антантську валюту, й хай економічно стають на власні ноги“...

Наведені тут уваги югославянського публіциста мають величезне значіння не абиякого політичного документу. Вони є класичним причинком до „визвольної“ політики великодержавної дипломатії, перед якою ми остерігали на початку сеї праці. Їх могли-б підписати не лише Югославія, але й де-які інші „визволені“ Антантою країни. Вони є новим доказом того, що дипломатичне „визволювання“ є здебільшого лише тактичним засобом великодержавного імперіялізму, якому розходить ся при сім головно про ослаблення ворожої держави, а доперва відтак про зглядне визволення поневоленних народів чи країн. Тому звичайно, як на се ми звертали спеціальну увагу в сих нарисах, се визволення робить ся на чужий рахунок й рідко коли переводить ся у себе в хаті.

Антанта також визволювала головню не свої, але чужі поневолені народи. Визвольні прямування своїх народів вона кваліфікує здебільшого, як державну зраду чи протидержавний бунт (напр. становище Англії до самостійницького руху ірландських сінфеїстів, або індійських та єгипетських самостійників, далі переслідування в Бельгії ватажків флямандського самостійництва то що), а загалом не дуже то поспішає реально визнати право своїх „інородців“ на самоозначення.

На доказ сказаного можемо навести тут два цікаві документи. Перший — се заява відомого французького письменника А н а т о л я Ф р а н с а, адресована до єгипетської мирової делегації й прочитана на святочному бенкеті сеї останньої. „Суверенна рука наших панів світа витягла з Нірвани двацять мертвих народів. Польща й Вірменія обв'язують врешті свої рани. На осяяних берегах єгейського моря повстає Телляда. Але людська справедливість не визбула ся своєї кулявости. Її недосконалість та нерозумність наших самозваних мудрців роблять з Єгипту велику жертву мира.

Відвічна земля Фтахова має багато права на вдячність людства. Вона прецінь є духовною матір'ю Греції! Її жерпці перші відхилили заслону, за якою була схована містерія світу. Її прості артисти запалили іскру, з якої відтак розгоріло ся полум'я краси. Ще вчора святкував єгипетський прапор з іншими союзними флягами побіду права. А чи-ж сьогодні знова треба виставляти домагання, коли прецінь після нового евангелія цілий нарід має право на життя?! На жаль, однак! Як наука Галілеянина в устах Феризеїв, так само слово Вільзона стало знарядом єгоїстичних примх та брудних вираховань, що під прапором справедливости все ще кермує урядами. Хай „голос з Єгипту“ глибоко й голосно прогомонить до сумління світу й підбадьорить Інтернаціоналю народів проти безправности!“*)

Не менш цікавою, а хронологічно майже одночасною з тільки що цитованим документом, є нижче наведена заява — лист відомого індійського письменника й філософа, нобелівського лауреата — Р а б і н д р а н а т а Т а к у р а, адресований до індійського віце короля, яко протест проти ан-

*) В Єгипті, як відомо, мали місце масові революційні прояви, скеровані проти англійської гегемонії в сій країні та за визнання самостійности сеї стародавньої батьківщини фараонів... Англія поки що залізним п'ястком реагує на сі домагання Єгипту власного самоозначення.

гліської політики в Індії. Лист сей умістила відома англійська часопись „Manchester Guardian“. Ось він:

„Ваша Ексселенціє! Страшні зарядження, зроблені урядом в Пенджабі, щоб припинити деякі місцеві непокої, твердим ударом пригадали нам хиткість нашого положення, яко британських підданих в Індії. Непомірна суворість кар, накладуваних на нещастну людність, та спосіб їх виконання не має, на нашу думку, прикладу в історії цивілізованих влад, за виїмком кількох сумносласветних анальоїй в стародавній й недавно минулій історії. Беручи під увагу, що так поводило ся з позбавленням засобів оборони народом з боку великодержави, диспонуєчої найстрашнійше ділаючою організацією задля нищення людського життя — треба з натиском сконстатувати, що ся великодержава не може при сьому покликувати ся на жадну політичну конечність, а ще тим менше апелювати до морального права.

Звістки про кривди й страждання наших братів в Пенджабі рознесли ся, не зважаючи на вміло утримуване мовчання, до всіх закутків Індії, а загальне полуме обурення, що запалало в серцях нашого народу, було нехтовано нашими володарями, які можуть взаїмно поздоровляти себе за вчинки, котрі вважають за оздоровляючу науку.

Ся безоглядність була похвалена більшістю англо-індійських часописів, котрі в де-яких випадках дозволили собі навіть брутально глузувати з нашої недолі, за що в найменшому не були покарані сим самим урядом, що так безжалістно й старанно задушує кожний вигук болю та прояв думки, які висловлюють ся в органах, що репрезентують тих, хто терпить.

Позаяк я знаю, що марними були-б наші нарікання, що пристрасть пімсти осліпила шляхотний державний дух нашого уряду, котрий так легко міг бути великодушним, є найменшим чином, який можу зробити для своєї країни, а саме те, що витягну з сього всі висновки та прилучу ся до протесту міліона моїх земляків, на яких спало глухе мученне терору.

Настав час, коли відзнаки пошани збільшують лише нашу ганьбу, через свій безмірний звязок з пониженням, й тому я хочу позбути ся всіх надзвичайних відзначень, з огляду на моїх земляків, що за свою т. зв. маловажність мусять зносити негідне людських істот упокоренне.

Се причини, що на жаль спонукали мене до того, аби я прохав Вашу Ексселенцію, з відданим поважаннем та жалем, про позбавлення мене титулу шляхоцтва, котрий я мав честь

прийняти від Його Величності Короля з рук Вашого попередника, для шляхотности котрого все маю невисловлений подив. Ваш й. т. д. Рабіндранат Такур.“

Сей лист є дуже вимовним документом, а заразом цікавою знадібкою до того, як Англія, що неначе й виключно активно втяглась до світової війни лише з тої причини, аби визволені були поневолені народи й країни — не зможе все ще здобути ся на справжене визволення своїх власних народів кріпаків.

Якось промайнула в часописях урядова вістка про те, що льондонське правительство має врешті дати Індії краєву самоуправу, т. зв. „Home Rule“. Як що так дійсно станеть ся, то подія ся безперечно буде в безпосередньому звязку з іншою, а саме — з приїздом спеціальної індійської самостійницької делегації до Самари до російських большевіків, з проханням о поміч Індії для визволення з австрійського ярма...*)

Цікаво, що сепаратистичні прямуювання захопили й африканських Бурів, серед яких, після газетних звісток, поширюєть ся саме національний рух, прямуючий до здобуття повної державної незалежності та в яким постулять цілковитої самостійности мотивуєть ся принципом самоозначення народів та 14 точками Вільсона, що творили неначе ідеологічну платформу мирової конференції.

Зясований тут стан річей, в яким фактично опинила ся Європа та культурний світ взагалі — на переході від війни до справжнього миру — не можна, на жаль, инакше скваліфікувати, як поняттем балканізації, а до того ще в дуже гострій та майже патальогічній формі.**)

*) Як слід було сподіватись хитрий Альбїон, zagrożений небезпекю збольшевичення найважйїшої та найбільш поневоленої своєї колонії, пішов на необхідний компроміс із початком 1920 року ухвалив в обох парламентах нову краєву конституцію для Індії, в дусі вищезгаданого плану автономічного усамостійнення поодиноких підвладних країн та в напрямі проєктованого сфедералізованя британської імперії.

**) Вже після написання вище наведених тут критичних уваг автор мав змогу познайомити ся з вельми цікавою працею відомого англійського публіциста та доброго знавця націо-державних і політичних відносин на європейським континенті — дра Діллона, спеціально присвяченою мировій конференції, яка (праця) є ідкою, але зовсім заслууженою критикою конференції. Маємо на думці новітню книгу згаданого автора, що вийшла під заголовком: „The Peace Conference“ (Мирова Конференція), яка стверджує та пластично зясовує вище схарактеризований тут стан загальної балканізації Європи під націо-державним оглядом.

Неваче-б сучасна сумнотрагічна дійсність європейського життя хотіла признати рацію тим соціологам-песимістам à la Л. Гумпльович, що без мала заперечували моральний поступ людства і вічну боротьбу на різних щаблях людської еволюції вважали провідним мотивом всеї дотеперішньої історії, допускаючи зглядний поступ лише щодо форм сеї боротьби, але в ніякім випадку щодо змісту.*)

Дійсно, сей стан, що переживає тепер культурне людство, є незвичайно критичний. Ніколи ще доси людська *bestia*

Ось як загально формулує згаданий англійський публіцист свій погляд на парижську мирову конференцію та позитивні результати версайського миру: „З якого-б боку ми не досліджували працю мирової конференції — зі становища етичного, соціального чи політичного, ми завжди побачимо, що вона є фактором, що неначе був обрахований на те, аби підкопати високі інтереси та ослабити моральний сенс теперішнього покоління, аби розпалив вогонь національних та расових ненавистей, щоб поглибив пропасть поміж класами й масами та щоб відкрив всі греблі перед хвилями анархістичного інтернаціоналу“. „В Європі (тепер) кожний нарід підносить свою руку проти своїх сусідів, кожний люд проти своїх пануючих клас. Кожне правительство переводить політику, що підготовляє майбутню війну, яка вважається за неминучий наслідок версайського миру“.

На думку д-ра Діллона так стало ся в наслідок необмеженого великодержавного егоїзму, що *de facto* зовсім не числив ся ані з 14 точками Вільсона ані зі справжніми домаганнями самоозначення малих і поневолених народів, в дійсности віддавши сі останні в більший чи менший степені на поталу своєї хижацької заборчости. Звідси, очевидно, недовіре, а иноді навіть ворожнеча „визволених“ народів проти їх захланних „визволителів“.

Другою причиною, на думку англійського автора, є фактична некомпетентність головних проводирів мирової конференції щодо дуже скомплікованих націо-державних справ осередної та східної Європи, які вони мали остаточно вирішати. Стало ся напр., що один з найголовніших серед парижських будівничих нової Європи „не потрапив відрізнити Шлезку від Килікії та гадав, що Поляки, Німці, Вірмени й Французи — всі домагають ся сеї провінції (себ-то Шлезку І. Б.), що знаходить ся, як відомо в Малій Азії“...

Не менш цікавий і инший факт, який наводить автор „Мирової Конференції“. Коли рішала ся справа приділення мандатів поодиноким побідним великодержавам щодо де-яких країн, самоозначенне котрих вимагало певного часу то Льюїс Джордж дуже красномовно повчав Клемансо й Орлянда про необхідність поміркованости в їх територіяльних плянах. Коли сі останні спитали атлійського заступника, як він уявляє собі сю справу, то він, в дуже довгій промові, виявив охоту до забрання майже всіх мандатних країн Англією. — Французський й італійський делегати вислухали до кінця „скромну“ програму англійського товариша, але потім вибухли таким гомеричним сміхом, що він відразу зрозумів, як страшно переборщив та вже не пояснював далі свого погляду на сю справу...

*) Пор. про се цікаву монографію Л. Гумпльовича: *La lutte des races* (Боротьба рас).

triumfants не проявляла ся так прилюдно й отверто в усій гідоті та злочинности своєї звірючої істоти, як саме тепер, коли людство найінтензивнійше переживає національну, мовляв, фазу свого розвитку. Війна розпала до найвищої степені всі аномалії й темні сили однобокого та ексклюзивного зоонаціоналізму, відкинула людство понад тисячу років назад. *Natio nationi lupus est* — се неначе природна норма задля міжнаціональних відносин, особливо там, де іде рішуча боротьба між чужим наїздом панських народів та визвольними прямуваннями кріпацьких націй.*)

Отже положення справді дуже сумне, однак не безпровітне й не безнадійне.

Ми тут досить докладно зясували всі темні сторони праці мирової парижської конференції й взагалі критично розглянули фактичні результати дотеперішньої її діяльності. Задля об'єктивности мусимо отже звернути увагу на деякі додатні появи та позначки в її прямуваннях, а де в чім навіть в позитивних вислідах. Сі гарнійші прояви відносять ся здебільшого до сфери ідеологічних її здобутків, як на се була вже звернена увага на початку сього кінцевого розділу.

Отже насамперед проломлено вже врешті засаду абсолютної суверенности кожної держави, сього найбільшого лиха в довоєнному міжнародному праві, яку ми так рішучо поборювали на сторінках сеї праці. Проект „Союза Народів“, предложенний Вільсоном мировій конференції, а відтак прийнятий нею з певними обмеженнями й поправками, не зважаючи на всю свою компромісовість все ж таки означає великий крок наперед на шляху утворення нового модернішого міжнародного права.

Він признає засаду колективної солідарности держав, які належать до Союзу Народів, далі приймає засаду міжнародного судівництва й впливаючий з відсеї принцип міжнародної контролі, що має бути ре-

*) Ніщо хіба не характеризує плястичнійше се модерне людодство на національним підложу, як такі на перший погляд неначеб дрібні факти з сучасного щоденного життя. На тешинськім Шлеску недавно вбили польські фанатики двох Чехів. Сей злочин став ся в паталогічній атмосфері польських підготовлень до майбутнього плебесциту в згаданній вище країні.

Не менш цікавий є инший факт. В Празі на початку листопаду 1919 р. двох нефахових злочинців замордували стару багату жінку задля рабунку. Вбивець при слідстві зізнав, що для того, аби мав рішучість вбити сю паню, мусів увлоти, що має перед собою Мадяра.

алізований шляхом міжнародної поліції й ексекутив в загальні.

На далі загальне озброювання має бути обмежене й поставлене під міжнародний догляд, а саме шляхом контролі над вироблюванням амуніції й військових середників загально.

Всі дотеперішні міжнародні інституції мають бути зосереджені й скоординовані в проєктованих міжнародних бюрох. Спеціально передбачається й інтернаціоналізація всього, що відноситься до праці. (Проект міжнародного бюро праці.)

Війна абсолютно що правда не скасовується, але члени майбутнього Союзу Народів не мають права розпочинати війни, без попереднього обов'язкового пропозиції свого спору на розгляд міжнародного судового трибуналу. Той, хто свавільно порушив би сю постанову, був би покараний насамперед господарською й фінансовою блокадою, а врешті, як би й се не допомогло — озброєною інтервенцією решти членів Союзу Народів.

Таким чином передбачається заведення систематичної й одноманітної міжнародної адміністрації, через відповідні міжнародні політичні інституції — Генеральний Секретаріат, далі міжнародне міністерство то що, завданням яких буде переведення в практичному житті засади самоозначення народів.

Оскільки се не є можливим відразу й скрізь зробити (особливо напр. в колоніях й супроти позаєвропейської тубільної людності), передбачається мандатова система, отже свого роду тимчасовий політичний протекторат, а иноді й куратора над тими країнами чи народами, абсолютне самоозначення котрих з тих чи інших причин поки що не можливе. Мандатором може бути якийсь з членів проєктованого Союзу Народів.

Мирова конференція признала відтак засаду міжнародного захисту іншонаціональних меншостей в державах з ріжнонаціональним населенням (конкретно наприклад в Польщі та в Румунії,*) головну з огляду на жи-

*) Річ дуже цікава й заслуговує уваги. Як відомо під час війни переважав погляд, що націо-державний розвиток прямує до повної ліквідації типу ріжнонаціональних держав, отже до повної перемоги національної держави, під знаком якої мало перевести ся визволення поневолених народів, доказом чого мав бути розпад Австро-Угорщини, Туреччини а подекуди й Росії. (Сеї останньої лише для тих, хто не був загипнотизований фетишем „єдиної і невіддільної турми народів“.)

дівську справу в сих країнах, відтак в нових державах, що повстали на руїнах Австро-Угорщини.

Сей інтернаціональний захист недержавно-національних меншостей був необхідним корективом до „національних“ держав нового післявоєнного типу, спрепарованого дипломатично та політично в Парижу.

Відносні постанови мирової конференції мають дуже компромісовий характер. Ними застерігаєть ся здебільшого лише культурно-національна автономія меншостей, а ргіогі виключаєть ся евентуальний (з боку сих меншостей) поступлять краєвої самоуправи, яко суперечний принципови суцільности й „національності“ держави.

Однак не так склало ся, як гадало ся, так, що в результаті вийшов свого роду малесенький парадокс, а саме, що головні новоутворені національні держави (Чехо-Словачина, Польща) матимуть від 33 до 42% иншонаціонального населення, евфемістично кажучи — іновродних меншостей. Ще найбільше одонаціональною є серед сих нових держав Югославія, але й щодо неї не слід забувати, що югославянський нарід се поки що лише ідейна концепція, яку визнає реально дуже обмежений гурт інтелігенції та що de facto відома трипартиція югославянського племені (на Сербів, Хорватів та Словінців, не згадуючи вже про четвертий болгарський елемент, що мав би так само належати до новозорганізованної Югославії) ще не так швидко щезне з дійсного життя, як що взагалі перестане існувати.

Югославянська проблема представляєть ся однак ще складнішою, коли подивить ся на неї зі становища недавнього передвоєнного адміністративно-політичного поділу югославянського племені (без Болгар) на 5 „заборів“ та 11 відрубних провінцій.

Сцентралізувати всі сі націо-політичні відміни під одним великосербським de facto прапором є дуже ризиковною утопією, котру сувора дійсність вельми швидко скорегує. Проти можливих і зрозумілих проявів національних та краєвих сепаратизмів в лоні Югославії є лише одно забезпечення, а саме утворення югославянського державного „Common Wealth“ на зразок австралійського.

Сказане тут про югославянську проблему з певними обмеженнями може відносити ся й до справи внутрішнього зорганіювання чехословацької держави, де знаходимо де які (зрештою в значно слабшій степені) аналогії з одного боку національного характеру (справа т. зв. „Deutschböhmen“ і чеських Німців загалом, далі т. зв. словацького культурного автономізму, не кажучи вже про инші національні меншости, напр. мадарську, евентуально польську на Шлезку; т. зв. Карпатську Русь, себто Угорську Україну прилучено до Чехословаччини на автономних засадах), а відтак краєво-адміністративного характеру, оскільки розходить ся о утримання згідно знесення дотеперішньої областної автономії Морав чи Шлезку. Якраз ся справа дебатують ся в чеській пресі, в звязку з проєктованою загально-державною конституцією для Чехословаччини, при чім ви-

Дуже цікаво є постанови пояснювали ся та боронили ся в спеціальній напівофіційній статі чеського пресового бюра при міністерстві закордонних справ у Парижу.*)

В сій статі доказуєть ся, що „задня всесвітної війни 1914—1918 рр. ідейно міродайним був зовсім не принцип національний, але демократичний; що національна засада є лише дериваційним вислідом засади демократії й коли сій війні надавав ся звичайно сутонаціональний характер, то се робило ся здебільшого для широкого загалу з тої причини, що „ся фірма більше кидаєть ся у вічі та має більше маніфестаційне значінне“.

Національна база — кажесть ся далі — сама по собі не є вистарчаючою для зорганізованя політично-державного життя Нової Європи. Задля сього міродайнішими є інші критерії: „економічної незалежности, географічних формацій, традиції та історії політичної“, з узглядненням при сїм та передовсім принципа справжнього демократизму...

Се й є саме ті засади, що зясовані були на попередніх сторінках сеї праці, як головні й необхідні державно-творчі елементи, попри національний.

Яка вічна та тяжко поправима шкода, що протягом чотирох років націоналістична демагогія зовсім затуманила й так дуже темну справу націо-державної симбіози! Коли-б вона від самого початку ставила ся ясно й виразно, себ-то

явили ся два ріжні погляди на сю справу: після одного — всі т. зв. „сепаратизми“ мають бути знесені, а вся Чехословаччина адміністративно зцентралізована, без огляду на дотеперішні краєві автономізми, а подекуди й чехословацький націо-культурний дуалізм, після другого (на нашу думку рішучо слухнішого) майбутній новий державний устрій Чехословаччини має узгляднювати краєві автономізми, котрі в дійсности слід уважати проявом розумної державної децентралізації, але в ніякім разі за вислів протидержавного сепаратизму.

Резюмуючи сказане тут мусимо сконстатувати, що справа державних типів, в звязку з національним питанням, як вона була зясована в попередньому розділі — післявоєнними результатами державного будівництва дуже услівно була вирішена неначеб на користь національного типу. Але остаточне вирішення сеї проблеми, оскільки воно мало заспокоїти всі поневолені й недержавні народи, конче мусить відбутися в напрямі позаєвропейських спілкових державних форм, про що говорило ся на прикінці попереднього нарису...

Цікаво, що нова Австрія після проєктованої тепер конституції має бути саме такою спілковою державою (Bundesstaat Österreich), в якій навіть Відень творитиме окрему автономну одиницю. Таким способом хоче Австрія боронити ся проти вищезгаданих краєвих сепаратизмів в її лоні.

*) Див. передрук сеї статі в пражському „Le Rapport Quotidien“, 1919, d. 135 i 136. — La question des minorités devant la Conference.

реально та позитивно, коли-б мiрова конференція вiд першого дня своєї працi консеквентно та однаково справедливо супроти всiх визволюючих ся народiв переводила рацiональну перебудову майбутньої Європи пiд нацiо-державним оглядом, то нинi мир був би не лише на паперi, але й у дiйсности, а в кожнiм випадку свiт не був би свiдком тої нацiоналiстичної вакханалiї, в якiй гине та марнiє тепер схiдна а подекуди й осередна Європа.

Читач бачить, що й сих кiлька уваг, що мали, мовляв, зясувати соняшний бiк мiрової конференцiї, — закiнченi були знову її критикою.

Стало ся так тому, що протягом грудня 1919 р. та сiчня 1920 р. все бiльше й виразнiйше вияснило ся, що з позитивних проєктiв її, про що говорило ся вище, в дiйсности майже нiчого не зреалiзовано. Союз Народiв напр. все ще не зорганiзував ся, але повстає нова коалiцiя з Францiєю та Англiєю на чолi в дусi передвоєнних державних бльокив. Що майбутнiй Союз Народiв був би лише експозитурою сеї коалiцiї та пародiєю справжньої спiлки народiв — бiльш нiж правдоподiбно. З другого боку новi публiкацiї про мiрову конференцiю, написанi здебiльшого з автопiї й з антантського боку — представляють її працю в дуже неприхильному свiтлi, але на жаль зовсiм справедливо.

Серед сих критичних голосiв заслугує на увагу книга англiйського публiциста Гариса (Harris) пiд заголовком: — Як мир робив ся. — (*The Peace in the Making*), в якiй насамперед констатуєть ся, що мир будував ся в атмосферi розбурханих нацiональних пристрастей, пiд чималим натиском не завше чистої преси, що мiрова конференцiя вiд самого початку зрадила Вiльсоновiй iдеологiї, напр., перший пункт з його 14 точок — про прилюднiсть дипломатiї: всi її засiдання були та й нi. Далi вiн закидує фактичну непередготовленiсть головних проводирiв конференцiї до дуже вiдвiчальної й тяжкої мiрової працi. Вiльсон, що дав мiровiй конференцiї iдейну програму, в дiйсности не потрапив захистити її, коли розходило ся про реальне її переведення. Європейскi дипломати-практики без великого труду перехитрювали завше й скрiзь свого американського партнера — теоретика та iдеалiста в дипломатичному мистецтвi, очевидно на шкоду його 14 точкам, а до того ще й незлобно глузували з вашингтонського апостола, називаючи його напiвiронiчно Ісусом. Взагалi, на думку цитованного тут автора — мiрова робота переводила ся дуже ноншальятно та занадто сальоново.

Ось, напр., як повстав Союз Народів. „Одного дня — пише автор цитованої книги — кілька мінут по п'ятій годині підніс ся Клемансо та спитав: „Чи бажає ще хтось слова?“ Позаяк було вже по п'ятій годині, то всі бажали йти до дому. Клемансо відтак сконстатував: „Тому, що ніхто не зголошуєть ся до слова, піддаю резолюцію під голосовання. Ніхто не мав навіть припущення про що саме голосуєть ся. Відтак слова зажадав англійський міністер праці Бејрнс, представник робітничої партії (Labour Party), щоб промовляти з приводу, на його думку, найважнішої точки дневного порядку, себ-то в справі Союзу Народів. Йому слова не дано, позаяк, як Клемансо сказав, він кілька хвилин перед тим сам голосував про прийняте статута Союзу Народів без дебати“.

Так мав повстати Союз Народів — ся заповітня майбутньої Європи архизгода. Коментарі, очевидно, зайві.

Не менш гостро критикує мирову працю инший англійський письменник, Кейніс, автор публікації „Економічні наслідки миру“, в якій Вільсон є представлений як типовий Дон Кіхот, зовсім осамотнений в Парижу, а відтак і в себе дома, за океаном.

Відомий англійський пацифіст Норман Анджел, автор славетної антимілітарної праці проти війни, під заголовком „Велика Брехня“, на прикінці 1919 року мав виклад, в яким констатував, що мілітаризм, котрий мала знищити війна, після неї в дійсности все сильнійше зміцнюєть ся й що всі побідні держави мають зараз мілітарні видатки принаймні два рази більші, ніж до війни. (Японія саме оголосила нову величезну мариністичну програму, обчислену на кількадесять мільярдів).

На думку згаданого автора й нова політична конфігурація Європи є більш ніж проблематична щодо своєї тривкості. „Ми зробилисьмо — каже він — в кожній з нових держав якусь Ельзає Лютарингію; наробилисьмо собі ворогів в Німеччині, Росії, Китаю, а англо-американські відносини не були ще ніколи менше задовольними, ніж тепер. Словом, союзники досягли успіху в тім, що збалканізували велику частину Європи, знищили європейську кредитову систему, що для Англії є особливо важне, позаяк для неї має велике значінне торгівля з чужиною. Літа Народів не минуче скінчить ся фіяском, о скільки вона має бути виключно караючою інституцією, а зможе існувати лише тоді,

як що витворить новий кодексе міжнародного права для народів, що належатимуть до неї...“

Ми тут навмисно навели головню англійські критичні голоси про мирову конференцію та не дуже щасливі висліди її праці, бо Англія є безперечно одною з тих побідних держав, що релятивно з сеї всесвітньої війни найменше мала шкоди та найбільше користи й реальних зисків та здобутків під кожним оглядом...

Але, як на се була звернена увага вище, версайський мир критикуєть ся зі всіх сторін та майже всіма народами й державами, що так чи инакше заінтересованні політично-державними та фінансово-економічними його постановами. Не лише побіджені, але й побідники не дуже то задоволені з його конструктивної роботи.

Не бракує також критичних французьких голосів, не згадуючи вже про Італію, що є дуже зденерована й роздратована тим, що Антанта доси ще не визнає цілком т. зв. льондонської умови з 1916 р. (patta di Londra), що віддавала Італії чималу частину югославянської Дальмації, очевидно з Рекою (Fiume), сеї недавньої арени анунційської авантури та теперішнього обекту ультимативних дипломатичних пертрактацій в антантському таборі між Італією та Югославією.

У Франції критичне становище супроти мирової конференції заняли головню опозиційні соціалісти та відома протинаціоналістична й пацифістична група — „Clarté“ (Ясність), на чолі якої стоїть славетний автор наймогутнішого твору про війну — „Le Feu“ (Вогонь) — Барбюс та його неменш відомий компатріот і письменник Роланд, що від самого початку й протягом всеї війни був майже осамотненим дзвоном чистого вселюдського сумління, в яким било ся справді людське серце, не затровне ядом звірячого шовінізму, не засмічене безпринципістю всіляких „святих“ компромісів воєнного часу.

Тепер, коли мирова конференція формально закінчила своє існування, не докінчивши однак великого свого завдання, в Парижу заснована була нова спеціальна організація: „L' Association du Monde Libre“ (Товариство вільного світу), задачею котрого є запевнення трівого й справедливого миру. В своїм органі згадане товариство розпочало всесвітню ми-

рову кампанію, метою якої є взаїмне зближення й пізнання народів, усунення пересудів, що розділюють народи та спричинюють ворожнечу поміж ними, а головню — охорона національних меншостей, що залишили ся під чужим пануванням.

„Мирова конференція — констатує вищезгадана організація — виявила себе нездідною для вирішення величезної проблеми, якою є Союз Народів; задля здійснення сеї думки треба всесвітньої пропаганди“... Отже „L' Association du Monde Libre“ хоче по змозі причинити ся до реалізації великого сього діла.

Ми тут навели вже дуже гостру критику антантської мирової політики з югославянського боку. На прикінці не можемо не згадати ще критичного голосу про мирову конференцію з чеського боку, отже від представника також визволеного народу та який з числа бувших поневолених народів безперечно належав до улюбленців („mazlíček“) Антанти, а відтак і мирової конференції.

Нещодавно появила ся в Празі збірня праця п. з. „J sme svobodni!“, спеціально присвячена зясуванню історії визволення чехословацького народу підчас війни. В третій частині обговорюють ся спеціально відношення мирової конференції до чеської справи.*) Мировій конференції взагалі в сій праці є присвячений окремий розділ, під заголовком: „K te rak m írov á k onference - p racoval a“, де автор робить критичну характеристику праці конференції. Треба насамперед зазначити, що згадана праця загалом ставить ся до мирової конференції та Антанти дуже прихильно. Тим більше значіння мають критичні уваги її автора з приводу праці паризького мирового аеропагу.

Чеський журналіст насамперед констатує, що фактично про все рішали представники кількох великих держав, що положення т. зв. малих держав на мировій конференції було зовсім підрядне. „Малі держави — каже він (стор. 28—29) — всі без виїмку — були власне зовсім виключені з вирішування справ та засуджені на пасивну ролю лише глядачів, про їх долю рішали инші, що при найліпшій охоті не потрапили й не могли зрозуміти їх домагань. В сьому слід передовсім шукати коріння деяких постанов, котрі ми відчуваємо яко кривду“.

*) Dr. H. Jelinek: Mírov á k onference — Praha 1920.

Робота конференції не була органічною, ані об'єктивною. Вона була в дійсності та йною, лише иноді послуговуючись декорумом прилюдности. Журналістиці не вільно було об'єктивно й річево писати про її праці. Цензура суворо переслідувала яку-будь її критику.

Мирова конференція, оскільки могла, уникала вирішування тяжких та складних справ, відкладаючи остаточне їх полагодження стало на пізнійше. Тому не були вирішені напр. східно-європейська проблема, тешінська справа, східно-галицька, рецька то-що.

Праця конференції підлягала стороннім тайним впливам, напр. фінансових кругів. Найвища Рада „мимохіть підлягала ріжним настроям і суєстіям. А тому панувала на конференції постійно непевність. Що сьогодні здавалося правдоподібним, а навіть певним, за тиждень було вже хибною комбінацією, так що неприємні несподіванки ніколи не були виключені навіть для тих, хто був знаменито поінформований...“ (стор. 28).

Ся непевність ще збільшувала ся через те, що представники малих народів здебільшого не знали, коли вирішувалися їх справи Найвищою Радою, що працювала найохотнійше в атмосфері напівтемної таємности. Навіть чеська делегація, яка найкраще була поінформована про все, що робилося на мировій конференції, та яка мала серед її визначних діячів чималі особисті симпатії й впливи, з великим трудом довідувала ся нераз про те, де й коли буде вирішувати ся та чи инша справа, що торкається чехословацької державної проблеми.. (І. с. р. 26).

Дальшими причинами, що мали чималий параліжуючий вплив на хід праць мирової конференції, була напр. внутрішня боротьба в її лоні поміж воєнною (себ-то маршала Фоша) та дипломатичною (т. є. вільсонівською) партіями. Перша очевидно мала на увазі запевнення миру під мілітарно-стратегічним оглядом тоді, коли друга старала ся перевести в життя при політичній перебудові Європи принципіальні точки американського президента що до самоозначення та визволення поневолених народів. Очевидно, що перевагу здебільшого мала воєнна партія.

Ми вже чули, як англійські критики мирової конференції закидали її делегатам фактичну й річеву непередготовленість та в зв'язку з тим і непевне орієнтування ся в складних європейських націо-державних відносинах. Се саме закидає їй і чеський автор.

Ось що він каже з цього приводу: „Зрештою не була се головно ріжниця інтересів, що забороняла й перешкаджала успішному то одноцільному веденню мирової праці, як скорше ріжниця в думанню; задля полагодження такого величезного комплексу політичних, економічних і фінансових та соціальних справ більшість англійських та американських делегатів не лише що не мала вистарчаючих річевих відомостей, але й їх психічна організація, їх спосіб розуміння й задивлювання ся на справи просто не допускали можливости доброї орієнтації...“ (стор. 28).

Врешті і в методах праці мирової конференції було чимало суверенного арбітралізму поодиноких головних її діячів, багато випадкового та настроєвого, перед чим мусіла капітулювати об'єктивна правда, річеве становище чи фаховий науковий матеріал з приводу тої або іншої спірної справи. А в результаті „сі методи — на думку чеського публіциста — нівечили найліпші прямуювання поодиноких делегацій, або принаймні робили їм чималі труднощі. Не лише делегати т. зв. малих держав, але й представники великодержав, особливо європейських, що прецінь користували ся виїмковим положенням, часто тяжко зносили спосіб, яким вирішували ся справи, та з розгірченням скаржили ся на се“. (стор. 25).

Ось так виглядає праця паризької конференції у світлі прихильної критики та з приятельського табору.

Українці належать до тої категорії поневолених та визволюючих ся народів, що найбільше були обійдені та знехтовані мировою конференцією. Як було вже зазначено, конференція не мала ніякого зрозуміння для реального трактування вельми складної східно-європейської проблеми, задивлюючись на неї під російським кутом погляду,*) але все-ж таки більш чи менш умовно конференція (або поодинокі з провідних на ній держав) визнали з початку (наприкінці 1919 р.) новоповсталі надбалтійські держави (Литву, Латвію а подекуди й Естляндію), а відтак в січні 1920 року — кавказькі республіки, а саме: азербейджанську, грузинську та вірменську.

*) Вельми цікаво, документально та критично зясував се французький публіцист, Gaston Gaillard в „Le mouvement Panrusse et les Allogènes“ (Рух панросійський та інородці) — Париж 1919; пор. відтак про се цікаву збірку статей члена україн. мирової делегації М. Кушніра: L'Ukraine, l'Europe Orientale et la Conference de la Paix — (Україна, Східня Європа й Мирова Конференція) — Париж, 1919.

Лише супроти України мирова конференція весь час займала вороже становище, обумовлене здебільшого польсько-російськими впливами й інтригами, прямуючими до спараліжовання та знехтування під дипломатичним оглядом самостійницько-державних прямувань Українців.

В низче цитованій публікації українського публіциста й члена української мирової делегації ми знаходимо таку влучну, а zarazом і слушну критику антантської політики супроти України та української справи:

„...Рівночасно з тим, коли український нарід боронить своєї свободи й самостійности, держави Антанти розпочали справжній поділ української землі. Отже, українські провінції бувшої Австро-Угорщини поділено таким робом: угорську Україну віддано Чехам, українську Галичину — Полякам, українську Буковину — Ромунам; крім того Поляки й Ромуни вживають всіх можливих заходів, щоб здобути дещо з українських країв, що входили в склад бувшої Росії. Врешті, оскільки держави Антанти рішили помагати Колчакови та Денікіну в напрямі утворення ними всеросійської влади, сим самим рішенням вони віддають решту українських земель майбутній Росії. Так отже замість права народів на самоозначення, ми констатуємо поділ українських країв поміж сусідніми державами та замість щоб давати свободу — держави Антанти підтримують імперіалістичну політику певних російських кругів, політику насильства супроти поневолених народів бувшої Росії“ (стор. 79—80).

Коли зреасумувати наведений тут критичний матеріал про мирову конференцію в її відношенні до справи, з'ясуванню котрої присвячено єї наші нариси, то залишить ся не дуже бадьоре загальне вражіння. Особливо-ж, як що уявити собі, під якими великими гаслами вела ся всесвітня війна, що мала стати епохальним Рубіконом в історії людства, вихідною, мовляв, точкою нової в ній ери, ери міжнародної справедливости та національної свободи.

На жаль, як тепер се добре видно, так не стало ся. Темні сили старої Європи, про які згадувало ся вище, захмарили ясні уродини нового вільного світу визволених народів. Фігурально кажучи в сій гігантській боротьбі демократично-свобідного Ормузда з мілітарно-автократичним Ариманом, перший хоч і одержав зовнішню перемогу, але досяг сього дорогим коштом зараження тими лихими пошестями, що він з таким ентузіастичним захопленням поборював в по-

літичній системі ворожих осередніх держав. Звишений мілітаризм, автократичний етатизм, національний ексклюзивізм і гегемонізм — вчора, перед війною, страшенне одіум для політичного демократизму Америки, Англії й Франції, сьогодні — отже неначе на другий день після війни — стали ся певними — хоч більш чи менш замаскованими — атрибутами їх державної політики.

І саме тут страшна трагедія людства! Велика крівава жертва народів не принесла того загального визволення, якого від неї сподівали ся всі, що стогнали в путах національної й соціальної неволі, що придушені були тягарем політичного ярма!... Не настав ще новий заповітний день в історії людства. Замаячили лишень перші проміння ранку сього майбутнього дня задля напіввизволених народів.

Як бути й що далі? — ось питання, що встає у всій своїй фатальній силі перед кожним, що мріє та вірить в можливість справжнього нового світу, кого не задовольняє компромісове „напіввизволення“ мировою конференцією, й хто не може погодити ся з тим, щоб на далі залишили ся деякі народи-кріпаки в чужому ярмі, хоч і в позволеній на зовні панській клітці...

На се питання, для поневолених народів майже гамлетівського значіння, постараємо ся відповісти далі.

Всесвітня війна 1914—1918 була очевидно викликана й споводована об'єктивними факторами сучасного суспільно-господарського ладу та його державно-політичними відповідниками — (імперіалістичні тенденції капіталістичного устрою). Вона могла вибухнути трохи пізніше або скорше (сараєвський атентат був лише випадковим епізодом, що прискорив її вибух), але доки існував вищезгаданий довоєнний лад вона мусіла конче й неминуче вибухнути.

Форми та перебіг війни очевидно також були детерміновані характером і загальним типом сеї довоєнної суспільності. Але вони були подекуди залежні також від деяких чинників, мовляв, суб'єктивного характеру, от хоч би, для прикладу, від політичної психології поодиноких народів, що сама, будучи обумовлена в своїм розвитку сим соціально-економічним ладом, в свою чергу мала, так би сказати, відворотне діланне й вплив на маси, витворюючи врешті ту чи иншу воєнну атмосферу. Ся остання загалом показала ся скрізь, як в осередніх державах, так і по

стороні Антанти дуже фатальною, або конкретно кажучи — людоджерною й людоненавистницькою.

З огляду на предмет сих нарисів нас очевидно цікавить згадана „воєнна атмосфера“ в її відношенню до міжнародного права та національної справи. Отже щодо сього, то поминаючи оздобну визвольну її фразеологію (іноді щиро наївну або плятонічну, іноді знова фарисейськи демагогічну або рафіновано-зводницьку), вона загалом і скрізь визначила ся поворотом до „права п'ястука“ та майже цинічної націофатії. (Таллергоф в Австрії, погроми Жидів та іногородців в Росії, масакри Вірменів в Туреччині і т. д.)

„Пісні ненависти“ до ворожих народів і до своїх „іногородців“ та „окраїн“ за державну зраду однаково лунали по сей і той бік воєнних фронтів. В сій удушливій атмосфері програмового масового винищування й мордовання, пишною квіткою розквітало отруйне зілля зоологічного націоналізму, в-його найпаскуднішій бо шовіністичній формі.

Таким чином для мирової конференції та майбутнього Союзу Народів витворювала ся протягом війни не дуже відповідна психологічна атмосфера. Подекуди се власне й пояснює компромісовий характер мирової роботи, про що говорило ся вище.

Не без рації зауважив чеський дослідник міжнародного права Г о б з а з сього приводу, в своїх знадібках до проєкту Союзу Народів:*) „Є питанням, чи теперішній час є відповідним для заснування Союзу Народів? Гадаю, що ні. Коли-б розходило ся про думку, несену масами, в руках яких є zorganizowanie нового світа, коли-б розходило ся про частину нової віри, що поширюєть ся поміччю розуму, може вільно було-б гадати про се инакше. Але війни мають звичайно в наслідку занепад громадянської моральности, зріст пристрастей людських, виявлення найнижчих інстинктів та все більшого недовіря поміж суспільними верствами. Все є в розкладі. Не має певного ґрунту соціального або етичного, ба, навіть, здаєть ся, що розпочинаєть ся боротьба всіх проти всіх. В такім положенню є тяжко спокійно думати про Союз Народів. А саме спокійного обдумання є неминуче треба для так великого й далекосяглого проєкту, що є продуктом розуму та що мусить бути вирішений розумом. Щоб він вдав ся не лише з формального боку, але й по суті, для сього треба спокою та обдумання. Але ні того, ні другого тепер

*) Див. Dr A. H o b z a: — Poznámky ku projektu „Společnosti národů“ — в журналі — „Česká Republika“ 1919. ч. 10.

не має. Живемо на межі двох суспільних устроїв: капіталістичного та соціалістичного. Все залежить від результату боротьби поміж новим та старим ладом. Цікаво, що Союз Народів творять ще представники старого ладу, що є на відходнім. І се є слабою сторінкою сього проекту. Певна аналогія між сим Союзом Народів та Священним Союзом не підлягає сумніву..." (стор. 249—250).

Ся обави та скептицизм чеського вченого, на жаль, більш ніж узасаднені. Перед двома ще роками, коли справа миру почала трохи конкретнійше зарисовувати ся на тлі всесвітньої війни, передбачаючи на майбутній мировій конференції рішучу боротьбу двох політичних світоглядів що до будучої перебудови Європи та аналізуючи реальні чинники й сили, що мали вирішити справу миру, автор сих рядків прийшов тоді до дуже сумних висновків що-до ідейної вірності новому політичному світоглядові тої демократії пануючих, а подекуди й поневодених народів, яка мала відігравати провідну роль на евентуальному мировому конгресі.

В нашій статі — „Справа миру й національна проблема“ *) між иншим висловлені були такі сумніви: „Ось чому тяжко ще передбачати, як скінчиться ся боротьба старого світа з молодим за нові майбутні форми державно-національного будівництва та життя. Ось чому мусимо побоювати ся, що якимсь компромісом, а не повною перемогою нового над старим скінчиться ся большевицька спроба радикального розв'язання національної справи. Ось чому можливо, що майбутній мир не всім поневоленим народам дасть повну свободу. Забогато ще є старого навіть і в тім, що назверх виступає а головню балакає по новому..."

На жаль, та у зв'язку з тою специфічною атмосферою в сфері національного думання, що витворила ся протягом війни й про що згадувало ся вище, мирового конференція скінчила свої праці великим компромісом між вчорашньою й майбутньою Європою під чималим натиском „темних сил“ старого світу. Се є чималим тягарем для новоповсталого Союзу (власне поки що товариства) Народів і зрозуміло дуже турбує ініціаторів його, що первісно уявляли собі сю інституцію, як запоруку тривкого миру та міжнародного братерства.

Одною з таких ініціаторок була льондонська „Ліга Союзу Народів“ (The League of Nations Union), що

*) Див. — Вістник політики, літератури й життя — ч. 1—2 за 1918. з 11. січня стор. 10.

видає свій спеціальний орган: „The League of Nations Journal“, а відтак агітаційні брошури та влаштовує інформаційні виклади.*) Членами сеї Ліги можуть бути поодинокі народи й держави.**)

З цитованного низче викладу про згадану Лігу, що має характер анкети, про здійснення справжнього миру поміж народами, в заявах поодиноких визначних представників сеї інтернаціональної організації знаходимо саме чимало цінних уваг та знадібок до поставленого нами вище питання — як бути й що далі? — а крім того не менш цікавий критичний матеріал до офіційного миру.

Ось напр. цитата з дуже оригінальної заяви майра D. Davies: — „...Народи мусять захистити ся. Одинокі нація на захист спочиває в народах всіх зєдинених країн. Народи мусять з сього всього (себ-то війни й миру. І. Б.) навчити ся, або загинути. Вони не можуть вже покладати ся на дипломатів, ані на правників; не можуть слухати генералів і політиків. Політики мусять бути поучені, що в закордонових справах, як і в хатніх, є лише слугами народу...“ (І. с. р. 9).

В наведених тут кількох рядках є свого рода програмі вказівки до того, яким шляхом можна вийти народам з тих манівців, на які завела їх компромісовість мирової конференції.

Заки ми приступимо до обговорювання програми й тактики майбутньої післямирової та справді мирової роботи наведемо ще деякі гоїоси з вищезгаданої англійської анкети.

Ось відомий генерал С м а т с констатує напр., що мирова конференція не здійснила справжнього миру, але закінчила лише війну. Мир доперва треба буде зробити...“ (стор. 15). Згадуючи про Союз Народів, заснований в Парижу, він завважає, що він „є лише формою та вимагає ще рухливого життя, що може прийти тільки від активного зацікавлення та оживлення зносин самих народів. Новий творчий дух, що знову прокинувся в народах в тяжкій хвилі, має наповнити сю інституцію (себ-то — Союз Народів — І. Б.) — життям. А також і ворожі народи (підкреслення моє — І. Б.) — малиб як найскорше пристати до Союзу і навчити ся разом зі зєдиненими народами реалізувати ве-

*) Докладнійше про сю Лігу в друкованному викладі голови чеської секції проф. д-ра Ф. Мареша: — Společenstvo Svazu Národu — Praha 1920.

**) По газетовим вісткам в Лондоні заснована буда українська секція ініціативи й при близькій участі тамошньої української Місії.

лику науку сеї війни, а саме, що справжній шлях людського поступу не веде до лжегордості сепаратизмів та егоїстичного панування, але до спільної служби великим вселюдським справам.“ (Там же.)

А на адресу побідної Антанти сей самий автор зазначає: „Союзники мусять пам'ятати про те, що їм дав біг велику побіду, що переходить найсміливіші їх мрії, зовсім не для малих, егоїстичних цілей та не для фінансових або господарських зисків, але для досягнення великих вселюдських ідеалів, за які наші герої положили життя та які є справжніми побідниками в сій війні ідеалів“. (стор. 16.)

Один з учасників сеї анкети не може погодити ся з тим, щоб війна пройшла безслідно для міжнародної етики. „Величезний катаклізм сеї війни не може залишити людську природу такою, якою вона була. Війна була-б тільки катастрофою, коли-б людство не мало з неї ніякої науки; ся потреба науки для всіх, хто пережив сю війну, є рішучо конечною, щоби нові явища стали можливими.“ (стор. 18.)

Може згодом, аж людство трохи схаменеть ся, ся війна й справді матиме для нього дидактичне значіння, як свого рода страшне „memento mori“, але поки що, на жаль, не видно ще сього її, мовляв, виховуючого впливу й вона уявлюєть ся для критичного обсерватора власне як грізна катастрофа, що викликала в людях найгірші звірючі атавістичні інстинкти й звички.

Пригадаймо лише опис її в „Огні“ Барбюса або вражіння з неї в новому романі відомого еспанського письменника Бляско Ібанеса: „Чотири апокаліптичні їзди“, де розвиток найблизчої майбутности сплюндрованої землі символічно зясовуєть ся у виді апокрифічної семиголової страшної звірюки, що має стати новим володарем землі й над кожною з семи голови якої є у формі надписаних девіз неначе перспективно начеркнений дух суспільно-політичної програми післявоєнного ладу. Ось деякі з сих програмових клічів: „Маєш бути жорстоким, щоб бути великим“, „Слабому не має місця на землі“, „Сила понад правом“ і т. д.

Перший рік ліквідації війни багато де в чім признає рацію сим песимістичним висновкам згаданого еспанського письменника і найбільше саме в справі, що головню нас тут обходить, то є в національній. Власне згадана вище воєнна атмосфера найгірше проявила ся в перетворенню національної психології в напрямі захланного та заборчого паннаціоналізму.

Цитований вже тут індійський поет і філосовф Р а б і н-
д р а н а т Т а к у р перевів убійчу критичну аналізу сеї євро-
пейської паннаціоналістичної пошести в спеціальній публі-
кації „The Nationalism“, де він взяв під увагу воюючий
націоналізм державно-пануючих народів і виступає
проти молоха державного паннаціоналізму. (Після його
термінопоняття держави ідентифікується з поняттям народу
й тому уживаний ним скрізь термін нарід (Nation) слід
розуміти яко держава).

Наведемо деякі з думок згаданого неєвропейського ми-
слителя, що влучно характеризують європейський захланний
націоналізм саме в часі війни.

„Поняття народу (читай держави, згідно державно-па-
нуючого народу. І. Б.) є одним з дуже ділаючих оманюючих
середників, що винайшла людина. Під впливом його мізмів
може увесь нарід здійснити систематичну програму найгру-
бійшого еґоїзму, зовсім не усвідомляючи собі свого мораль-
ного зіпсуття, противно, що небезпечно роздратується, як
що йому се пригадається.“

„Ся війна європейських народів є відвітною війною...
Настав час, коли Європа на власному тілі в повній мірі
має відчутти за все людство — яке так ганебно трактувало
ся — страшну безглуздість того, що називається народом.
— (дотеперішня держава. І. Б.)

Тяжко удержати ся, щоб не цитувати й ще деякі інші
саркастичні характеристики автора „Саадгани“, але й сих
двох вистарчить для зясування аномалії сучасного завойов-
ницького націоналізму, що до війни був головно привілеєм
лише великодержавних пануючих націй, а нині, в часі її
ліквідації, неначе чумною пошестю починає захоплювати й
доперва ледво визволених вчорашніх ще народів-кріпаків.

В новій польській державі національний імперія-
лізм на історичному ґрунті став ся майже догматичним ка-
ноном державної політики. В погоні за привидом колишньої
Річи Посполитої, Польща веде від скінчення великої війни
свої війни на всіх фронтах і проти всіх своїх сусідів. Об-
єктами політичного її „Drang-y“ є рівночасно Вільно, Київ,
Гданск, не кажучи вже про Львів і про те, що деякі поль-
ські патріоти найрадше-б оперли свою державу о Чорне та
Балтійське море...

А Польща під сим оглядом, на жаль, не є зовсім якимсь
виїмком. Румунія, наприклад, не є менш заборчою і свій
ідеал „România Mare“ справді уявляє собі в грандіозних роз-

мірах, що далеко виходять за природні межі ромунського народу.

Але і в чеськім народі, що доперва сам скинув з себе 300-літнє чуже ярмо, в деяких суспільних кругах можна вже констатувати хороботворче діланне бапілів паннаціоналістичної пошести, поки що в формі протинімецьких чи протижидівських корчів. Очевидно, що перші симптоми згаданої хвороби заявили ся насамперед в крамаржівській т. зв. націон-демократичній партії, що має претензії бути всенародною, отже в сечеською партією (мимохить пригадується анальоґія напр. з всепольською або всенімецькою партіями), та в якій є чималий гурт типово буржуазної інтелігенції. Ся партія не погоджується з ідеально справедливою та високогуманною політикою в національних справах президента Масарика, її провокують пертрактації голови кабінету соціяліста Тузара з Німцями; тому члени її напів явно полемізують з першим (прим. відомий письменник А. Дик, або біольоґ і вчений Мареш), а вже зовсім явно кидають ся на другого, самі мріючи, здається, про озброєний нейтралітет супроти власних Німців і Мадярів та удержавлення або принаймні укравлення т. зв. „поступового антисемітизму“ в Чехословаччині. (Письменниця і посол до сойму п. Вікова-Кунетіцька.)

А вже верхком сеї національної психози є незвичайно симптоматична оповістка в органі берлінських письменників „Feder“ (Перо) ось такого змісту: — „Хто напише книгу ненависти проти нашого французького ворога? Ся книга має бути передовсім вжита яко література для молоді. Матеріалу достарчить видавництво.“*)

Як ще такі книги національної ненависти зачнуть писати всі народи, що мають слухні чи неслухні претензії до своїх сусідів, то незабаром вся Європа знову стоятиме в полум'ю нової війни й до того ще чи не гіршої, ніж та, що й доси ще не є як слід зліквідована!

І тому яко відповідь на питання: — як бути й що далі? — мусимо констатувати, що санація міжнародних та національних відносин в Європі (а відтак і скрізь там, де національні або й расові перепони унеможливають справжній мир) мусить йти через унормованне політичного життя в двох головних напрямках:

1. Насамперед мусить бути витворений з ґрунту новий правний підклад для національного існування всіх поодино-

*) Цитую за пражьким Venkov-ом з 10. лютого 1920 року.

ких народів та відроджуючих ся рас і для зорганізованя майбутнього міжнародного співжиття на нових засадах національно-расової рівноправности, автономности, солідарности й демократичности.

2. Відтак в лоні поодиноких народів і рас має бути присвячена спеціальна увага систематичному й раціональному вихованню в душі такого модерного націоналізму, що, забезпечуючи повність всестороннього розвитку поодиноких народів і рас, головню відроджуючих ся, рівночасно виховував би їх в напрямі взаємної пошани та солідарности, що програмово й доцільно викорінював би націофобію, націоцентризм та інші хороби дотеперішнього паннаціоналізму, який істоту національного чуття добачає передовсім в ненависти й захлапности супроти сусідніх народів, уважаних за ворогів, а не в плеканню позитивно-творчих елементів сього великого двигуна новочасного культурного й політичного життя.

З вище зазначеної тут критики мирової конференції й останніх, мовляв, діагнозів її безнадійної кризи, зроблених визначними державними співучасниками її,*) очевидним є фактом, що версайський мир має характер і значінне лише тимчасової й може недовгої провізорії та що його ревізія — або принаймні основна коректура — є справою може навіть дуже близької будучности.

Тому отже час розпочати підготовчі праці до сеї ревізії мирового трактату, або ліпше кажучи до нової мирової конференції, у двох вищезгаданих напрямках.

*) В лютім 1920. в англійському парламенті була внесена лібералами пропозиція ревізії й виправлення значної частини версайської мирової умови. Італійський голова міністрів Нітті, в розмові з кореспондентом „Matin'y“, дуже скептично висловив ся з приводу миру, зазначаючи, що протягом „15 місяців ми забули робити мир, бо мали надію, що Америка нам в тім допоможе“, а далі, що Європа не зуміла зробити миру, бо для сього „треба мати принаймні стільки-ж сміливости, як для ведення війни“. Він головню звертав увагу на господарське зруйнування Європи і на потребу негайної її відбудови з ґрунту.

Відомий англійський публіцист і знавець національних справ в Осередній Європі Сетон Уатсон в своїм журналі „The New Europe“ (з 29. січня 1920) з приводу адриатичкої справи робить таку критичну оцінку мирової праці „Відновлена конференція, що минулого тижня відбула ся у Парижу, скінчила ся скорше й швидше, ніж се могли передбачати навіть найчорніші песимісти. Дійшло до неминучого уступлення старого голови конференції на ледво скривану радість багатьох. Америка є представлена одним делегатом, що слухає, але не бере зовсім участи в розправах. Японія продовжує свою тайну або лукаву політику. З інших, Льюїс Джордж або сінйор Нітті, знаходять, що постулати партійної політики є важніші, ніж європейська реконструкція, тим часом, коли

Переведення повищих двох плянів щодо часу буде очевидно дуже неоднакове. Коли проєкт утворення нової правної бази для міжнародного й національного життя може бути в головних рисах зладжений в довільнім і найкоротшім часі, то справа програмового перевиховування людства в дусі вищезгаданого модерного націоналізму вимагатиме яких 20—30 літ, себ-то біологічно беручи є квестією принаймні одного покоління, що від диточого вже віку виховувалося в модерно-національнім напрямі, отже — без народоненавистних колисанок, псевдопатріотичної історії, імперіялістичної географії, фалшованої етнографії, антисоціалістичної й антидемократичної соціології, урапатріотичної літератури, націоцентричної етики (тоб-то без святого або здорового егізму), а головню без месіаністичних мелятоманій та расового чи паннаціонального аристократизму взагалі, а натомість в дусі національної й расової толерантності, взаємної пошани, впливаючої з переконання, що всі й кожний нарід або раса мають свою рацію істновання, мають щось своєрідного та індивідуального, чим можуть обогатити вселюдську культуру й цивілізацію, о скільки їм уможливить ся природний розвиток та поступ, що власне й має бути вже нині (або як найскорше) запевнений згаданою попередю новою базою за для унормовання міжнародного національного життя.

Очевидно, що не має якоїсь чудотворної папачі, яка-б разом полагодила або вирішила до деталей пропоновані тут нами пляни. І ми не маємо наміру давати якісь універсальні рецепти для ідеального полагодження тих справ. Завданням нашим буде тільки конкретно сформулювати сї проєктовані дві акції що-до змісту й що-до форми та предложити начерки сих проєктів до громадської дискусії й дальшого вироблення та поглиблення.

льорд Керзон здається задовольється кожним полагодженням (чи неполагодженням) в Європі справ в надії, що матиме принаймні якусь контролю над рішеннями в справах Осередного Сходу. Як що спробуємо зреасумувати висліди одного засідання, яке попереджене було величезною рекламою, побачимо, що турецька справа, зрештою й так занедбана, знову була відложена на неозначений час, що полагодження угорської справи чекає на поворот ір. Апоні з Будапешту; що плян, прямуючий до визнання большевиків, знову був пущений у світ під маскою гандлювання з кооперативами під большевицькою контролею та що одинокою позитивною роботою був ультиматум, післаний одному з найвірнійших наших союзників". (Себ-то Югославії, з приводу адриатицької справи. — І. Б.)

Справа витворення правової бази, яко певного захисту для народів, у формі нового міжнародного й національного права обговорювала ся вже нами підчас війни та перед відкриттям мирової конференції.*)

Критикуючи дуже хитку й непевну національно-визвольну програму та ідеологію міродайних кругів підчас війни, автор сеї праці звертав увагу поневолених народів на неминучу потребу витворення „загального, спільного, ідейно-правного ґрунту“ для своєї визвольної боротьби. В першій з цитованих низче статей з сього приводу говорило ся: „Коротко кажучи йде про ясне сформулювання й спрецизування досі аж надто гнучкого поняття „права народів на самовизначення“, про таке точне засовання його змісту й меж, котре абсолютно виключувало-б свавільне жонґлювання ним і довільне інтерпретовання його з боку великодержавної дипломатії та народів-панів.

„Се значить, що треба витворити загальну міжнародну платформу для національних справ, провідні засади якої були-б вказівками для полагодження поодиноких з них, з взяттям під увагу очевидно індивідуальної своєрідности кожної з них. Мимохіть нам пригадуєть ся одна аналогія з новочасної політичної історії Європи. Маємо на думці славетну революційну французьку „Деклярацію прав людини та громадянина“ (Déclaration des droits de l'homme et du citoyen) з р. 1795, сього клясичного, мовляв, катехизму революційної боротьби за громадянсько-політичну свободу й конституцію для всеї континентальної Європи.**)

*) Пор. наші статі: — Про потребу „Деклярації прав народів“ у „Вістнику П. Л. Ж.“ 1917 ч. 29, далі „Мировий конгрес і „Деклярація прав народів“ (там же ч. 41), врешті в теоретичному органі чеської С.-Д. „Akademie“ (1919. ч. 4 за січень) — Deklarace práv národů.

**) Є правдою, що в згаданій французькій Деклярації була проклямована суверенність народів, а саме сим уступом: „Народи є взаємно незалежні та суверенні, без огляду на число осіб приналежних до них, чи просторонь території, заселеної ними. Ся суверенність є незайманна. Кожний нарід має право організування й змінювання форм своєї влади. Жадний нарід не сміє втручувати ся в справи влади інших народів. Заходи, скеровані проти свободи одного з народів, є замахом проти-всіх націй“.

Засади безперечно гарні й ліберальні. Поширені вони були однак лише на історичні та головні державні народи. Поза обрубом їх ділання опинили ся на жаль поневолені неісторичні та недержавні народи. Ми бачили вище (див. стор. 16), як французські революціонери виступали проти свободи своїх „окраїн“ та „інородців“, уважаючи їх за втілення контрреволюції й реакції.

„Зараз саме відчувається потреба подібної „Деклярації прав народів“, в котрій зясовано-б і спрецизовано-б основні засади національного права, а разом і втворено-б загальний ґрунт для національно-визвольної боротьби поневолених народів“ (стор. 436—437).

Тоді, перед двома роками, ми проектували випрацювання начерку сеї „Д. П. Н.“ на конгресі представників всіх поневолених народів (з одного й другого воюючого табору), на нейтральному ґрунті, десть у Швеції або Швейцарії.

Пізнійше, в торічній чеській своїй статі, коли на довіді перших двох ліквідаційних післявоєнних місяців наперед вже можна було передбачати як що не повне фіяско, то принаймні дуже компромісовий характер позитивних результатів мирової конференції, автор адресував свій плян „Д. П. Н.“ справжнім демократам, а передовсім соціалістам, конкретно — проєктованому перед роком в Льозані міжнародному соціалістичному конгресови. — „Є завданням й обовязком соціалізму — писали ми в „Академії“ — обовязковою його раттю на рахунок ідейного інтернаціоналізму — стати на чолі сеї боротьби за „Д. П. Н.“ й перевести її до успішного кінця, через що була-б врешті здійснена велика мрія про міжнародне братерство, рівність і свободу“ (стор. 141).

Між тим минув знову цілий рік. Офіційно зладжений був мир. 70.000 слів має мировий трактат. Але в східній і осередній Європі лютує або жевріє непогаснений вогонь національної ненависти та кривавих війн.

В дійсности національна проблема не була полагоджена. Були тільки більше або менше вирішені (зглядно невирішені) поодинокі національні справи. До того ще без якоїсь одноманітної ідейної програми, що могла-б власне стати базою для втворення національного та зреформовання міжнародного права. В сьому останньому зроблені були поки що деякі корективи ідеологічно-теоретичного характеру — про що згадувалося вище — без ґрунтовної однак перерібки й реформи дотеперішніх його основ, що є знову неминучою передумовиною того, аби була врешті видікувана на все хронічна його криза, про що говорилося на попередніх сторін-

Відтак такий погляд на недержавні й неісторичні народи став майже канонічним в соціалістично-революційній догматичі Європи XIX. в. Про се пор. III. роз. сеї розвідки та особливо дуже цікаву й цінну працю В. Левинського: Соціалістичний Інтернаціонал і поневолені народи. Київ—Відень 1920.

ках сеї праці,*) й витворений був би підклад для реального політичного існування та ділання Союзу Народів, що в теперішній своїй формі має всі прикмети вельми хиткої спілки, з дуже обмеженою порукою.

Офіційні миротворці, роблячи своє історичне діло, на жаль думали занадто в довоєнних мілітарно-стратегічних категоріях і не дивно, що висиджений ними мир потребує для свого упевнення — „Stachelrat“ — барерної міжнародної політики. Словом потреба „Д. П. Н.“ під сей час і по мимо мирового трактату є не менш пекучою та негайною справою, ніж перед роком або в часі війни. Вона перестає бути — як казали ми в другій з вище цитованих статей про „Д. П. Н.“ — „якимсь мрійним постулятом, але стає актуальною проблемою першорядного реально-політичного значіння та невідкладною необхідністю“ (І. с. р. 545).

Очевидно, що дефінітивне її випрацювання має бути вислідом колективного співробітництва представників поневолених народів, фахових знавців національної справи, відомих і щирих оборонців думки всесвітньої ліги народів, основної реформи дотеперішнього інтернаціонального права й перестрою Європи та всього культурного світа в дусі повної національної справедливости й міжнародної солідарности. Відповідним форумом для зформування основних пунктів „Д. П. Н.“ був би спеціальний міжнародний конгрес з представників заінтересованих народів.

З свого боку автор сих нарисів, яко знадібку до сеї майбутньої національної „*magna charta libertatum*“ вважає вказанням пригадати знову деякі з загальних засад, що на його думку мали-б покластись в основу „Д. П. Н.“, а саме в тій формі, як вони були зясовані ним в цитованій вище статі: — Мировий конгрес і „Деклярація прав народів“. — „Вихідною точкою наших уваг є принципіальна передумова, що на будуче положення всіх народів під державно-політичним оглядом має бути правно й міжнародно так обґрунтовано та забезпечено, щоб через се абсолютно був унеможливлений який будь національний утиск або поневолення в області національного життя. „Д. П. Н.“ має саме творити правну базу міжнародного характеру та загально-обов'язуючого значіння для всіх держав, країн і народів.

*) Про сю крязу див. D. I Hill: Völkerorganisation und der Moderne Staat — а A. Hobza: Právev mezinárodním ku právu světovému — т. І. Прага 1913.

„На нашу думку „Д. П. Н.“ є неминучою передумовиною майбутнього світового (або тільки та поки-що європейського) союзу народів, про який в часі війни чимало писалось і говорилося та в формі якого уявлюється тепер майже загальною організація національно-державних відносин і політичного міжнародного життя після війни.

„Тому „Д. П. Н.“ насамперед мусить прилюдно й з загально-обов'язуючою правосильністю признати абсолютне право всіх народів (без жадних винятків) на повне національне життя у всіх його проявах і формах, то є: під культурним, господарським і політичним оглядом. Се значить, що на будуче не допускається жадна винародовлююча політика, жадна примусова асиміляція „іногородців“ та „окраїн“. Конкретно кажучи — раз на все забороняється переслідування релігії у зв'язку з національною приналежністю; переслідування національних мов в прилюднім вживанню й особливо в шкільництві (котре очевидно й безумовно та скрізь має бути поставлено на єдино розумнім принципі навчання в рідній мові), в пресі та в літературі. Відтак забороняється кождий національний бойкот з винародовлюючою цілю, особливо-ж економічного характеру. Далі касуються всі горожанські й державно-політичні обмеження протинаціонального характеру. Кожному народови, без огляду на його расове походження, релігійне вірування, численість, територіальну поширеність і т. д., признається повне право на самоозначення під політичним, культурним та економічним оглядом. Се значить, що кождий народ сам рішає (без якого будь зовнішнього примусу чи натиску) про свою державну приналежність та форму власного політичного ладу. Там, де наслідком дотеперішнього державно-політичного утиску, а поруч з сим і загально-культурного занепаду і таким чином згладно малої національної свідомості — воля народу не може поки що проявити ся в справжнім своїм виразі, — там національний референдум чи плебісцит мають відложити ся на кілька років, а тимчасом країна ся міжнародно забезпечується ся перед кожною націоналізаторсько-асиміляторською пропагандою в душі історично-імперіалістичних прямувань.

„Се застереження особливо відноситься до тих країн (подекуди середно-європейських, але головно східно-європейських), де лютує боротьба між історичними народами-панами та „неісторичними“ народами-кріпаками, що прокинули ся до національної свідомості та ведуть боротьбу за визволення з ярма чужої національної гегемонії.

„В таких випадках міродайним може бути етнічно-національна приналежність народної маси і в жаднім випадку ренеґатські засади винародовлених перекінчиків, що виступають проти природних змагань згнобленої людової маси власного народу. Абсолютно відкидається в таких випадках релігія, яко національна ознака.

„Взагалі там, де розходить ся о суперечні національні домагання панських та кріпацьких народів в жаднім випадку воля сих останніх не може насилувати ся постановами та бажаннями перших, особливо-ж в справах спільної чи окремої державности. Жадним робом поневолений нарід не має бути змушеним до прийняття панської державности, хоч-би старі пани й обіцяли йому рай на землі в оновленій старій державі.

„Принципіально отже слід було-б відкинути які-будь спроби відновлення історичних державних конструкцій, бо всі вони майже без винятку будуть огнищами національних заколотів та ворогувань, отже творитимуть небезпеку для міжнародного миру.

„З наведеного видно, що „Д. П. Н.“ касує на будуче яку-будь рангову класифікацію народів на вищих та низчих, більш та менш вартних. Під сим оглядом вона має бути базована на принципі національної рівноправности і рівновартности.

„Словом „Д. П. Н.“ має стати свого рода основою майбутнього спеціального національного права, завданням якого буде нормувати національне життя після війни, запобігати національним конфліктам, усувати старі національні ворогування і загалом полагоджувати національні спори та питання, де-будь та в якій-будь формі вони-б не появлювали ся на черзі дня.

„А се можна буде досягнути лише тоді, коли на будуче регулювання національних відносин буде заложено на певнім правнім, загально-обовязуючим ґрунті, коли буде усунена й унеможливлена дотеперішня необмежена сваволя пануючих народів та держав, що трактують національні спори як власні хатні справи, щодо котрих можна поводитись зовсім безконтрольно, самовільно й без найменшої відвічальности перед цілим світом. Тому неминучим є, аби на будуче національне право мало міжнародний характер та загально-обовязуючу ексекутивну силу.

„Очевидно, що така реформа в національній політиці, яку передбачає пропонована тут „Д. П. Н.“ — не є можлива

без кардинальної відповідної реформи всього міжнародного права й політики загалом, що стоять в суперечности до поставлення національної політики на міжнародний правний ґрунт, з узнанням неначе засади інтернаціональної „кругової поруки“ за додержання національних прав супроти кожного народу й кожної країни. Бо се рішуче суперечить дотеперішньому духови інтернаціональної політики, яка спочиває на незайманному догматі абсолютної державної суверенности, атрибутом якої була дуже догідна й еластична засада „non intervention“ (невмішування) в кравву політику поодиноких держав, отже й повна їх безвідвічальність щодо сього перед міжнародним форумом. Найгірше ся самодержавна суверенність відбивала ся очевидно на беззахистному положенню поневолених і недержавних народів, котрі таким чином були цілком видані на поталу націоналістичного молоха ворожій державности.

„Таке розуміння державної суверенности суперечить духови демократизму та новочасних політичних прямувань взагалі. Воно є сумною спадщиною занепавшого політичного феодалізму з одного боку, а з другого висловом капіталістично-буржуазного індивідуалізму, суто еґоїстичного та протисуспільного характеру. Воно мусить тому зникнути разом з старим ладом, який починає розпадатись наслідком війни.

„Так само, як в громадськім життю протисуспільний еґоїзм та абсолютизм одиниць обмежуєть ся й параліжуєть ся авторитетом соціальної гегемонії всеї суспільности, — подібно також майбутнє міжнародно-державне й політичне життя має спочивати на засаді релятивної лише суверенности поодиноких народів та країн. Повна суверенність буде атрибутом тільки загального союзу народів, зложеного з представників сих поодиноких народів і держав та перед котрим сї останні будуть відповідальні за свою політичну діяльність, як на вні, так і в середині.

„Іншими словами се означає, що суверенність сих останніх буде з г л я д н а або ще ліпше автономна, (отже на зразок анґло-саксонських державних типів, як ми їх показали в сій розвідці на австралійському або американському прикладі І. Б.), то є, що вона абсолютно не допускатиме дотеперішніх експесів державного самодурства й безоглядности в дусі дикунської засади „праву моему не препятствуй“.

„Очевидно, що таким чином фактична самостійність поодиноких народів та країн зовсім не буде обмежена. Навпаки, через се вона буде лише поставлена на тривкійший та пев-

нійший ґрунт, маючи захист проти непередбачаємих нападів і ексцесів сильніших сусідів, з глитайським апетитом та хижацькою вдачею.

„Утворення проєктованого тут національного права й звязана з сим неминуха реформа дотеперішнього міжнародного права й політики в душі новочасного демократизму та суспільного поступу — мусять бути очевидно переведені рівночасно та паралельно, аби відтак два ці елементи злилися в одну гармонічну та органічну цілість, творячу непохитну базу для нового національного й інтернаціонального життя, в якому-б раз на все щезли всякий утиск чи поневолення.

„З вище зясованих засад „Д. П. Н.“ є очевидним, що про майбутню долю народів і країн не можна рішати без їх присутності, не кажучи вже про те, що проти їх волі та інтересів. Конкретно се значить (писали ми перед роком — І. Б.), що всі поневолені народи та країни мусять бути допущені на майбутній мировий конгрес. Отже ці делегати поневолених народів перед зборами конгресу мають забрати голос та мають випрацювати для нього проєкт згаданої вище „Д. П. Н.“, а відтак разом з офіційними представниками існуючих держав та пануючих народів перевести потрібну реформу міжнародного права в душі демократизації й прилюдності інтернаціональної політики й дотеперішньої дипломатії, а потім ухвалити „Д. П. Н.“, яко основу нового самостійного національного права.

„Зреформоване й змодернізоване таким робом міжнародне право разом з новоутвореним національним правом мають покласти ся відтак в основу мирових переговорів і в душі вище зясованих засад та думок мусять бути полагоджені всі державно-національні справи, а в результаті сього повстати європейський зглядно всесвітній союз народів“.

В наведених вище орієнтаційних засадах не говорить ся спеціально про прилюдність майбутньої дипломатії та міжнародної політики, бо се автор вважав апріорною передумовиною повоєнного інтернаціонального кодексу.*)

Постулат явності дипломатії предінь був поставлений на чолі відомих 14 точок президента Віль-

*) Пор. про се спеціальну нашу статю: — Про необхідність демократизації дотеперішньої дипломатії та прилюдність закордонної політики взагалі — (Вістник П. Л. Ж. 1918, ч. 27/28.)

сона.*) На жаль мірова конференція заховала лишень декорум явности, в дійсности робила свою відвічальну роботу після засад старої тайної дипломатичної штуки, про що говорило ся на відповідних місцях сеї праці. З огляду на сю практику паризької конференції — постулат явности дипломатії й міжнародної політики загалом мусить бути спеціально затверджений в проєктованій „Д. П. Н.“

В нашій чеській знадібці до справи „Д. П. Н.“ з приводу сього постулату говорило ся: „Головною вказівкою для „Д. П. Н.“ має бути, щоб на будуче кожне нормованне національних відносин відбувало ся міжнароднім шляхом, перед загально зобовязуючим трибуналом всіх народів та країн, отже не як доси, коли махерська тайна дипломатія десь по кутках вирішувала територіяльні й політичні справи, без огляду на житєві умовини поодиноких народів. Міжнародна політика повоенного часу мусить бути демократизована та вийти з дотеперішньої темряви дипломатичної таємности — отже має бути зовсім прилюдною. Кличем її най буде: жадних тайних союзів, жадних тайних умов, жадної розбійницької закордонної політики!“ (І. с. р. 138).

Першій рік ліквідаційної практики, з вирішуванням особливо спірних національних справ, виявив повну методичну а навіть ідейно-принципіальну безпрограмовість в реальних засобах та середниках для поагоджування тяжких проблем, себ-то абсолютний брак якоїсь одноманітної, доцільної та розумної національної техніки. А без сього найкращі й найліберальніші національні проєкти залишають ся порожнім згуком і в дійсности розібють ся о насильницьку або й криваву практику плебісцитових спроб à la Тешин (чесько-польський спір), Горішній Шлезк (польск.-німец.-спір), або безвихідний все ще лабирінт східно-галицької справи і т. д.**)

*) Ось дослівний зміст сеї точки: „Всі мирові договори мусять бути явні і явно заклучені; не вільно заклучити ніяких тайних міжнародних умов, але належить вести дипломатію отверто і явно перед цілим світом“.

**) Поки що плебісцитним шляхом була поагоджена без ексцесів та надужити лише частина данськo-німецького спору Шлезвіку. Успішне переведенне плебісциту в сім випадку пояснюєт ся головню тим, що шлезвицька справа ані стратегічно, ані головню під фінансово-економічним оглядом не має такої ваги, як наприкл. спірні питання на горішньому Шлезку або тешинська та східно-галицька справа. А до того шлезвицька справа й з націо-етнографічного та територіяльного боку належить до зглядно найлегших національних проблем спірного характеру.

цесю на вирішування націо-державних спорів. А тому майбутня „Д. П. Н.“ мусить присвятити спеціальну увагу національній техніці, під чим розуміємо комплекс засобів і середників щодо того, як в дійсности мають полагоджувати ся національні антагонізми та вирішувати ся національні справи взагалі.

Ся технічна практика чейже є найдражливішим і найтяжшим моментом національної проблеми взагалі. Хиба в нічому иншому не має фатальнішого роздвоєння поміж теорією та практикою, як саме тут. Нігде так не зловживаєть ся ріжних еластичних кличів і фраз, як власне в сім випадку. А найгіршим при сім є, що кожний позитивний модус доповнюєть ся звичайно що найменше двома негативними.

Візьмемо для прикладу хочби отаке зіставлення: а не ксія — реанексія — дезанексія; сюди можна вкласти всяке свавільне насильство й при помочи тих термінів можна повалити найбільш оправданий постулат чи домагання поневоленого народу, о скільки він не має фізичної сили переперти його. А що-ж казати на прикл., про т. зв. унормованне чи виправленне границь ізза стратегічних або економічних причин! Відтак про священне табу історичного права або неподільності історичних державних організмів, часто спочиваючих на династичному чи якомусь иншому випадку! А як напр. поладодити спір поміж кількома історичними претензіями? Загалом чого тільки не можна переперти з помічю національного плебісциту або референдуму, особливо в тих східно-європейських країнах, де національна свідомість є в путах релігійного чуття, де суспільно-господарська залежність чи підзалежність обмежує політичну а таким чином і національну свободу та, де крім сього безмежна агітація пануючих народів і клас фальшує вислід буцім то вільного голосування народу наперед під психологічним оглядом, не кажучи вже про те, що скрізь і завжди можна задля сього вжити і дужчого натиску. В кожному таким спірнім випадку положення обох супротивників не є однакове: з одного боку маємо пануючий нарід чи класу з повним апаратом державних засобів, а з другого — доперва визволюючий ся кріпацький нарід, без історичних (здебільшого) традицій, з ледво розвинутим вершком суспільної піраміди, отже без політично-впливових вищих шарів та який має до диспозиції лишень голе право і моральну силу!... Чи-ж може такий нарід сам один оборонити свої домагання супроти мілітарно, економічно, соціально й політично аж до зубів узбро-

єного т. зв. національного „стану посідання“ пануючих народів?!

Очевидна річ, що оскільки організація національних відносин справді має бути справедливою та тривкою, технічна її реалізація мусить бути поставлена на певному одноцільному ґрунті, який би виключав зловживання технічних метод на шкоду одних і на користь других народів. Завданням „Д. П. Н.“ буде отже також випрацювання одноманітної програми національної техніки, що передбачала-б всі важніші можливості націо-державних відносин...“ (Akademie, I, с. р. 140).

Є ще одна дуже актуальна справа, супроти котрої „Д. П. Н.“ мусить відразу зайняти певне і непохитне становище. Маємо на думці мілітарно стратегічний момент в націо-державних відносинах. Всім відомо й про — се говорило ся в отсих нарисах, що всесвітня війна 1914—1918 рр. вела ся антантським блоком в першу чергу для знищення скаженого пруського мілітаризму, дух якого так знаменито зясував генерал Бернгарді у своїй сумно-славетній та загально-відомій книзі про війну.

Сама всесвітня війна так безоглядно виявила всеруйнуючі прикмети дотеперішнього мілітаризму, що перед крівавою дійсністю воєнних подій 1914—1918 рр. зовсім поблідніли утопістичні візії „майбутньої війни“, як її нам старали ся зясувати пацифістичні мрійники“ à la Блюх чи А. Норман,*)

Здавало-б ся, що такий страшний вислід найбільшого мілітарного експеріменту в дотеперішньої історії людства повинен би його раз на все відучити від мілітарної методи

*) Відоме данське „Товариство задля досліджування соціальних результатів війни“ опублікувало саме деякі статистичні дані про страти в людях підчас війни та в звязку з нею в обох воюючих таборах європейських держав. Загально сї страти обчислені круглою цифрою 40 мільонів людей, з чого около 10 міль. лишило ся на полі битв, 20 міль. припадає на зменшений приріст населення, а 15 міль. на збільшену смертність. В звязку з сим зменшило ся також і число населення Європи загалом. Як би війни не було, то нині Европа мала б 424,470.000 людности, в дійсности однак має — 379,030.000. — Не менш грізні фінансові результати війни, що обійшла ся сумарично — після обчислень англійського фінансиста Грімонта — у 52 міль. фунтів штерл., се-б-то приблизно в 45 мільярдів чеських корон. Се лише чисто військові видатки. А коли додамо до сього страшне матеріяльне зруйнування країн, що були тереном війни (особливо північ. Франція, Бельгія, Сербія, Галичина, Польща і т. д.), відтак загальний господарський занепад всієї Європи, то число, зясовуюче сю страшну руїну в грошах, властиво перевесило-б кожную уяву про фінансову реалізуємість такої квоти.

вирішування політичних і національних спорів. Іншими словами кажучи, що оскільки не абсолютне знесення мілітарної системи в державному житті, та принаймні як найбільше її обмеження мало-б бути кардинальним завданням мирової конференції. В дійсності однак, як про це вже згадувалося, є багато доказів того, що антантські хірурги так щиро поборювали гидру пруського мілітаризму, аж самі заразилися бацилами цієї державної пошести. Симптоми її добачаються вже й у деяких нововизволених народів (напр. Польків), що свою державно-творчу працю уявляють собі чомусь в довоєнних мілітарно-стратегічних категоріях.

Річ очевидна, що сим шляхом гарматно-шрапнельної аргументації можна дійти до нової вселюдської кальварії на зразок тої, яку людство пережило в 1914—1918 рр., але в жаднім випадку не до трівого миру. Ясно далі, що така мілітарно-стратегічна концепція закордонної політики найбільш небезпечною є власне для нововизволених народів та їх держав, які щойно творяться й не мають ще певного ґрунту під собою.

Ось чому „Д. П. Н.“ мусить ясно сформулювати свою антимілітарну й антистратегічну програму, до якої мали-б увійти такі головні постулати: Прогресивне повне відзброєння; ліквідація військового промислу й продукції аmunіції; заборона державних військових союзів та конвенцій; негайна неутралізація всіх малих і середнього типу держав; інтернаціоналізація (зглядно нейтралізація) всіх морей, каналів, всесвітнього значіння портів й островів, великих рік та транзитних залізниць і шляхів загалом і повна свобода повітряної їзди (авіатики). Словом ступнева, програмова й систематична демілітаризація міжнародної й внутрішньої державної політики.

Улюблений аргумент прихильників мілітарної системи, що військова сила є *sine qua non* державної екзекутиви має в дійсності тільки дуже згладну й здебільшого власне імаґинарну рацію. Для покарання та змушення до послуху нарушителей світового миру, людство диспонує дуже певними репресивними середниками, не менш ділаючими, ніж мілітарні засоби, а саме — бльокадою, господарським бойкотом, виключенням з користування інтернаціональною організацією комунікації, на прикл. пошти, особової їзди й т. д. Що війна, як розв'язаний орган, є величезним безглуздом, це вже відомо і розумним представникам мілітарної касты.

Що до сього можна покликати ся, напр. на дуже цікаву розвідку французького генерала Персена (Percin) — „Війна і Ліга народів“*), яка є чудовою критикою мілітарної системи, що неначе-б то має бути „*unum necessarium*“ міжнародно-державного життя.

Сей генерал на основі порівнюючого історичного матеріалу як найенергічніше відкидає війну, яко засіб вирішування міжнародних спорів. Він констатує, напр., що „війна є не лише засобом шкідливим, варварським, жорстоким, нелюдським, але що вона є дурним способом вирішування спорів, що можуть повстати між народами“ (стор. 205). А головне, що про її вислід часто рішає якась сліпа нагода. „Результат війни — завважає він щодо сього — в кінці кінців залежить від припадку. Оружне щастє є дуже хитке, иноді припадає й менш гідному. У війні народи ризикують своїм буттем, як при грі у карти“... (Там же).

В дальшій цікавій розділі — „Воєнні нагоди“ — він на історії війн минулого століття, а головнo останньої світової війни плястично зясовує свою тезу про величезну роль сліпого припадку у воєнних операціях.

Напр., до історичної битви під Ватерло дійшло лише тому, що підчас попереджуючої її битви у Ліні (Ligny) французький генерал Друе Дерлон зле відчитав написаний олівцем на куснику паперу розказ Наполеона про посунення одного відділу війська під замість на (по французьки *sous* — *sur*) висоту Сентаман. Коли-б ся диспозиція була прочитана вірно — пруська армія була-б знищена під Ліні й не дійшло-б взагалі до історичної битви під Ватерло.

Таких пригод історія війн знає чимало. Вони зовсім не є чимсь виїмковим, скорше навпаки — звичайним правилом для рішаючого вислїду війни.

Перша битва на Марні в останній війні також була випадком щасливого взлету французького авіатора З. вересня 1914, що не був помічений німецькими льотчиками й завчасу поінформував ген. Галієні про пересунення армії ген. Клюка. В наслідок сеї інформації на правому крилі Клюка несподівано появилa ся резервова армія ген. Монури, про яку Німці не мали найменшого поняття та яка рішила про вислід першої битви на Марні. Як би не випадок, що З. вересня мав щастє французький льотчик і навпаки, що

*) Цитую за чеським перекладом в „Akademii“ 1920. ч. 4.: — „Válka a Liga národů“.

над французьким фронтом цього дня не явився ані один німецький літак, не було-б історичної битви на Марні. 14. липня 1918 п'ятьох хоробрих Французів на власне ризико залізли до першої німецької лінії і тут в окопах розпочали бійку ручними гранатами, в результаті якої взяли у полон 27 німецьких жовнів. Припадком єї полонені були німецькими „пораженцями“ і щоб прискорити кінець війни виявили Французам детальний план німецького наступу, проєктованого на другий день. В наслідок цього подвійного припадку Німці, що мали зненацька заскочити Французів, були заскочені сими останніми і то так рішучо, що через три дні дійшло до генеральної французької офензиви на всьому фронті, яка скінчила ся величезним успіхом для Франції та була не менш величезною й прикрою поразкою для Німеччини.

Персен виказує далі, як Німці пару разів могли виграти війну, коли-б власне якась така нагода-дрібниця не унеможливила цього. Що Німці війну скінчили на раз 4-го жовтня 1918, — се на думку Персена головний результат нервового вичерпання ген. Людендорфа, бо воєнне положення німецької армії тоді не було ще так критично-безвихідне. „Вистарчило — завважає він з цього приводу — паруденної протрації одної людини, щоб закінчена була війна, в якій мордувалося 40 мільйонів людей“ (стор. 207).

Зовсім природно, що цитований французький генерал доходить до ось таких кінцевих висновків: — „Чи-ж не є безглуздом грати долею народів при можливості таких нагод? Війна — є отже — знову се повторюю — засобом більш ніж огидним, вона є дурним способом поладжування спорів, що повстають між народами. Треба тому шукати інших вирішень. Досі не має кращого способу на се, ніж Ліга народів, отже інституція, підвалини якої заложив президент Вільсон в кількох своїх посланнях, в яких він засував свої думки про се з такою докладністю, яку нехтувати можуть лише заінтересовані обмовлячі“. (Т а м ж е.)

Ми трохи більше присвятили уваги повищому засованню антимилітарних думок французького генерала саме з тої причини, що вони мають дуже авторитетне значіння для справи, що порушена була якою остання точка майбутньої „Д. П. Н.“ Доказувати, що переведення сеї останньої, а до того ще в як найскоршій часі, не є жадною утопією — на нашу думку, здається, зайвим або навіть парадоксальним. Можна вже навіть констатувати деякі реальні спроби в цьому напрямі. Подекуди зародок пропонованої тут „Д. П. Н.“ можна доба-

чати у відомих 14 точках Вільсона. Саме перші п'ять з них безумовно мусять увійти в основу такої „Д. П. Н.“*)

Ще виразнішим висловом думки, що була зясована тут на попередніх сторінках — є „Деклярація Независимости Средно-Европейських Народов“ (Declaration of Common Aims of the Mid-European Nations), ухвалена 26. жовтня 1917 р. на національній конференції американських представників 50 міль. європейських, середно і східно-європейських народів (в тім числі й українців та Угро-Русинів), отже ланцюха народів, що живуть між Балтійським, Адриатицьким і Чорним морями, текст якої в англійсько-карпато-русинському виданню припадком одержав нещодавно автор сих рядків. В шости низченаведених точках у філадельфійській „Деклярації“ зясована була „основа принципів для вільних народів“.**)

Се отже другий реальний крок для здійснення проєктованого вище плану. Тепер лишається ще зробити третій і — о скільки мога — останній, себ-то скликати нову конференцію всіх напів визволених та ще поневолених народів і на ній колективними зусиллями випрацювати загальну хартію національних свобод, отже вище-зясовану тут „Деклярацію прав народів“.

Природним шляхом така конфереція обездолених народів мусіла-б стати ся відтак мировим конгресом, з участю вже всіх народів взагалі, завданням якого було-б:

*) Пор. український переклад в статі: „Мир на засадах Вільсона“ в „Вістнику Пол. Літ. і життя“ 1917 р. ч. 41, стор. 547/548.

**) Ось текст сих шости точок:

1. „Всі уряди одержують справжню свою владу за згодою підвладних (себ-то народу).“

2. Є незайманим правом всіх народів засновувати свою владу на таких засадах і в таких формах, що на їх думку, найкраще-б забезпечили їх добробут, тривкість і щастє.

3. Треба дати змогу свободного і природного розвитку ідеям кожної держави в тім нормальнім напрямі, що вони собі виберуть, за винятком такого випадку, коли сей їх напрям загрожував би спільні прямуювання всього світу.

4. Не сміє бути тайної дипломатії і всі пропоновані трактати та умови між державами (народами) мусять бути прилюдно оголошені перед їх прийняттям та ухваленням.

5. Ми віруємо, що наші народи мають споріднені ідеали та цілі і що в злуці мають переводити їх для забезпечення волі поодиноких націй та для загального добра, оскільки така злука забезпечить мир і щастя народів.

6. Має бути заснована Ліга народів всього світа в загальній і зобов'язуючій умові для дійсного та практичного співділення, для заборучення справедливости, а таким чином і миру-спокою між народами (державами).“

ухвалення сеї „Д. П. Н.“, випрацювання згідно з нею основ нового міжнародного права та переведення справжнього миру в дусі засад, на яких була-б базована „Д. П. Н.“. Ініціативу скликання такої конференції для випрацювання „Д. П. Н.“ могла-б взяти на себе якась з національних секцій вищезгаданої льондонської „The League of Nations Union“ (напр. недавно заснована українська її секція) або інша нова „Ліга самостійности...“ (Comité de l'indépendance des nouvelles républiques issues de l'ancienne Russie), що наприкінці минулого року була заложена головно заходами проф. М. Грушевського в Женеві.

Ось як уявляє собі автор „Д. П. Н.“ той шлях, яким вона мала-б і могла-б повстати.

б) Націоналогічний інститут. (Н. І.)

Заснована тут „Д. П. Н.“ має дати правну базу і норми для полегдження національних та міжнародних справ і спорів. Вона має творити першу частину тої програми унормовання національного життя на будуче, про що була у нас мова раніш (див. стор. 159).

Лишається однак друга не менш важна частина сеї програми загально також схарактеризована (на стор. 159) під 2. точкою, а саме, коли так можна сказати, *націодидактична*. Національне перевиховання народів і людства загалом в напрямі повної расово-національної толерантності й солідарності та по лінії підготовки психічного ґрунту для політично-державної реалізації таких жадань, як національна рівноправність і рівновартність, отже національно-расова справедливість як в найширшому розумінню сього поняття — се є, на нашу думку, основні передумовини національної пацифікації Європи та всього світу загалом.

Не легко буде їх витворити, бо власне в сій дуже делікатній сфері націо-психіки й дидактики найбільше є всякого рода націоналістичного упередження, анахронізму, інерції думання та почувань. Се тяжке завдання можна буде поволи здійснювати при помочи цілої системи націо-дидактичних апаратів, що раціонально виховували-б національну психіку й думання кожної людини від діточих літ аж до зрілого віку. З людської душі повинен бути усунений увесь намул дотеперішньої націофагії. Доведеться отже багато де-що зревідувати із скарбу т. зв. патріотичних „святощів“,

освячених традицією та доцільно й систематично плеканих минувшими століттями історичного життя.

Доведеться зревідувати під сим оглядом увесь дотеперішній систем виховання від колиски до вищої школи включно і скрізь викорінити увесь фалшивий патос псевдопатріотичної гіпокрізії й насамперед усю отруту паннаціональної пошести, що доїї захоплює безмежно все державно-національне життя, опанувавши міцно всі його пори.

Передумовою такого оздоровлення майбутньої політичної практики має бути передовсім збагнення національної проблеми у всім величезнім її обемі на певному ґрунті точно наукового досліджування, се значить витворення тої спеціальної наукової дисципліни народознавства, яку ми у вступних увагах до сих нарисів назвали — націологією.

Крім сеї, мовляв, чисто теоретичної кабінетної націології, не менш, коли не більш, буде потрібна націологія практична, отже популяризація фактичного й об'єктивного інформаційного матеріалу про сучасне національне життя у всій його многосложній ріжноманітності й багатстві та вічній змінливості, з уваглюдненням очевидно історичного його розвитку й передбаченням перспектив на будуче. Конкретно се значить як мога найбільшу устну й писану популяризацію докладних і точних інформацій про національно-культурний стан та прямування поодиноких, головно відроджених, народів з метою зближення їх, винайдення між ними солідаризуючих моментів, а натомість розяснення дотеперішньої атмосфери міжнаціонального упередження, ворожнечі та недовіря. Відомо прецінь загально, як власне ся атмосфера взаїмного націоненавистництва чимало причинила ся (головно за посередництвом друкованого слова) до вибуху всесвітньої війни останніх пяти років.

Проектована тут націодидактична акція мала-б бути очевидно якимсь чином десь зосередкована. Для сього пропонується нами заложення спеціального „Націологічного Інституту“ (Н. І.) отже інституції, що рівночасно та паралельно працювала-б в двох вищезгаданих напрямках, себ-то з одного боку над випрацюванням теоретичної націології, то є спеціальної наукової дисципліни про націю, як одного з головних чинників новочасного політичного, культурного, господарського та суспільного життя, а з другого боку — занялась би популяризацією практичної націології

серед громадянства, з метою національного його перевищення.*)

„Н. І.“ має бути отже насамперед спеціальною вищою школою або факультетом на зразок відомих незалежних деяких французьких вищих шкіл, наприкл. Соціального Інституту, або нового Славянського Інституту. В ньому викладалиби ся основи загальної і порівняючої націології. Предметом сеї науки була-б нація, досліджувана фахово зо всіх можливих становищ й еволюційних своїх форм та структури, отже з природничого, історичного, культурного, релігійного, політичного й державного, правничого й соціально-економічного, в мові, літературі та мистецтві, під психологічним та філософічним оглядом то що. Спеціальна увага в сих викладах очевидно має бути присвячена національному відродженню, яко одному з найцікавійших процесів нового часу, істоту й зміст якого слід зясувати порівнюючою методою наукового досліду (див. про се II. розд. сеї розвідки) і зілюструвати монографічними рисами поодиноких національно-відродних рухів на європейському ґрунті, а відтак і позаєвропейському, а саме на прикладі расового відродження тубільчої людности (індійського, новоегипетського, негритянского в Америці, європеїзації Маорів в Новій Зеландії і т. п.)

Розуміється, що „Н. І.“ не міг би обійти ся без спеціальної школи мов всіх сих поневолених народів і рас, бо без знання рідної мови кожного з них тяжко було-б збагнути своєрідність його національної душі, культури та побуту взагалі.**)

„Н. І.“ повинен би був мати цілий ряд різних помічних інституцій та відділів, напр.:

1. націостатистичний — для опрацювання точного числового матеріалу про всі народи, а головнo — поневолені або напіввизволені, позаяк досі пануючі та державні

*) Докладний проєкт „Націологічного Інституту“ був зладжений автором сих нарисів ще в літку 1917 р. Рукопись його, послана до Київа до друку, загубилась десь по дорозі. Тут він буде знова зясований нами в своїй основі лише в головних рисах. Докладнійше про нього писатиме автор в спеціальному нарисі, що правдоподібно буде друкувати ся в якомусь закордонному українському журналі.

**) Зрештою ся школа живих мов придала би ся дуже літературним перекладчикам а відтак кандидатам дипломатичної служби, що власне мали-б знати рідну мову народу і краю, в яким їм доводить ся ділати, бо з помічу світових мов звичайно дуже тяжко пізнати як слід т. зв. „неісторичні“ народи або країни.

народи уживали всіх можливих заходів, щоб як найбільше затемнити сей важний момент в національній справі, в наслідок чого більшість недержавних народів все ще не має порядної національної статистики;

далі 2. націокартографічний — задля зладження точних національних карт кожного народу; перед війною правда були етнографічні мапи, яко суррогат національних, а до того ще й не завжди точні, о скільки розходило ся о поневолені народи, позаяк в основу їх клала ся здебільшого дуже тенденційна статистика, роблена державами звичайно на шкоду недержавних народів;

3. націовидавничий — отже один з найважливіших відділів, о скільки розходить ся о пропаганду та популяризацию народознавства як теоретичного, так і практичного.

Тут передовсім передбачаємо заложення спеціального Націоологічного Видавництва, в трьох серіях: а) науковій, б) популярній, в) белетристичній. В першій друкували би ся націоологічні розвідки строго наукового характеру. Крім сього могли-б в перекладах вийти давніші визначніші праці про націю і національне питання (напр. Драгоманова, Бавера, Реннера, Кавтського, Жореса, Ренана, Скотус Віятора, Кірхгова, В. Левинського й т. д.). В популярній серії злід би було видавати окремі збірки нарисів національного відродження поодиноких народів, зі спеціальним узглядненням найбільш своєрідного та типового у кожного з них, що могло-б мати свого рода націовиховавче значіння для інших народів, які ще не досягли повноти свого національного відродження. Сі збірки можна-б було назвати напр. „Відроджені народи і країни“. В них передовсім треба-б було видати інформаційні нариси про національне відродження Фінляндії та Чехії, Латвії та Естонії, Вірменії та Грузії, югославянських народів, новопровансальський та новокедльський рух (в перекладі на українську мову конче треба видати відомі розвідки про оба сі рухи Драгоманова), відтак про каталонське та флямандське відродження, врешті про відродні прямування серед деяких неарійських рас, наприкл. Негрів в Америці, Індусів в Індії, Монголів в бувшій Росії.*)

*) Богато цікавого інформаційного матеріалу було видано підчас війни у звязку з „визвольною“ політикою обох воюючих таборів, а після скінчення війни мировими делегациями недержавних народів у Парижі та дипломатичними їх Місіями у всіх головних центрах Європи і майже на всіх європейських мовах. В сій пропагандичній літературі є багато цінного, але загалом слід її брати критично, з огляду на зрозумілу здебільшого її тенденційність.

Що року націостатистичний і картографічний відділи повинні-б видавати „Націольогічний Альманах“ з новими статистичними датами, діаграмами й картограмами та з коротенькою хронікою про поступ і фактичні зміни в поодиноких національних рухах передовсім в Європі, що є головним поки що тереном національного ренесансу, а відтак і поза її межами, о скільки десь знаходимо прояви сього процесу.

Очевидно, що „Н. І.“ не зможе обійти ся без спеціального друкованого свого органу, властиво двох: одного спеціально-наукового, другого популярного. Зрештою наразі такий орган міг би бути комбінований, себ-то науково-популярний, на зразок відомих „Les Annales des Nationalités“, що перед війною виходили в Парижі.*)

Часопис „Націольогічний Річник“ міг би служити потребам наукового народознавства, а „Націольогічний Вістник“ — бути органом пропаганди популярної націольогії. Перший мав би виходити на англійській та французькій мові, другий крім сього також на мовах поодиноких народів, що стали би членами „Н. І.“, який, на нашу думку, по своєму завданню й характеру мусів би стати *sui generis* інтернаціоналом поневолених народів.

Чимале значінне буде мати третя серія — белетристична. Красне письменство попри пресу має чи не найбільший вплив на думання й почування широкого загалу. Воно однаково може засійовати як націофатію, так і поширювати великі ідеали міжнародної солідарности та національної толеранції. В белетристиці різних народів є чимало творів, що безпосередно й шляхом мистецької уяви вирішують тяжкі проблеми національних конфліктів і симбіози. Згадаю для прикл. французький роман Рене Базена (R. Bazine) „Les Oberlé“, що є чудовим ключем для розуміння ельзас-лотариніського питання й довірених ні-

*) В часі війни появило ся кілька журналів націольогічного характеру, напр. — The New Europe, — що видає в Лондоні відомий англійський публіцист Скотус Віятор, „Les Peuples Libres“ (Вільні народи), що виходять четвертий рік в Льозані, вище цитований паризький „Le Monde Libre“ (Вільний світ), перше число (в грудні 1919) якого вимовно було затитуловано: „La paix n'est pas faite“ (Мир не був зладжений); далі новий журнал „L'Europe Orientale“ (Східна Європа), що був заснований в минулому році при близшій співучасті проф. М Грушевського. Треба додати ще, що в Льозані існує „Librairie Centrale des Nationalités“ (Центральна книгарня народів), де можна набути майже всю існуючу націольогічну літературу.

мецько-французьких відносин в нещасній Ельзас-Льотарингії. Або данський роман Келерової — „Нарід Твій, Нарід Мій“, що на трагедії німецько-данського мішаного подружжя плястично зясовує страшну довоєнну аномалію т. зв. шлезвигської справи. В деяких творах С. Жеромського напр. (*Syzyfowa praca*, *Uroda życia*) психологічно цікаво зясовується таємниця польсько-російського ворогування. Цитована вже збірка алегорій фінського письменника Юхані Ахо, є безперечно знаменитою знахідкою для зрозуміння фінляндсько-російського конфлікту на передодні упадку царизму так само, як більшість оповідань вірменського новелісти Агораніяна — є найкращим коментарем до кривавої трагедії вірмено-турецької ворожнечі.

Загалом досі мало відома питома белетристика поневолених народів є багатою скарбницею цінного матеріалу, як для справжнього пізнання національного й культурного обличчя сих народів, так і для розяснення багатьох національно-спірних або заплутаних справ. Серед них є чимало знадібок до модерного націоналізму у вищезгаданому розумінню сього терміну та напіодидактичного характеру. Під сим оглядом напр. вся літературна творчість Т. Шевченка має величезне значіння задля зрозуміння психології російсько-українського та українсько-польського спору. А сучасна українська література є необхідною знахідкою для збагнення української проблеми во всім її обемі.

Тому отже в белетристичній секції мали-б видавати ся взірцеві праці літератури „інородців“, а відтак і головню такі річі, що є проявом модерного націоналізму, нової національної етики та психології.

4. Плеканню сих останніх слід би було присвятити спеціальний відділ „Н. І.“ а саме напіодидактичний, який рівночасно мав би характер і популяризаторського. Завданням його була-б насамперед вищезгадана ревизія всіх блудів і гріхів дотеперішнього войовничого націоналізму. Спеціальну увагу він мусів би присвятити зреформованню публіцистичного й журналістичного трактовання національних справ, яке перед війною, а зрештою й тепер відзначається здебільшого страшною односторонністю, фанатичним засліпленням і демагогічною невідвічальністю, словом — всіма негативними прикметами національного еґоїзму та абсолютизму. Й не диво, що т. зв. впливова преса не лише що багато причинила ся до спровокування всесвітньої війни, але відтак довгий час була головним розсівачем шовіністичного фанатизму та національного ненавистництва. Очевидно, що

післявоєнна преса під сим оглядом має бути з ґрунту зреформована і зайняти ся об'єктивним з'ясуванням національних справ та спорів і таким робом бути головним чинником для виховування народів в напрямі нового і людяного націоналізму.

В „Н. І.“ на його націоналістичних курсах будуть підготовлені перші кадри нових публіцистів і журналістів, що зроблять з друкованого слова могуче знаряддя націо-пацифікаторської пропаганди. З сих курсів „Н. І.“ вийдуть очевидно й нові політики та громадські діячі, що живим словом на зборах, в парламентах, викладах і т. д. поширювати муть національну толерантність і солідарність.

Гадаємо, що прилюдні виклади як з області теоретичної, так і головно психічної націоналії (про життя і побут поодиноких народів та країн з світляними образами, а ще краще зі спеціальними націоналістичними популяризаторськими фільмовими знімками, напр. ілюструючими відродження поодиноких народів або найцікавіші прояви їх національної своєрідності), на зразок „Людових університетів“ — безперечно стануть величезним чинником національного перевиховання.

Чимала увага має бути звернена далі на школу, що є і лишиться ся головним виховувачем народів. В ній спеціально слід обмежити той „казенний“ патріотизм, що в неї служив національному імперіялізму державних народів, ображаючи та зневажаючи національне почуття народів-кріпаків.*) Все се мусить бути негайно усунено зі шкіл, де віднині мала-б викладати ся також популярна націоналія й загалом добре та ґрунтовно навчати ся про життя всіх народів, а не лише пануючих і великих, як досі.

Дальшими факторами націоналістичної пропаганди може бути театр (зазнайомлювання з національним мистецтвом різних, а головно маловідомих народів), артистичні й з окрема національні виставки, туристика (для пізнання з автопсії чужих країн та народів), на поміч якій міг би прийти кінематограф, про що вже згадувало ся вище, а врешті національні конгреси, що по черзі влаштовували би ся в головних центрах національного руху поодиноких народів і могли-б зв'язувати ся звичайно з якимсь спе-

*) Безліч доказів сього можна знайти в шкільній практиці урядового навчання в довоєнній Росії, Австрії і Мадярщині та Німеччині. Згадаймо лишень славетні підручники російської історії Іловайського, де минувшина „окраїн“ та „іногородців“ була ганебно фальшована та зогиджена.

ціальним і святочним його проявом (у Чехів та Славян взагалі напр. зі сокільськими здвигами — у Фінів і Естонців з „фестивалами“, себ-то національними співочими святами, відтак з роковинами якихсь історичних подій національного характеру то що).

Сю програму націо-дидактичної праці очевидно можна поширити й поглибити, а взагалі її усистематизувати. Обмежимо ся поки що сказаним, позаяк нам тут розходилося лише о загальне її зясуваннє в головних рисах. Ся остання увага відносить ся також і до вище наведеного пляну окремих відділів чи секцій при „Н. І.“ Діяльність сього останнього може бути очевидно в залежности від потреб і обставин більш або менш здіференційована або виспеціалізована.

На дві помічні інституції при „Н. І.“ мусимо однак ще звернути увагу. Отже передовсім на потребу заложення при ньому спеціальної „Націольогічної Бібліотеки“, в якій була-б зібрана та усистематизована вся дотеперішня література націольогічного характеру як наукова, так і публіцистична, далі періодична преса загалом, відтак красне письменство, очевидно на всіх мовах та про всі народи.

Відтак не менш пекучою потребою був би „Націольогічний Архив“, в якому-б знова збирав ся увесь цікавий історичний і сучасний документарний матеріал про визволюваннє недержавних народів, з окрема про „визвольну“ дипломатію супроти них, отже ріжного рода заяви, ноти, умови, протоколи, маніфести, обіцянки та зобовязання, словом незвичайно богата й ріжноманітна що до національних справ правда та брехня, любов та підступ підчас недавньої війни і теперішнього миру... А наприкінці сього начерку проєкту „Н. І.“ треба ще згадати про одну культурну інституцію, що слід організувати від самого початку його істнування.

Маємо на думці заснуваннє „Націольогічного Музею“, що ілюстрував би повстаннє й розвій націй приблизно так, як се зясовує що до релігії парижський Музей Гіме (Guimet). Не входячи в деталізацію програми сього „Н. М.“ — на одну річ однак хочемо звернути увагу. На нашу думку, два відділи конче повинні бути в ньому узглядені, а саме — національного утиску, себ-то примусового винародовлення, а відтак національного відродження. В першому варті-б було зібрати всі цікаві документи та докази денационалізаторської практики, щоб наші нащадки *ad oculos* могли пізнати все безглузде та майже людожерчість гакатизму, русифікації, мадяризації і

ріжних інших „ацій“ подібного роду; в другому знову мало-б простежити ся поглядом національне пробудження т. зв. „неісторичних“ народів, від перших його проявів аж до вершин національного розцвіту та самовизначення.

Не менше уваги треба присвятити також занепадаючим народам та вимираючим расам.

Хай в „Н. М.“ на все заховані будуть останні проблиски національної душі тих, що природним шляхом або в наслідок ганебного утиску засуджені були на смерть та на поталу, щоб майбутні вчені не мусіли колись відкопувати рештки їх слідів і з них відгадувати тайну душі та буття сих народів.

Так в загальних рисах уявляєть ся нам „Націольогічний Інститут“. Характер його діяльності, як ми бачили, може бути дуже ріжноманітним, хоч і одноцільним щодо її основного завдання. Він має виховати перші кадри фахових націольогів. В ньому мають зазнайомитись з основами теоретичної і практичної націольогії політики, громадські діячі та журналісти й письменники, словом всі, хто має головний вплив на думковий розвиток загалу. Далі безпосередно, а через підготовлених ним людей посередно, „Н. І.“ впливатиме на національне перевиховування широких шарів суспільности.

Як було вже вище зазначено не буде се легка праця й вимагатиме вона довшого часу для свого успішного здійснення, але при сім се праця дуже вдячна й варта спроби.*)

Лишаєть ся ще відповісти на одно питання: хто і де саме має заснувати сей „Націольогічний Інститут“?

На се відповідаємо: визволені Українці, в самостійній Україні, в столиці її — Києві.

І ось чому: Зо всіх поневолених і т. зв. „неісторичних“ народів України чи не найгірше відчули на собі чуже ярмо

*) Правда і перед війною були вже зроблені деякі спроби в сьому напрямі. Серед них найсерйознішим безперечно є відома парижська „L'Union des Nationalités“ (Спілка Народів), що видає цитований журнал „Les Annales des Nationalités“, та в програмі якої находимо чимало з тих постулатів що виставлені були тут в начерку „Н. І.“ Подекуди ся „Спілка Народів“ — се свого рода ембріональна стадія такої організації, яку ми уявляємо собі в формі „Н. І.“ Відтак ми бачили вище, що існують вже друквані органи націольогічного типу й навіть центральна книгарня. Те, про що нам розходить ся, має бути спроба зорганізованя та зосередкуваня спорадичних здебільшого досі заходів в сім напрямі й витворення одної центральної інституції, що обіймала-б всі можливі форми національного буття, а трактування національної проблеми загалом поставила на певний ґрунт об'єктивно-наукового досліджу та якнайширшої популяризації перед міжнароднім форумом позитивних вислідів своєї праці.

та панування. Вони не лише були національно утискувані, як інші поневолені народи, але вороги України заперечували загалом національну відрубність українського народу та його право на національне існування й самостійність. Вони були отже суцього поневоленим народом.

Скидаючи тепер кайдани національної неволі й утиску Україні мали-б, на нашу думку, вшанувати своє визволення заініціюванням вищезгаданої тут націоналістичної акції й стати на чолі заложення та зорганізованя проєктованого на попередніх сторінках „Н. І.“

Се буде не лише достойною пошаною свого визволення, але й актом величезного міжнародного морально-культурного значіння. Коли-б справді Українцям вдалося заложити „Н. І.“, то через се Київ став би міжнародним центром не абиякого культурного й політичного життя.

Навкруги майбутнього київського „Н. І.“ гуртувалися би не лише громадські та національні діячі (а насамперед очевидно молодь) східно-європейської (згодом і азійських народів), але й чимало західно-європейської інтелігенції, що цікавилися би з тих чи інших причин національними справами та відносинами в середній і східній Європі:

Київ і географічно знаменито надаєть ся для сеї ролі націоналістичного осередку, знаходячись в центрі національно-відродних рухів нового часу й недалеко майбутнього їх терену на азійському ґрунті. Під сим оглядом він є природнійшим та відповіднійшим місцем для „Н. І.“, ніж напр. Париж чи Льозана, не кажучи вже про Лондон.

Закінчую сї рядки надією, що оскільки Україні пощастить вийти з теперішнього європейського хаосу вільною й незалежною, вона по зможє сил причинить ся до здійснення згаданих тут проєктів: „Д. П. Н.“ та „Н. І.“, або принаймні підійметь ся заініціювання відповідної акції для переведення їх і таким чином збудує собі „aere perennius monumentum“ у визвольній історії народів та людства взагалі!...

Рукопись закінчено 2. марта 1920.

PS. Сї кінцеві уяви, що первісно проєктовані були в малому розмірі для заокруглення попередніх начерків, розросли ся відтак у звязку з чималим новим матеріалом про мирову конференцію в її відношенню до національних справ в окремий до-

ста великий розділ. Він не в анї вичерпуючий справу, анї навіть досить одноцільний, що залежало від спорадичности того матеріалу, який можна було зібрати в теперішніх відносинах, а головню від того, що у світлі сих новітніх даних з мирової конференції спала навіть і решта авреолі, якою оточувано її працю, поки не була зірвана завіса, що закривала справжні її тенденції, її староевропейську дипломатичну техніку та ідеологію, отже й висліди праці. Звідси не однакове подекуди становище автора до мирової конференції — на початку сих уваг дуже виrozumіле, й на прикінці — заслужено критичне.

Випускаємо в світ сю працю в повній свідомости всіх її браків, головню фрагментаричности та неповноти, в надії, що в сей критичний час для національних справ, вона, не зважаючи на великі свої прогалини, всеж таки причинить ся до певнішого зорівнтування в міжнародно-національному хаосі Європи, яка зараз трагічно опинила ся на бездоріжжю поміж вчорашніми традиціями в політичному думанню та національно-соціальними імперативами завтрішнього дня, марно спокушаючись вирівняти сей фатальний антагонізм в органічному синтезі сьогодняшньої дійсности та реального життя...

I. Б.

Похибки друку.

Стор.	рядок	є	має бути
13	4/3 з долу	перекрисленне	перекресленне
16	6/7 з гори	вільности	рівности
"	20 з долу	знаряддя	знаряддя
"	8 "	неохоту	нехить
19	22 "	ріжницю	ріжницю
20	15 "	позаполітичному	позанаціональному
24	15/16 з гори	національно	національного
"	19 з долу	ноціональних	національних
"	5 "	не животіють	ще животіють
37	16 з гори	аба	або
42	7 з долу	sterreich	Oesterreich
45	7 "	робіничної кляси	робітничої кляси
58	Примітка на цій стор. відносить ся до 60 стор.		
63	4 з долу	відчувають	відчували
75	2 з гори	нація	нації
84	16 з долу	6%	9%
87	12 з гори	неслушно	не неслухно
90	1 "	складности	складністю
91	7/8 "	державної	національної
92	8 з долу	віки	на віки
99	18 з гори	капітуляція	капітуляція
102	10 з долу	Волтави	Велтави
102	6 з гори	лише до	лише
114	3 з долу	зловжити	зневжити ся
123	До відносника треба додати цікаву працю W. Schücking-a: Die Organisation der Welt (Липск 1919), в якій схематично зясована історія думки союзу народів і всесвітнього миру.		
132	7 з гори	сказати	сказати
134	5/6 з долу	on mium contra on mes	omnium contra omnes
139	8 з гори	справжене	справжене
146	16 "	архизгода	арха згоди
150	3 "	то	та
151	15/16 "	Ромунам, Ромуни	Румунам, Румуни
153	2 з долу	národu	národů
155	12 з гори	майра	майора
"	3 з долу	Národu	Národů
157	7 з гори	термінопоняття	термінової поняття
170	16 з долу	дотеперішньої	дотеперішньої
172	2 "	"Akademi"	"Akademie"

ЗМІСТ.

	Стор.
Передмова	4
I. Національно-визвольні рухи нового часу й „визвольники“	5
II. Головні чинники й основні фази національно-відродних рухів. . .	15
III. Соціалізм і національне питання	35
IV. Нація та держава	52
Державно-творчі елементи:	57
Геополітичний фактор в життю народів	58
Економічно-автаркічний бік істоти держави.	62
Держава та її структура	66
V. Про націю взагалі і під державно-політично-правним оглядом . .	73
VI. Національно-визвольні прямування й існуючі типи держав. . . .	99
Замість кінця:	
а) „Деклярація прав народів“	161
б) „Націольогічний Інститут“	176
PS.	184
Похибки друку	186

3018

спуск 61/54
(1986)
РА

411